

Вивітня історія

7

1204 НОРМАНИ
ЦЕХ
1302 ВІКІНГИ
843 ГАНЗА
988 КНЯЗЬ
ВІЧЕ
ВАРЯГИ
БОЯРСЬКА РЕСТУБЛІКА 1253 661 1199
1453
ГРАФ 1240
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО
БЕНЕФІЦІЙ
1492
1215
РИЦАР
СЕЙМ 1265
РАТУША
КОРОЛЬ
1362
ВУТЧИНА
808 ФЕОД
1385
ХАЛІФАТ
ФРЕСКА 945
ДРУЖИНА 1781
945
САЛІЧНА
РУСЬКА
ПРАВДА
ВІТРАЖ
«ЗОЛОТА БУЛГА»
860
962
КАСТА
РЕКОНКІСТА
ХРЕСТОВІ ППОХОДИ
1410
ИНДУІЗМ
КОДЕКС ЮСТИНІАНА
ГУСИТИ
1054
ІСЛАМ
СЕНЬЙОР
СУЛТАН

УДК 94(100)(075)
В 85

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Валерій Островський,
Ілля Паршин, Іван Букавин

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25. 03. 2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Васильків І. Д.
В 85 Всесвітня історія : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти /
І. Д. Васильків, В. В. Островський, І. Л. Паршин, І. Я. Букавин. — Тернопіль :
Астон, 2020. — 176 с. : іл.
ISBN 978-966-308-779-5

Підручник підготовлено відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2011) та програми «Всесвітня історія. 7–9 класи», затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 р. № 804. Зміст пропонує теоретичний матеріал з урахуванням вікових особливостей учнівства і практичні завдання для формування ключових та предметних компетентностей. Методичний апарат сприятиме розвитку навичок критичного мислення семикласників і семикласниць, а також реалізації міжпредметних зв'язків і наскрізних змістових ліній. Рубрики («Думаємо і діємо!», «У той час, коли... тоді...», «Мовою історичного джерела»), система запитань для роботи на уроці і вдома («Чи знаєте ви, що...», «Ще раз про головне. Перевірте себе»), узагальнювальні матеріали до розділів дозволяють учительству обрати оптимальні методи, використовуючи особистісно зорієнтований підхід.

Для учнів 7 класу закладів загальної середньої освіти, учителів історії.

УДК 94(100)(075)

ISBN 978-966-308-779-5

© Васильків І. Д., Островський В. В.,
Паршин І. Л., Букавин І. Я., 2020.
© ТЗОВ «Видавництво Астон», 2020.

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

Розділ 1.

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1. Повторення. Вступ	8
§ 2. Утворення «варварських королівств». Імперія франків та її занепад	15
§ 3. Візантійська імперія	22
§ 4. Арабський халіфат	29
Узагальнення за розділом «Перші середньовічні держави»	37

Розділ 2.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 5. Людина і природа в Середньовіччі	39
§ 6. Середньовічне західноєвропейське суспільство. Феодалізм	44
§ 7–8. Повсякденне життя середньовічної Європи. Рицарі. Торгівля. Ремісники та селяни	50
§ 9. Організація християнської церкви в Середньовіччі у V–XI ст.	57
Узагальнення за розділом «Середньовічний світ Західної Європи»	61

Розділ 3.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

§ 10. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій	63
§ 11. Скандинавія в Середньовіччі. Походи вікінгів та їхні завоювання	68
§ 12. Хрестові походи. Держави хрестоносців на Сході. Духовно-рицарські ордени	74
§ 13. Реконкіста. Династична унія Ізабель I і Фернандо II та утворення Королівства Іспанія	80
§ 14. Франція в XI–XV століттях. Столітня війна	86
§ 15. Англія в XI–XV ст. Генріх II Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд	91
§ 16. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки	100
Узагальнення за розділом «Європейське суспільство і держави в X–XV ст.» ...	109

Розділ 4.

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 17. Католицька церква в XI–XV століттях	111
§ 18. Середньовічні школи та університети. Книгодрукування. Наукові й технічні досягнення	117
§ 19. Архітектура і мистецтво Середньовіччя. Раннє Відродження. Гуманізм... <i>Узагальнення за розділом «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»</i>	124 131

Розділ 5.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

§ 20. Чернечі рицарські ордени та християнізація Східної Європи	133
§ 21–22. Гуситські війни в Чехії. Угорське королівство за Іштвана I. Польське королівство за Казимира III. Велике князівство Литовське	139
§ 23. Монгольське панування. Новгородська боярська республіка. Велике князівство Московське в XIV– на початку XVI століть	149
§ 24. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II. Культура Османської імперії	156
<i>Узагальнення за розділом «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.»</i> ...	162

Розділ 6.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

§ 25–26. Середньовічний Китай, Індія, Японія. Досягнення культури	163
<i>Узагальнення за розділом «Середньовічний Схід»</i>	172
Перелік гіперпосилань до ігрових QR-кодів	173
Додатки	174
Словник основних і додаткових понять і термінів	174
Синхроністична таблиця «У світі — на теренах України»	174
Список літератури	175

Шановні семикласниці й семикласники!

Підручник із всесвітньої історії для 7 класу пропонує навчальний матеріал відповідно до чинної програми для «паралельних» курсів історії України та всесвітньої. Його «родзинкою» є зіставлення подій і процесів X—XV ст. у світі та на українських теренах у текстах, завданнях, таблицях, ілюстраціях. Це дозволяє використовувати матеріали книжки для синхронного вивчення історії України та всесвітньої, як рекомендовано навчальною програмою. Параграфи містять пізнавальні, але доступні розповіді, кольорові схеми, промовисті мапи, цікаві та «непрості» запитання в рубриці «Думаємо і діємо!», і — вау-вау-вау!, такі «шпаргалки», які ви опрацюєте та навчитеся створювати самостійно. Є також д-у-у-уже захоплива рубрика «Чи знаєте ви, що...».

За допомогою QR-кодів ви переглядатимете додаткові дивовижі, про які не згадує «навіть» Вікіпедія, а ще — виконуватимете тренувальні вправи. На початку розділів — добірки зображень, наприкінці — узагальнювальні таблиці, які допоможуть зіставити епізоди, що відбувалися в Середньовіччі в різних країнах світу, з історією України. Щоб ви удосконалювали свої вміння і вчилися критично мислити, після параграфів передбачено спеціальні «заморочки», які можна обмірковувати самостійно, у парах, у групах з однокласниками, усно, або письмово, в школі чи вдома. Ви навіть зможете придумати свої запитання і трішечки «повипитувати» вчителів.

Упродовж року вас незмінно супроводжуватимуть посміхайлики — «королівна» і «рицар». Вони — приязні, залюбки підніматимуть настрій, коли якісь запитання чи завдання здаватимуться складними. А таку «скариньку скарбів» ви наповнюватимете інформацією про історичні події, явища, процеси та історичних діячів, коли працюватимете з нашим підручником щоденно, ретельно та наполегливо.

Із повагою та шануванням — авторський колектив

Підручник, з яким цікаво та легко вчитися!

Чи знаєте ви, що...

Історія — цікава наука. Читаючи цю рубрику, ви дізнаєтеся про дивовижі, в які деколи важко повірити. А також отримаєте «ниточки», які допоможуть пов'язати події, які ви вивчатимете, з історією України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

А ця рубрика ду-у-уже серйозна. Адже без знання «спеціальних слів» неможливо розуміти минуле та висловлювати свою думку про нього.

Додаткова інформація з теми тут

У Середньовіччі відбулося так багато подій, що вони «не помістилися» в підручник. Якщо захочете дізнатися більше, скористайтеся своїми смартфонами чи комп'ютерами. За допомогою QR-кодів, які є наприкінці параграфів, зможете ще й погратися.

Думаємо і діємо!

Після кожної частини параграфів на вас очікують запитання і завдання, які опрацьовуватимете самостійно, в парах, у групах, колективно, з учителями, батьками. Обирайте або «легші», або складніші, над якими доведеться добряче поміркувати. Деякі завдання можна виконувати як «справжні» практичні роботи.

Мовою історичного джерела

Історія, мов річки, починається з джерел. Із цієї рубрики ви дізнаєтеся про те, як давнину бачили та описували очевидці.

У той час, коли...

Тоді...

Відомо, що історія України є складником історії всесвітньої. У такій таблиці ви «побачите», які події відбувалися у світі та водночас на теренах України.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Як відомо, щоб добре опанувати матеріал, його треба час від часу повторювати. Запитання та завдання, що є наприкінці параграфів, не тільки перевіряють ваші знання, а й навчають розуміти, діяти, аналізувати, оцінювати, творити. Виконуйте їх усі або вибірково, у класі чи вдома.

«Nota bene» в перекладі з латини означає «зверніть увагу». У такі «шпаргалки» можна підглядати на уроках і вдома. Ви обов'язково зумієте їх «розшифрувати» й навчитесь створювати самостійно.

Перші середньовічні держави

Розділ 1

1. Свята Клотильда молиться, мініатюра, XIV ст.
2. Монета Карла Великого з його зображенням, 812–814 рр.
3. Король франків Піпін Короткий, мініатюра, XII ст.
4. Хрещення Хлодвіга, різьблення на слоновій кістці, IX ст.
5. Посольство до арабів, манускрипт, XII ст.
6. Арабські алхіміки за роботою, мініатюра, XI ст.
7. Храм Кааба, індійська мініатюра, XIX ст.
8. Імператриця Зоя, мозаїка, місто Константинополь, собор Святої Софії, середина XI ст.

§ 1. Повторення. Вступ

Чи знаєте ви, що...

... Середньовіччя називали «темними віками» в історії людства?

... у Середньовіччі утворилися попередниці сучасних європейських держав?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Середньовіччя (Середні віки) — період євразійської історії від V ст. (падіння Римської імперії) до кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки).

Велике переселення народів — вторгнення та переміщення германських, слов'янських, іранських, тюркських, арабських племен на територію Римської імперії впродовж IV–VII ст.

(Велике) розселення слов'ян — переміщення й осідання слов'янських племен на теренах Центральної, Південної та Східної Європи впродовж VI–VII ст.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/pIc39I> QR 1.1. Культурні здобутки Стародавнього світу.

QR 1.2. 5 вирішальних битв Римської імперії у IV–V ст.

QR 1.3. Що ми знаємо про походження українського народу?

1.1. Що таке «Велике переселення народів»? Як гуни спричинили падіння Західної Римської імперії? Де розселилися слов'яни?

Упродовж III – другої третини IV ст. Римська імперія навчилася виживати в оточенні варварських германських народів. Ситуація докорінно змінилася з появою грізного степового народу — *гунів*. На початку 370-х років вони вщент розгромили східних готів (остготів) і аланів, які жили в Північному Причорномор'ї. Західні готи (вестготи), вандалі, бургунди, свеві та інші германські племена, рятуючись від нападників, переходили римські кордони, захоплювали землі, чинили грабунки і насильства, не зустрічаючи опору від нашвидкуруч зібраних і тому небоєздатних римських легіонів. Саме гуни стимулювали **Велике переселення народів** — масове переміщення різнорідних племен територією Європи впродовж IV–VII ст. Сотні тисяч людей полишали обжиті місця та втікали подалі від жорстоких степовиків. Цьому сприяли також зміна клімату, збільшення населення і нестача земель.

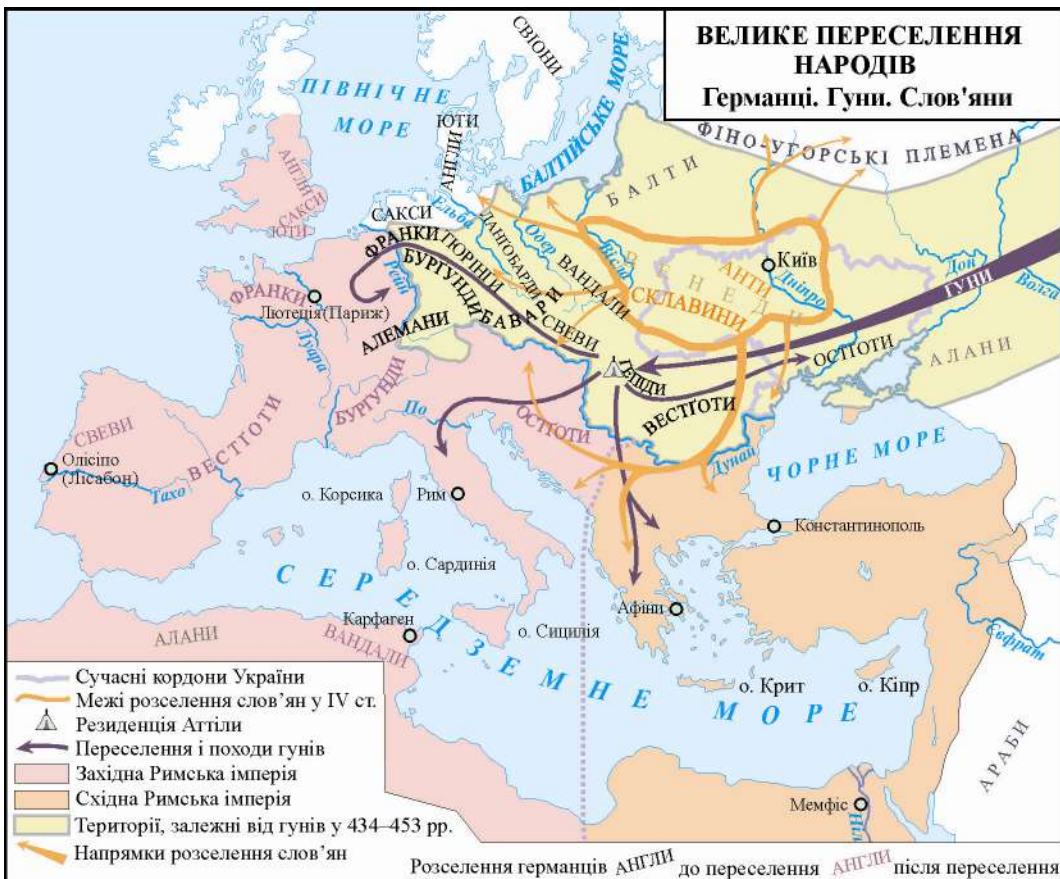
Прикінцевий час існування Римської імперії наблизився, коли в 434 р. гунів очолив вождь *Аттіла*. Спочатку, аби його задобрити, римляни сплачували величезну данину. Але він не полишав завойовницьких намірів і

§ 1. Повторення. Вступ

дій. Правителям Риму вдалося залучити на свій бік германців та зупинити нашествя, але ці союзники впевнено почувалися на освоєних територіях імперії, де бажали панувати самостійно. Вони двічі в V ст. захоплювали Рим. У 476 р. германський воєначальник скинув останнього імператора Ромула Августула. Історія Західної Римської імперії припинилася. Натомість утворилися нові держави, попередниці сучасних європейських.

Велике переселення народів не вичерпалося нашествям гунів. У VI ст. в Європі з'явилися авари. Близькі за походженням із гунами, вони також прийшли з Центральної Азії і також невпинно воювали. У боях їхні вершники використовували стремена, що дозволяло впевненіше триматися на коні. Поява аварів призвела до **переміщення слов'янських племен** теренами Центральної, Південної та Східної Європи впродовж VI–VII ст.

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Сьогодні слов'янами називають групу споріднених індоєвропейських народів, які живуть у Центральній, Південній і Східній Європі. Перші поселення слов'ян виникали впродовж I тис. до н. е. між річками Одер та Дніпро. Уже в IV ст. гуни завдали потужного удару слов'янам та германським народам. Частково поневолені, вони змушені були переселятися разом із завойовниками на захід, ближче до кордонів Римської імперії. Пізніше, у середині VII ст., слов'яни й собі вдалися до наступальних дій, унаслідок чого зайняли території Греції і Балканського півострова на півдні, німецьких земель на заході, узбережжя Балтійського моря на півночі та теперішніх Польщі, України і Білорусі на сході.

Як працювати з малюнком-схемою?

1. Розгляньте малюнок-схему та віднайдіть у тексті параграфа опис епізодів, що їх ілюструє схема. Придумайте їй назву. 2. За допомогою тексту «розшифруйте» зображення та розкажіть про події, відображені у схемі, використовуючи її як «підказку». 3. Складіть власні «схеми-шифрування» до інших тем і пропонуйте їх однокласникам для «розкодування».

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі: а) напрямки Великого переселення народів; б) територію розселення слов'ян; в) територію імперії гунів. Чи простягалася вона теренами сучасної України? 2. Чому розпочалося Велике переселення народів? Скільки століть воно тривало? Через скільки століть після початку Великого переселення народів почали розселятися слов'яни? Скільки років тривало їх розселення? Згадайте, хто такі «слов'яни», «венеди», «анти», «склавини». 3. Сучасники називали вождя Аттілу «батогом Божим». Як ви гадаєте, за які вчинки він отримав таке прізвисько?

§ 1. Повторення. Вступ

1.2. Який період історії називають Середньовіччям?

Період всесвітньої історії, який охоплює **V–XV ст.**, називають **Середніми віками**, або **Середньовіччям**. Цей термін у XV ст. вигадали

Думаємо і діємо!

Знайдіть у тексті параграфа інформацію для розповіді за схемою.

італійські вчені на позначення «безкультурної», «темної» доби людства. Вони вважали, що падіння античної цивілізації призвело до кризи суспільства, посіяло хаос у політичних відносинах, зупинило розвій господарювання і торгівлі. Себе ж вони називали представниками нової доби — Відродження, якій належало покінчити з колишнім «варварством».

Таке сприйняття виглядає надто спрощено. Справді, чимало досягнень античності було знищено, але від-

бувалися й позитивні зрушення. Наприклад, у Європі спорудили сотні замків (туристичних перлин сучасного світу), при монастирях досліджували давні, писані латиною, рукописи, у містах відкривали майстерні, відроджували старі та налагоджували нові комерційні зв'язки, створювали шедеври мистецтва. Врешті, «середньовічні» люди не жили «дикунами». Прості селяни й містяни дбали про власні господарства, впроваджували технічні винаходи, відстоювали свої права й привілеї. Поважні шляхетні лицарі дотримувалися правил честі. Мудрі богослови сперечалися про буття й залишили для нас повчальні філософські твори.

Спірне питання — які країни та землі охопило Середньовіччя? Мислителі XV ст. не сумнівалися, що йшлося лише про територію Західної Європи, де зародилася Римська імперія. Нині таке твердження спростовано. Встановлено, що Середні віки тривали у Візантії (спадкоємиці Стародавнього Риму), Арабському халіфаті, Скандинавії, Центральній, Східній Європі.

Думаємо і діємо!

1. Який період всесвітньої історії називають Середніми віками, або Середньовіччям? **2.** Чому до Середньовіччя ставилися як до «безкультурної», «темної доби» людства? Чи справедливе таке ставлення? **3.** Чи можемо ми говорити про «українське Середньовіччя»?

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

У країнах Азії та Африки також розгорталися схожі процеси. Потрібно зазначити, що й Русь-Україна пройшла шляхом Середньовіччя, додаючи до своїх традицій чимало як від європейського Заходу, так і від візантійського Півдня та азійського Сходу. Період середньовічної української історії IX–XV ст. часто називають Княжою добою.

1.3. Звідки ми можемо дізнатися про Середні віки? Якою є їх періодизація?

Як ви вже знаєте, чи не головне, чим займаються історики, — це дослідження джерел. Із Середньовіччя до нас дійшло чимало знярядь праці, предметів домашнього вжитку, зброї, виробів ремісників, монет, витворів митців тощо. Ці речові знахідки надзвичайно важливі для розуміння буденних подій. Натомість політичну історію краще відновлювати, черпаючи знання з писемних матеріалів: документів, хронік, літописів, листів, наукових праць, художніх книжок. Чимало цікавого про середньовічних людей і країни «повідомляють» зображувальні пам'ятки: книжкові мініатюри, картини, вітражі, статуї, споруди (величні собори, неприступні замки, оборонні вали і вежі, площі з кам'яними будинками, ратушами). Навіть сьогодні, гуляючи вуличками європейських міст, можна уявити ті давні епізоди. Щоправда, не всі джерела «сповіщають» правдиву інформацію. Наприклад, середньовічні географи часто лишень у мріях «відвідували» віддалені землі, а тому «населяли» їх казковими створіннями. Змайстровані за середньовічними схемами катапульти здебільшого не стріляли, бо тодішні креслярі припустилися помилки. Тому наявні знахідки V–XV ст. потребують копіткого, вдумливого «прочитання» та «розшифрування».

§ 1. Повторення. Вступ

У результаті тривалих досліджень історики виокремили і описують три періоди Середньовіччя.

Перший. Раннє (середина V – кінець IX ст.), що є нібито перехідним від античності. Саме тоді розпочалися масові переселення в Європі. Германці створили «варварські королівства». Згуртовувалися візантійці, араби, слов'яни. На карті Східної Європи з'явилася держава з центром у Києві — Руська земля. Поступово утверджувалися християнство та іслам.

Другий. Високе (X–XIII ст.), або Зріле, коли відбувався політичний та економічний розквіт. У країнах Заходу і Сходу розгорталися бурхливі події. На той час припав пік могутності Русі-України та її поступовий занепад.

Третій. Пізнє (XIV–XV ст.), за якого настала криза феодалного суспільства. Водночас розросталися й міцніли міста, причому деякі з українських отримали право самоврядування. На ідеалах гуманізму засяяла культура доби Відродження. Відбулися сенсаційні наукові та географічні відкриття. Землі України поступово захоплювали сусідні держави.

Думаємо і діємо!

1. Визначте вид кожного із зображених джерел.
2. Чи може історичне джерело бути і писемним, і речовим водночас?
3. Розпочніть роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці:

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

«Європа в Середньовіччі»			
Період, дата (століття або рік)	Події на теренах України	Події поза теренами України	Примітки
Раннє Середньовіччя			
Зріле (високе) Середньовіччя			
Пізнє Середньовіччя			

У той час, коли...

Тоді...

у світі

на теренах України

IV–VII ст. — Велике переселення народів
середина V ст. – кінець IX ст. — період раннього Середньовіччя
X–XIII ст. — період зрілого Середньовіччя
XIV–XV ст. — період пізнього Середньовіччя

VI–VII ст. — (Велике) розселення слов'ян
V–IX ст. — період становлення племінних союзів і князівств
IX–XII ст. — період існування Русі-України
XIII–XV ст. — період удільних князівств у Русі-Україні

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. Поясніть, як ви розумієте твердження: «Середньовіччя — це період між історією Стародавнього світу та Новою історією». Як періоди середньовічної історії України збігаються з періодами Середньовіччя всесвітньої історії?
3. Обчисліть, скільки років проіснувала Римська імперія. Складіть хронологічну задачу.
4. Намалюйте схему «Середньовіччя в періодизації всесвітньої історії». Скористайтеся додатковими джерелами інформації.
5. Якими були наслідки Великого переселення народів?
6. Доберіть слова чи словосполучення, якими ви описали б періоди Великого переселення народів та розселення слов'ян у Європі.

§ 2. Утворення «варварських королівств». Імперія франків та її занепад

§ 2. Утворення «варварських королівств». Імперія франків та її занепад

Чи знаєте ви, що...

... за однією з версій, слово «король» є слов'янським варіантом імені Карла Великого, правителя франків із династії Каролінгів?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Варварське королівство — назва походить від поєднання слів «варвар» і «королівство» («варвар» — від грецької назви «барбарої» — «ті, що бурмочуть» та «королівство» — від імені «Карл» — країна, очолювана королем); держава, створена якимось із варварських народів на території Західної Римської імперії після її розпаду в V столітті.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/I9eyul>

QR 2.1. Про слона Карла Великого і не тільки.

QR 2.2. Чому Карл Великий хотів стати імператором?

2.1. Що таке «варварське королівство»?

Як ви пам'ятаєте, варвари ще від IV ст. масово оселялися на території Західної Римської імперії. Тамтешня влада не могла заплатити їм за військову службу грошима, тому розраховувалася землями, де переселенці створювали власні «королівства». Після 476 р. вони опанували чи не всі простори, що підпорядковувалися колишньому величному Риму. У північно-західній частині Піренейського півострова оселилися свеви. Решту півострова та південь сучасної Франції захопили вестготи. На місці римської провінції Африка постало королівство вандалів та аланів. На теренах Італії створили державу остготи, а після них там у VI ст. осіли лангобарди. Англи, сакси та юти переправилися через протоку Ла-Манш і започаткували королівства в Британії.

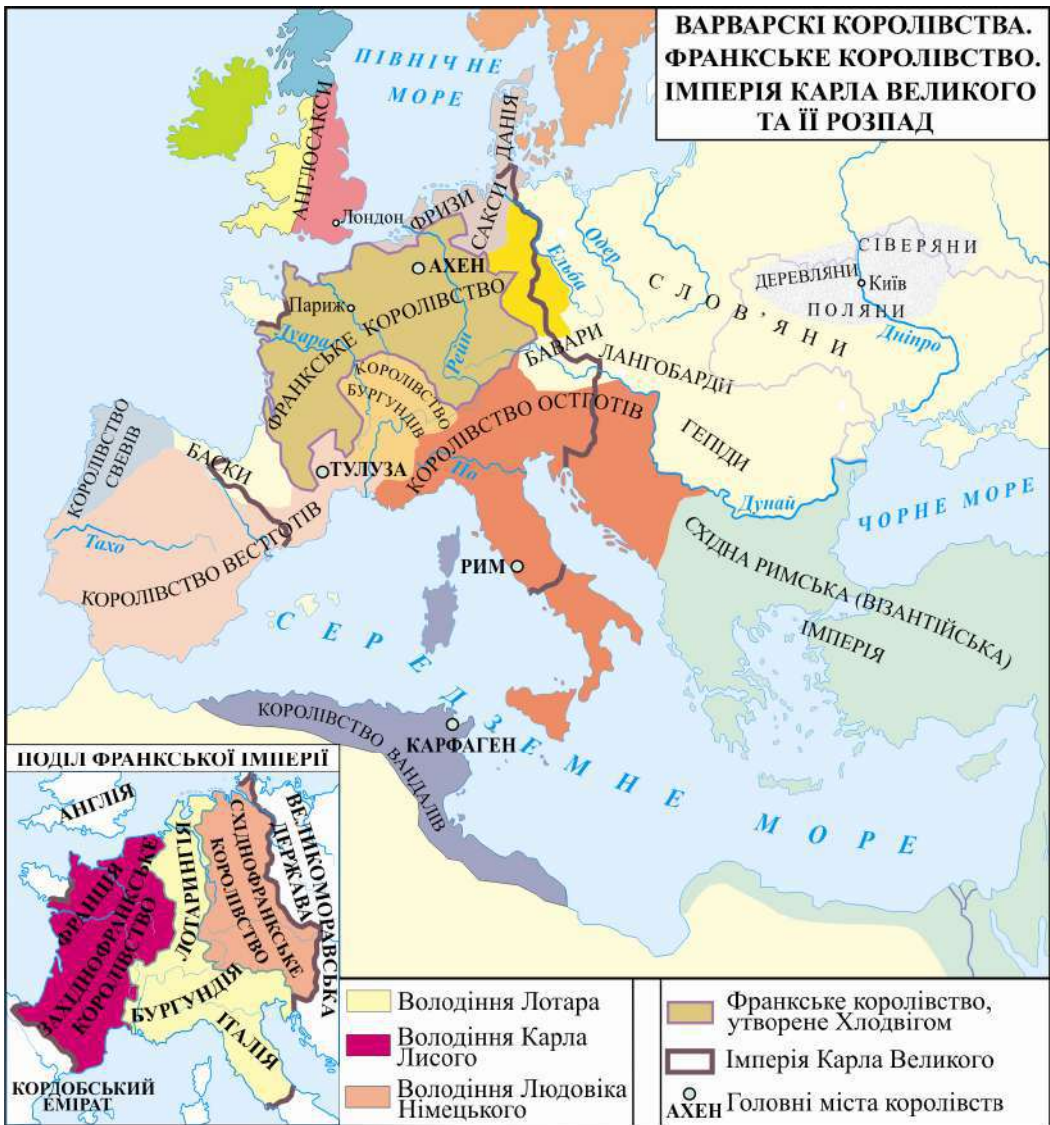
На захоплених територіях прибульці поводитися як господарі. Тому корінне населення жило в нелегких умовах. Лише варвари могли служити у війську, за що звільнялися від податків. До того ж, їхні правителі відбирали землі місцевих володільців та роздавали їх своїм воїнам. Скаржитися на свавілля зазвичай було нікому, адже рішення ухвалювали *герцоги* — представники германської знаті. Вони мали величезні повноваження і в обмін на підтримку того чи того вождя поводитися на свій розсуд.

Кожне із «варварських королівств» трималося на впливовості та силі правителя. Його смерть призводила до політичної кризи, а часто до воєн між наступниками, адже керівні структури лише формувалися і не могли вчасно

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

втручатися в проблемні ситуації. Унаслідок такої нестабільності вже до VIII ст. майже всі римські володіння завоювали візантійці, араби та франки.

Думаємо і діємо!

1. Що означає слово «королівство»? Обговоріть можливі варіанти його походження. Покажіть на мапі території «варварських королівств». Чи сусідили вони із землями сучасної України? 2. Як уживалися варвари з мешканцями Римської імперії? 3. Обчисліть, скільки століть проіснували «варварські королівства». Чому вони занепали?

§ 2. Утворення «варварських королівств». Імперія франків та її занепад

2.2. Хто такі франки і якою була їхня держава?

Королівство франків стало наймогутнішим з усіх варварських. Слово «франк» перекладається як «вільний», «хоробрий», «дикий». Вони віддавна поділялися на *салічних* (населляли узбережжя Північного моря) та *ріпуарських* (жили вздовж річки Рейн). Уперше франки напали на Західну Римську імперію в 242 р. Хоча той напад не вдався, римлян уразила войовничість чужинців. Згодом салічних та ріпуарських франків об'єднав **Хлодвіг (481–511)** із династії *Меровінгів*. У 486 р. війська під його командуванням знищили рештки римської державності в Галлії. До кінця V ст. вони розбили і підкорили довкільні племена, утворивши Франкську державу.

Величезні простори потребували вмілого управління. Тому жорсткий Хлодвіг усунув представників знатних родин, натомість повсюди розставив вірних підлеглих, яких іменували *графами*. Їх наділили поліцейськими та судовими повноваженнями. Графи відповідали за збір війська з народу, коли виникала потреба. Щоби впорядкувати відносини з місцевими жителями, упровадили писані закони — «Салічну правду». Відповідно до її статей суворо карали за образи, крадіжки, умисно заподіяні шкоди, вбивства. Найчастіше з порушників і злочинців стягували грошові штрафи, за кровопролиття винний сплачував *вергельд* («відшкодування за життя»). Вільний франк зазвичай володів земельною ділянкою, брав участь у сільських і судових зібраннях, мусив служити у війську.

У 493 р. Хлодвіг побрався з Клотильдою, донькою бургундського короля. Їхній шлюб став важливим для європейської історії тому, що дружина навернула чоловіка до віри в Ісуса Христа. У **496 р.** за прикладом вождя франки теж прийняли християнство, причому західного (римського) обряду. Такий учинок усунув наявні суперечки, сприяв зближенню між завойовниками та підкореними.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Франкської держави. Коли вона виникла? Унаслідок яких подій?
2. Розкажіть, як управляв підлеглими король Хлодвіг.
3. Про хрещення Хлодвіга йдеться в текстах параграфа та історичного джерела. Чим відрізняються обидві розповіді?

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Мовою історичного джерела

Франкський історик VI ст. Григорій Турський про обставини, за яких Хлодвіг погодився стати християнином: «Королева безупинно вмовляла Хлодвіга визнати істинного Бога і відмовитися від язичницьких ідолів. Але ніщо не могло схилити його до цієї віри доти, доки одного разу, під час війни з алеманами, він вимушений був визнати те, що колись охоче відкидав. А відбулося це так: коли обидва війська зійшлись і між ними зав'язалася жорстока битва, то війську Хлодвіга уже загрозувало повне винищення. Бачачи це, Хлодвіг підвів очі до неба і, розчулившись серцем, зі сльозами на очах вимовив: «О Ісусе Христе! ... Якщо Ти подаруєш мені перемогу над моїми ворогами і я відчую силу Твою ... увірую в Тебе і хрещуся в ім'я Твоє. Тому що я закликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені» ... І як тільки він вимовив ці слова, алемани повернули назад і кинулися тікати. А побачивши свого короля вбитим, вони здалися Хлодвігу...»

2.3. Хто такі «ледачі королі» і «мажордоми»? Що таке «бенефіцій»?

Мабуть, Хлодвіг помилився, коли вирішив розділити власне королівство на чотири частини (Нейстрію, Аквітанію, Бургундію та Австразію) між синами. Спочатку вони королювали одноставно, а тому змогли збільшити володіння, поширивши владу на схід, підкоривши тамтешні племена, окрім фризів та саксів. Проте їхні нащадки виявилися слабівільними, вони втратили владу, за що прозвані «ледачими королями», хоча насправді справедливніше обізвати їх «нешасними». Управління державою перебравли *мажордоми* («старші в домі») — вищі придворні особи Франкського королівства в VII–VIII ст. Вони порякували від імені королів, за потреби змінюючи впертих на більш піддатливих. Це виявилось доволі легко. Рід Меровінгів розрісся, і завжди можна було знайти неповнолітнього претендента на владу, посадити його на трон та правити замість нього. Мажордоми часто сварилися між собою. Безкінечні війни *всіх проти всіх* ледь не знищили Франкське королівство.

Ситуацію врятував рід австразійських мажордомів. До нього належав видатний *Карл Мартел (714–741)*. Він завдав поразки конкурентам, упокорив бунтівні германські племена тюрингів, баварів та алеманів, намагався їх християнізувати. Важливою стала перемога Карла над арабами в битві поблизу міста Пуатьє в 732 р. Зупинивши завойовників, він задумав реформувати військо. За зразок узяв арабську кінну армію. Оцінивши її бойові якості,

§ 2. Утворення «варварських королівств». Імперія франків та її занепад

вирішив комплектувати власну кінноту. Вартість коня, меча, списа, щита та обладунків одного воїна сягала вартості 40 корів! Звичайний франк купити їх не міг, тому Карл Мартел роздавав *бенефіції* — великі ділянки землі у тимчасове володіння. Селяни та містяни, які жили й працювали на бенефіціях, передавалися новому власникові. Той, отримуючи прибутки, купував усе необхідне, за це служив королю та захищав увірені йому території.

Наступником Карла Мартела став *Піпін Короткий* (751–768). Цей невисокий чоловік (мав зріст близько 135 см) блискуче володів мечем, але, що важливіше, мав сталеву волю. У листопаді 751 р. він оголосив себе королем. У такий спосіб династію Меровінгів усунули, а їхнє місце зайняли *Каролінги*, нащадки Карла Мартела. Римське духівництво підтримало нового правителя.

Думаємо і діємо!

1. Чому нащадків Хлодвіга називають «ледачими» або «нещасними» королями?
2. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», з'ясуйте походження прізвища Мартел. Для чого він роздавав бенефіції? 3. Як почали правити Каролінги?

2.4. Як утворилася і чому занепадала імперія Карла Великого?

За часів **Карла Великого (768–814)**, сина Піпіна Короткого, Франкське королівство досягло вершини могутності. Значну частину життя цей правитель провів воюючи. Відомо про 53 походи франкських військ, із них він узяв участь у двадцяти семи. Зокрема, знищив королівство лангобардів, і надбанням Каролінгів стала територія Італії. Згодом остаточно підкорив

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

германські племена саксів, а впродовж 788–796 рр. провів успішні військові кампанії проти баварів та Аварського каганату. Авари — тюркські племена, які проживали в Центральній Азії. Перейшовши через теперішні українські причорноморські степи, вони у VI–VII ст. оселилися в Паннонії (сучасній Угорщині). Перемога над ними зміцнила міжнародний авторитет Карла Великого, адже кочівники загрожували не тільки франкам, а й Візантійській імперії та центральноєвропейським слов'янським землям.

Король управляв державою, опираючись на вірних людей. Для захисту рубежів він створив *марки* — укріплені прикордонні графства. Їх очолювали *маркграфі*. Володар намагався менше часу проводити у власному палаці в місті Ахен і більше роз'їжджати країною, спілкуючись із населенням. Двічі на рік відбувалися збори франків: простолюдинів, знаті та духівництва. Навесні король оголошував свої рішення (що пізніше видавалися у *грамотах-капітуляріях*) для низів, а восени для обговорення важливих дій збирав світську знать та духівництво. Він ревно охороняв права церкви, насильно хрестив підкорені народи, будував храми і монастирі, зробив обов'язковою десятину (вид податку). Під його особливою опікою перебувало місто Рим. У **800 р.**, як винагороду за придушення бунту міської аристократії, Карл Великий отримав із рук Папи Римського імператорську корону.

Коронація Карла Великого імператорською короною, мініатюра, XIV ст.

Франкське королівство, де проживали десятки народів, офіційно стало імперією. Після впокоєння Карла Великого титул і владу успадкував його син *Людovic Благочестивий* (814–840). Він втягнувся у збройне протистояння зі своїми синами. Після смерті батька в **843 р.** вони зібралися в місті **Верден** і вирішили мирно розділити державу. Зокрема, Карл II отримав західні володіння — чи не усю територію сучасної Франції; Людovic II запанував у східних землях — майбутній Німеччині; Лотар успадкував імператорський титул, італійські території та вузьку смугу володінь уздовж річки Рейн (нинішню Лотарингію, за яку Німеччина та Франція воюватимуть навіть у XX ст.). У результаті Верденського поділу Франкська імперія перестала існувати.

§ 2. Утворення «варварських королівств». Імперія франків та її занепад

Думаємо і діємо!

1. Коли і за яких обставин утворилася Франкська імперія? Покажіть її територію на мапі. Із якими тогочасними країнами межувала? 2. Розкажіть про умови Верденського договору, використовуючи мапу. Якими були наслідки розпаду імперії Карла Великого? 3. Чому імператор, отримуючи корону, стоїть навколішки перед Папою Римським?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

486 р. — утворення королем Хлодвігом Франкської держави, початок правління династії Меровінгів

751 р. — утвердження Піпіна Короткого королем Франкської держави, початок правління династії Каролінгів

768–814 рр. — правління Карла Великого у Франкському королівстві

800 р. — проголошення Франкського королівства імперією

843 р. — укладення Верденського договору, припинення існування Франкської імперії

на теренах України

482 р. — заснування міста Київ (одна з «офіційних» дат)

602 р. — фіксування останньої згадки про антів у писемних джерелах

VIII ст. — формування держави східних слов'ян у Подніпров'ї

787–790 рр. — вторгнення русів, очолюваних князем Бравлином, у Крим

839 р. — згадування народу «рос» у Бертинських анналах — відомій писемній пам'ятці Франкської держави

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
- Поясніть, як ви розумієте словосполучення «варварське королівство».
- А.** Обчисліть, скільки років існувало Франкське королівство та його наступниця — імперія. Позначте потрібні дати на лінії/стрічці/шкалі часу в хронологічній послідовності. **Б.** Із якими сучасними європейськими країнами співвідносяться території «варварських королівств»? **В.** Які теперішні найбільші європейські міста постали на теренах імперії Карла Великого?
- Зіставте системи влади у «варварських королівствах» та у Франкській імперії. Що в них спільного, а що відмінного?
- Як управляв своїми підданими Карл Великий? Чому занепадала його держава?
- Доберіть слова чи словосполучення, якими ви схарактеризували б Карла Великого. Запишіть їх у вигляді асоціативної хмари. Скориставшись QR-кодом, розміщеним на початку параграфа, підготуйте повідомлення про Карла Великого. У що з прочитаного ви вірите, а в що ні? Чому?

§ 3. Візантійська імперія

Чи знаєте ви, що...

... ім'я «Василь» походить від грецького слова «василевс» та означає «цар»;

... частина воїнів київського князя Аскольда охрестилася у 860 р.?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Експансія — від латинського слова «експансіо», що означає «розширення», «розповсюдження»; розширення, розповсюдження чийогось панування чи впливу за межі яких-небудь початкових територій, що здійснюється мирним або воєнним способами.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/qdh4Sy> QR 3.1. Візантійське суспільство.

3.1. Коли і як постала Візантійська імперія та хто правив нею?

Історики доводять — Візантійська імперія з'явилася в травні **330 р.** Саме тоді імператор *Константин I Великий* «освятив» (цікаво, що за язичницьким обрядом) нове місто — Константинополь. Його звели на узбережжі протоки Боспор замість колишнього поселення Візантій, від чого й утворилася однойменна назва держави. Тим часом стародавній Рим, знислений нечесністю влади та війнами, поступово втрачав провідне становище. Уже в 395 р., як вам відомо, Римська імперія розпалася на Східну (зі столицею в Константинополі) та Західну. Східна частина йменувалася *Ромейською* (тобто Римською), згодом (у XVI ст.) — *Візантійською*. Її мешканці — *ромеями*, рідко — візантійцями, спілкувалися вони багатьма мовами, хоча державною була грецька. Територія країни спочатку охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, Єгипет, Сирію, Палестину, Месопотамію, Закавказзя, Середземноморські острови (зокрема Крит та Кіпр), але надалі розпросторювалася завдяки невпинній експансії у віддалені регіони Європи, Азії, Північної Африки.

Систему правління Візантійська імперія запозичила з античності. Першість належала імператорові, якого звали *василевсом* (у перекладі з грецької — «царем»). Йому належала найвища влада, його вказівки сприймали як закони, а поява на людях перетворювалася у справжнє дійство.

§ 3. Візантійська імперія

Навіть визначні полководці, керівники великих провінцій, багаті та впливові чиновники визнавали себе «рабами» імператора. Він спирався на численних урядовців та могутнє військо. Уважалося, що василевс правив із волі Бога, а тому християнська церква помітно впливала на життя ромеїв.

Міцність такої системи часто залежала від особистих якостей правителів. Якщо вони виявлялися слабовільними, держава потрапляла в складні ситуації. Величезні простори, різноманіття населення, відсутність порядку успадкування престолу, інтриги й незгоди, військові заклоти призводили до політичної нестабільності. Тому періоди піднесення змінювалися періодами занепаду.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, як розширювалася територія Візантійської імперії. Чи сусідила вона з теренами сучасної України? Що спільного і що відмінного між експансією та колонізацією? 2. Як здійснювалося правління у Візантії? 3. Згадайте, які події світової історії відбувалися одночасно зі становленням Візантійської імперії? Позначте їх синхронність на лінії/стрічці/шкалі часу.

3.2. Як розвивалася Візантійська імперія в роки правління Юстиніана I?

Першого злету могутності Візантійська імперія досягла за **Юстиніана I (527–565)**. Дослідники вважають, що цей імператор мав слов'янське коріння.

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Його дядько Юстин I, досвідчений і завзятий воїн, очолив країну внаслідок палацового перевороту. Не маючи дітей, усиновив племінника, дав йому гарну освіту, загалом готував до майбутнього передання влади. Як наслідок, Юстиніан I володів кількома мовами, розумів придворну службу та те, як діяло державне управління. У побуті він поведився по-простому, не їв м'яса, не вживав алкоголю, легко знаходив спільну мову з людьми, багато працював. Про нього навіть писали, що він — «імператор, який ніколи не спить», адже вночі блукав численними залами власного палацу, обмірковуючи закони та складні щоденні проблеми.

Імператриця
Феодора, мозаїка,
базиліка Сан-Вітале,
м. Равенна, VI ст.

Від початку правління Юстиніан I поставив за мету відродити велич імперії, об'єднати її, посилити роль християнства. Для цього він опирався на енергійних і талановитих помічників. Із-поміж близьких найвпливовішою була його дружина Феодора. Вона вирізнялася вродою, мала винахідливий і практичний розум, теж чудово розумілася на людях. Коли в Константинополі в 532 р. спалахнуло народне повстання «Ніка» («Перемога»), її думка вплинула на чоловікову, який усмирив бунтівників. Водночас її любов до розкошів обтяжувала державну скарбницю. Наприклад, для Феодори утримували флот, а під час мандрівок її могли супроводжувати чотири тисячі людей обслуги!

Правове життя Візантійської імперії визначав збірник законів *«Зведення цивільного права»* (*«Кодекс Юстиніана»*). Його принципи донині є основою цивільного законодавства більшості країн Європи. Юстиніан I дбав про укріплення прикордонних фортець, прокладання доріг, за його наказом будівельники викопували криниці, зводили мости через гірські річки, упорядковували міські водогони. Однак активна зовнішня політика поглинала колосальні ресурси.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Візантійської імперії в період правління Юстиніана I.
2. Які заходи провів імператор Юстиніан I для укріплення держави? 3. Чому правителі Франкського королівства та Візантійської імперії намагалися створювати закони для своїх підданих? *«Салічна правда»* і *«Зведення цивільного права»* — писані збірники. Про що свідчить такий факт?

§ 3. Візантійська імперія

3.3. Як розвивалася Візантійська імперія в роки правління Македонської династії та за Комнінів?

Після впокоєння Юстиніана I Візантія поступово втратила чимало володінь. Особливо дошкуляли вторгнення іноземних народів — *арабів* та *слов'ян*. Упродовж VII ст. араби відібрали Сирію, Месопотамію, Вірменію та Північну Африку. Доволі відчутною виявилася втрата Єгипту, житниці імперії. Слов'яни, зокрема анти, загрожували Балканському півострову і неодноразово з'являлися під стінами Константинополя. Зрештою, вони оселилися на півночі Балканського півострова. Окрім того, на початку VIII ст. імперію ослабила внутрішня криза, зумовлена *рухом іконоборців*. Влада, вишукуючи грошей для продовження воєн, посягнула на церковні багатства. Заборонила поклонятися іконам, пояснюючи вірянам, що вшановувати потрібно Бога, а не його зображення. Незгодних суворо карали. Зважаючи на те, що таким рішенням противилися насамперед монахи та

церковні очільники, їхнє майно та землі відбирали. Протистояння між іконоборцями й іконошанувальниками тривало понад століття. Зрештою, ікони повернули до монастирів і церков, також їм відшкодували частину збитків. Суспільство нібито заспокоїлося.

У наступні роки становище потрохи поліпшувалося. Для цього правителі докладали чимало зусиль. Насамперед вони заопікувалися військом. Василевсам все-таки вдавалося утримувати добре вишколену армію з вільних селян та потужний флот. Частково завдяки цьому, починаючи із середини IX ст., Візантія вступила у «квітучий» період, пов'язаний із правлінням **Македонської династії (867–1056)**. Зокрема, *Василій I Македонянин (867–886)* установив таке престолонаслідування, внаслідок якого найвища посада належала представникам одного роду. Крім того, було впорядковано і посилено фінансову систему, реформовано адміністративний устрій, оновлено законодавство. Відвойовано (щоправда, тимчасово) Сирію, захоплено Болгарію. Для її упокорення довелося залучити руського князя Святослава Ігорьовича. На уроках історії України ви дізнаєтеся про його Балканські походи, а також про походи на Константинополь Аскольда, Олега, Ігоря, Ярослава Мудрого. Цікавими були стосунки з Візантією княгині Ольги та Володимира Великого. А князь Володимир Мономах доводився онуком Ярославові Мудрому та візантійському імператорові Константину Мономахові.

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

За династії **Комнінів (1081–1185)** розвивалися міста, зріс вплив знаті. Імператор *Алексій I Комнін (1081–1118)* повернув терени Малої Азії, переміг печенігів, забезпечивши північні кордони. Однак його успіхи не зупинили кризи. У країні почалися виступи невдоволених. У 1176 р. візантійська армія зазнала поразки від *турків-сельджуків*, а в 1204 р. столицю, Константинополь, захопили *хрестоносці* (про ці події йтиметься в іншому розділі підручника). Хоча в XIII ст. Візантія ненадовго відродилася, могутність її занепадала. Недовіра до західних християн поживила взаємодію з народами, які сповідували мусульманство. На занедбані терени василевси запрошували й оселяли турків. Коли ті заповнили Малу Азію та Балканський півострів, кордони імперії стиснулися лише до Константинополя і кількох дрібних заморських володінь, зокрема, у Криму. У травні (що символічно) **1453 р.** турки оволоділи візантійською столицею і перейменували її в місто **Стамбул**. Понад тисячолітня історія імперії припинилася.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Візантійської імперії в XII ст. 2. Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу основні події, що відбулися у Візантії за правління Македонської династії та Комнінів. Як розгортався рух іконоборців? Чому вони зазнали поразки? 3. За яких обставин припинилася історія Візантійської імперії? Обчисліть, скільки років вона проіснувала.

3.4. Якими культурними досягненнями уславилася Візантія?

Громадяни Візантії з повагою ставилися до наук. Традиційно передусім шанували філософію, богослов'я. Від IX ст. константинопольські патріархи відправляли проповідників для поширення християнства довкілними просторами. Відомо, що святі Кирило і Мефодій із міста Солунь створили слов'янську абетку «кирилицю», переклали Святе Письмо з грецької на слов'янську мову. Медики працювали над розпізнаванням і лікуванням хвороб. Вагомими були досягнення в астрономії та математиці. Наприклад, *Лев Математик* заклав основи алгебри, механіки, до всього ще й розумівся в педагогіці. Візантійський флот застосовував «грецький вогонь» — займисту суміш, яка нищила кораблі противників, тому що її неможливо було загасити. Дії цієї незвичної зброї зазнали кораблі руського князя Ігоря у 941 р. під час його походу на Константинополь.

§ 3. Візантійська імперія

Популярністю користувалися «життя святих», де реальні біографії визначних релігійних діячів поєднувалися з легендами. Водночас світські автори описували минуле, як-от *Проконій Кесарійський* у восьмитомній «Історії війн Юстиніана з персами, вандалами і готами» чи *Анна Комніна*, яка написала «Алексіаду» — огляд життя та діяльності свого батька, імператора *Алексія I Комніна*.

Чимало уваги приділяли архітектурі та живопису. Споруджували дивовижної краси церкви-базиліки — видовжені прямокутні споруди, зорієнтовані по осі «схід-захід», із входом із західного боку та півкруглим виступом (апсидою) у східній вівтарній частині. Стіни прикрашали розкішними мозаїками та фресками. У Константинополі неймовірною красою сявав *собор Святої Софії (Премудрості)*, побудований за наказом Юстиніана I. За легендою, він побачив уві сні ангела, який відкрив проєкт

Храм Святої Софії (Премудрості) у місті Стамбул, сучасний вигляд

майбутнього храму, що коштував державній скарбниці близько 100 тонн золота! Майстри створили справжній шедевр. Купол собору був велетенським (діаметр — 30,95 м; висота — 55,75 м), але мав вигляд невагомого. Незрівнянне нічне освітлення, полиск різнокольорових мармурів, унікальні мозаїчні панно справляли приголомшливе враження. Імператор бажав, щоби його дітище перевершило велич уславленого Єрусалимського храму. Задумане вдалося

повною мірою. Визначна пам'ятка слугувала предметом наслідування для іноземців. Так, візантійські архітектори брали участь у зведенні схожого Софійського собору в місті Київ.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте ілюстрації до параграфа. Підготуйте невеликі розповіді про найвідоміші винаходи та досягнення візантійців у науках і мистецтвах. Повідомте свої розповіді однокласникам. **2.** Які з досягнень візантійців поповнили світову скарбницю? **3.** Які з досягнень візантійців запозичили руси?

У той час, коли...

у Візантії

330 р. — утворення Візантійської імперії

Тоді...

на теренах України

375 р. — початок вторгнення гунів, початок Великого переселення народів

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

527–565 рр. — правління імператора Юстиніана I

IX–XI ст. — правління Македонської династії

1081–1185 рр. — правління династії Комнінів

1453 р. — припинення існування Візантійської імперії

VI–VII ст. — розселення слов'ян

860 р. — похід київського князя Аскольда на Константинополь

Від **882 р.** — правління в Києві Олега, а згодом князів із династії Рюриковичів

1097 р. — скликання з'їзду князів у місті Любеч

1185 рр. — невдалий похід Ігоря Святославовича проти половців

1452 р. — ліквідація Волинського удільного князівства

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. У вигляді запитання до кросворда поясніть значення слова «експансія». Наведіть приклад його вживання, який стосувався б Візантійської імперії.
3. **А.** Уявіть, що франк, який проживав у період правління Карла Великого, забажав би помандрувати у Візантійську імперію. Чи міг би він побачити події періоду володарювання Юстиніана I? А ті, що передували Македонській династії? Які саме?
Б. Із якими сучасними країнами співвідноситься територія Візантії періоду її розквіту? **В.** Покажіть на мапі шлях, що ним могли добиратися руси з Києва в Константинополь.
4. **А.** Зобразіть розвиток Візантійської імперії такою кривою: . На «вершинах» і «долинах» запишіть відповідні події. Поясніть свої міркування.
Б. У книзі Прокопія Кесарійського «Таємна історія» розповідається про повстання «Ніка» («Перемога») в Константинополі в 532 р. Імператор Юстиніан I налякався і збирався зректися влади, проте його дружина Феодора наполягала на рішучих діях. Саме тоді з уст імператриці пролунав крилатий вислів: «Багрянниця — найкращий саван». Поясніть його значення. Чи справді влада є найвищою цінністю у житті людини?
5. **А.** Побутує історична закономірність, згідно з якою будь-яка імперія рано чи пізно припиняє існування. Доведіть справедливість такої закономірності щодо Візантії.
Б. У чому особливості взаємин між папами римськими й правителями у «варварських королівствах» та патріархами й імператорами у Візантії?
6. Поміркуйте, які особливості системи управління відображено в такому фрагменті візантійського закону: «Держава складається з частин і членів, на зразок людини, найвеличніші та найпотрібніші частини — цар і патріарх, тому мир і благополуччя душ і тіл підданих залежать від повної одностайності й згоди між царством та священством».

§ 4. Арабський халіфат

§ 4. Арабський халіфат

Чи знаєте ви, що...

... Ісус Христос є одним із найбільших пророків в ісламі;
... сьогодні українці послуговуються цифрами, які араби перейняли в індійців та по-своєму вдосконалили?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Іслам — від арабського слова, що в перекладі означає «смиренність, покірність (богові)»; одна зі світових релігій, що сформувалася в Аравії у першій третині VII ст.

Коран — від арабського слова, що в перекладі означає «декламація, читання вголос»; священна книга мусульман, де містяться основні релігійні норми, правила та пророцтва.

Халіфат — від арабського слова, що в перекладі означає «спадкоємець, представник»; держава, очолювана халіфом; у мусульманських країнах система правління, коли влада належить релігійним діячам.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/RV2k4U> QR 4.1. Як читати і розуміти арабське ім'я?

QR 4.2. У чому таємниця успіхів арабського війська? QR 4.3. Араби в пошуках філософського каменя. QR 4.4. Арабські мандрівники.

QR 4.5. Чому Арабський халіфат припинив існування?

4.1. Якими були природно-географічні умови в Аравії?

Аравійський півострів — найбільший в Азії. Із заходу його омивають хвилі Червоного моря, зі сходу — води Перської та Оманської заток, а з півдня — Аденська затока й Аравійське море. Півострів поєднує кілька великих регіонів, що різняться природними умовами.

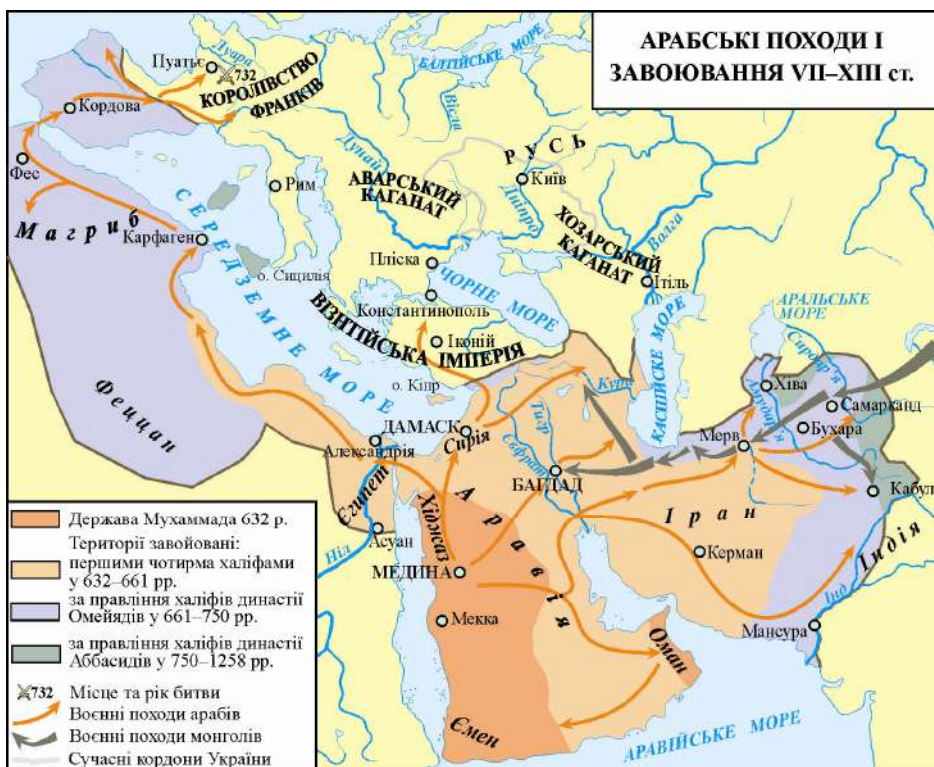
Південна Аравія (або Ємен) віддавна славилася родючими ґрунтами, багатими рослинністю. Там також мешкали численні тварини: верблюди, антилопи, газелі, тигри, леви, гієни, вовки, лиси, зайці, віслюки, страуси та ін. Місцеві жителі займалися поливним землеробством, виготовляли ладан (пахощі, які отримували, переробляючи смолу дерев), що його дотепер використовують під час релігійних обрядів. У прибережному гірському регіоні — Омані — розкинулися зручні затоки, завдяки яким велася торгівля. *Західна Аравія* (або Хіджаз) розташована на північному узбережжі Червоного моря. Землі там бідні, без річок, тому сільським господарством займалися лише довкола невеликих оаз. Натомість здебільшого ловили рибу, добували корали, які годилися для ювелірних виробів і прикрас. Решта

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

півострова — це величезна *Аравійська пустеля*, де вдень температура подекуди могла сягати + 60 °С, а вночі спадала аж до заморозків.

Попри все, Аравію не варто вважати бідною. Там вирощували лікарські та пряні рослини — алое, корицю, шафран. У гірських місцевостях залягали поклади золота, срібла, заліза, міді, свинцю, білого мармуру. Розгалужені караванні шляхи з'єднували її з Китаєм, Індією та Африкою.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Аравійського півострова. Із якими тогочасними країнами він сусідив? 2. Що ви знали і що дізналися про природні умови та клімат цієї частини Азії? 3. Як впливали такі умови на заняття мешканців Аравійського півострова?

4.2. Хто такі араби, як вони жили і в що вірили?

Араби належали до семітських народів. На півночі півострова жили напівкочівники — *бедуїни* («жителі пустелі»). Вони одомашнили верблюдів (ця тварина може зовсім не пити впродовж п'яти днів і при цьому перевезти до 300 кг вантажу), що давало змогу вільно пересуватися пустелею, грабувати

§ 4. Арабський халіфат

каравани або силою стягувати мито з купців. Окрім того, бедуїни плекали велику рогату худобу, віслюків, мулів, коней (породистих і надзвичайно дорогих скакунів), торгували виробами зі шкіри. Зазвичай одягалися в сорочки з довгими рукавами та розстібні плащі, голову пов'язували хустиною. Харчувалися м'ясом, верблюдячим молоком, прісними коржами з проса або ячменю та фініками. Жінки вбиралися майже так само, як і чоловіки, але носили багато прикрас, користувалися косметикою.

Південні араби — *сменіти* — надавали перевагу осілому господарюванню. На відміну від північних братів, які ночували в пустелі в наметах, вони мешкали

Торговий караван, європейська мініатюра, XIV ст.

в печерах або зводили кам'яні чи глиняні хатини з гостроверхими солом'яними дахами. Споживали зернові каші, молоко, сир, зелень, гарбузи, моркву, огірки, дині, фініки, м'ясо (баранину та яловичину), рибу, фрукти, прянощі. Носили запнуті спідниці та одягали пов'язки на голови. Жінки ходили в темних покривалах поверх суконь вільного крою.

Араби, особливо бедуїни, вирізнялися міцними сімейними, родинними і клановими зв'язками, адже

самотня людина не могла вижити в пустелі. Намагалися не ворогувати, хоча вроджені гордість і войовничість призводили до конфліктів. Їх загострювало й традиційне багатобожжя. Із поодинокими християнами, юдеями уживалися численні сповідники язичницьких культур. Релігійним центром вважалася Мекка — найзаможніше місто в Хіджазі. Там розташована священна Кааба («куб») — споруда, куди вмурували Чорний камінь — метеорит. Його оточували сотні ідолів. Молитися до Кааби приходили з різних куточків півострова.

Думаємо і діємо!

1. Чому араби гуртувалися особливо міцними сімейними, родинними й клановими зв'язками? **2.** Розгляньте мініатюру «Торговий караван». Як європейці уявляли арабських купців? Яким крамом вони торгували? Яких тварин використовували для пересування? Як одягалися? **3.** Багато середньовічних народів, до прикладу, готи до IV ст., араби і слов'яни до VII ст., сповідували язичництво. Як ви вважаєте, чому вони згодом прийняли єдинобожжя? Які внутрішні й зовнішні чинники цьому сприяли?

4.3. Що таке іслам і хто такий пророк Мухаммад?

Араби Півдня неодноразово пробували створити власні держави. Ті невдалі спроби призвели до того, що південні еменіти поступово переймали північний спосіб життя. Притаманні їм заняття, поливне землеробство й торгівля геть занепали. Проте, коли здавалося, що вони так і залишаться поза цивілізацією, знайшлася людина, яка змінила їхнє подальше існування. У місті Мекка в знатній сім'ї народився **Мухаммад ібн Абдаллах (570–632)**. Він рано осиротів, тому, щоб вижити, пас овець свого дядька. Пізніше працював караванником у заможної вдови Хадіджі, з якою одружився, перебравши її багатство. Тривалі подорожі, спілкування з християнами Сирії та юдеями Палестини укріпили в ньому віру в єдиного бога. Близько 610 р. Мухаммаду почали з'являтися божественні видіння, під впливом яких він проповідував свої релігійні погляди. Першими в них увірували дружина й родичі. Нову релігію назвали **ісламом**, а її прихильників — **мусульманами** («відданими ісламу»).

Язичники зустріли проповіді Мухаммада вороже. Він вимушено переселився в місто Ясріб, де до його одкровень поставилися прихильно. Згодом Ясріб перейменували в *Медину* («місто пророка»). Там відкрили перший храм — *мечеть*, узялися проводити богослужіння. **622 р.** став роком «хіджри» («переселення»), відтоді мусульмани ведуть своє літочислення.

Пророк Мухаммад на вертає перших послідовників, перська мініатюра, XIII ст.

Навернувши мединців, Мухаммад зініціював війну проти Мекки. Частина містян стали на його бік, решта — здалися. Від ідолів очистили Каабу. Чорний камінь перетворили на культову святиню. Під вплив ісламу невдовзі піддалися кочові племена. Як наслідок, на території Аравії утворилася потужна країна, об'єднана релігією та владою.

Нова релігія — **іслам** — накладала на вірян певні обов'язки. Серед них: шанувати єдиного бога Аллаха й вірити

в місійну роль Мухаммада; молитися (здійснювати намаз) п'ять разів на день; дотримуватися посту впродовж місяця рамадану (навесні); не красти, не пити вина, не їсти свинини, не утримувати мусульман у рабстві і платити «податок на бідних» (п'яту частину від прибутку); хоча б раз у житті здійснити паломництво (хадж) до святих місць — Медини і Мекки.

§ 4. Арабський халіфат

Думаємо і діємо!

1. Чому араби опиралися на вернення в іслам? Якими були наслідки ісламізації арабів?
2. Розгляньте зображення арабів, що слухають проповідь Мухаммада. Як художник змалював їхній вигляд, настрої, емоції? Якими були правила нової релігії? 3. Чому місто Мекка стало святим для мусульман?

4.4. Яка історія Арабського халіфату?

У 632 р. після смерті Мухаммада створену ним державу очолили халіфи («намісники» пророка). Свої зусилля вони спрямували на завоювання. Мусульмани називали язичників «невірними». Тому для захисту і поширення ісламу вели джихад («священну війну»). Чи не першими під удар потрапили Візантійська та Перська імперії. Ще в 637 р. араби захопили стародавню перську столицю — місто Ктесифон. Далі поневолили Межиріччя,

Палестину, Сирію, Єгипет. Збройну експансію продовжили представники родини **Омейядів (644–750)**, відомі знатністю та багатствами. (У VII ст. з їхньої ініціативи написано **Коран**, де зафіксовано одкровення Мухаммада, що їх віряни завчають напам'ять. Пізніше уклали **Сунну** — офіційну біографію пророка з описом його життя і вчинків.) Вони розширили свої впливи у Східній Персії, у Малій Азії,

підкорили Північно-Західну Африку. У 709 р., скориставшись внутрішніми чварами у Вестготському королівстві, проникли на Піренейський півострів і за кілька років захопили його. Далі вирушили в Галлію. (Лише в 732 р. франкський король Карл Мартел завдав їм поразки в битві поблизу міста Пуатьє.) На сході мусульмани досягли Індії та Китаю.

Унаслідок тривалих воєн утворилася величезна держава — **Арабський халіфат** зі столицею в місті Дамаск. Державу очолював *халіф*, який мав необмежену владу. Уже від VIII–IX ст. важливою стала посада радника — *візира*. Він оберігав печатку, керував військом та чиновниками, за відсутності верховного володаря виконував його обов'язки. У провінціях правили *еміри*. Їх підвладність халіфу здебільшого обмежувалася сплатою данини. Еміри призначали *хакімів*, які управляли дрібнішими територіями. На захоплених землях Омейяди засновували нові міста. Крім того, зводили лікарні та притулки для хворих і немічних, дбали про торговців, підтримували науку й мистецтво. Водночас при їхніх дворах набували популярності заборонені ісламом музика, танці та забави. Халіфи з

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

найближчими поплічниками не соромилися порушувати пости й харчові заборони, а їхні родичі грабували провінції, брали хабарі.

У 750 р. владу перехопила династія **Абассидів (750–1258)**, нащадки Аббаса, дядька пророка Мухаммада. Столицю перенесли в місто Багдад. Проте не всі визнали нову династію. Від халіфату відкололися Північно-Західна Африка та Іспанія. Уже від X–XI ст. Абассиди потрапили в

Думаємо і діємо!

1. Визначте наслідки арабської експансії для народів Європи та Азії.
2. Унаслідок яких подій занепав Арабський халіфат?
3. Чому лише після навернення в іслам араби змогли створити державу?

залежність від сусідніх народів, а в **1258 р.** монголи завдали остаточного удару арабській державі. Цікаво, що в X–XII ст. їй загрозували руси. Їхні походи на Каспій відбувалися настирливіше, ніж військові експедиції проти візантійців. Русів цікавили товари купців, які жили у містах на узбережжі

Каспійського моря. За повідомленнями мусульманських авторів, чи не всі ці походи проти арабів завершувалися невдало.

4.5. Як розвивалася арабсько-мусульманська культура?

У IX ст. потужним науковим осередком Арабського халіфату став Багдад. У місті була лікарня, де медики застосовували грецькі, перські, індійські досягнення в лікуванні хворих. Місто також могло похвалитися обсерваторією, у якій працювали десятки астрономів та математиків. Слава про них сягала за межі держави. Наприклад, *Аль-Хорезмі* доклався до розвитку алгебри. Ще в XI ст. знавець зоряного неба *Аль-Біруні* припустив, що Земля обертається довкола Сонця, а не навпаки.

Першими твори античних істориків та філософів переписували і вивчали саме араби. Майже мільйон релігійних і світських текстів вміщувала *Багдадська бібліотека*. Але вона була далеко не єдиною у країні. Каїрські володарі вихвалялися книгозбірнею в 600 тис. томів, а в мусульманській Іспанії, у провінції Кордова, зберігалось 400 тис. книг. Досягти таких рекордів удалося завдяки паперу, секрет виготовлення якого араби дізналися від полонених китайців у середині VIII ст. При *мечетях* (мусульманських храмах) закладали *медресе* — вищі богословські школи. Набула розквіту література. Поети оспівували побут та воєнні звитяги, складали повчальні байки про дивовижні пригоди, вправних і спритних героїв. Найпопулярніші казки ввійшли до збірки *«Тисяча й одна ніч»*, які легендарна *Шахрзада* начебто колись переповідала своєму чоловікові.

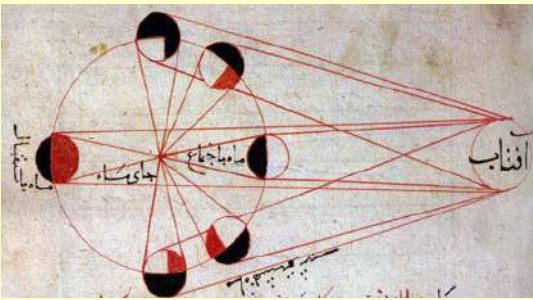
§ 4. Арабський халіфат

Лікар відвідує пацієнта, мініатюра, XIV ст.

Механічний годинник на слоні, арабська мініатюра, XIV ст.

Пояснення фаз Місяця, мініатюра з трактату Аль-Біруні, X ст.

Арабська карта світу, XII ст.

Розквітла будівельна справа. Вулиці новопосталих міст вимощували, встановлювали ліхтарі для нічного освітлення, про що навіть не мріяли в тогочасних брудних містечках Європи. Стіни помпезних палаців прикрашали орнаментами. Іслам забороняє зображувати людські фігури та обличчя, тому для декоративного оздоблення використовували рослинні узори, де-не-де поєднуючи їх із в'яззю особливого письма. Шанобливо ставлячись до води, араби навчилися облаштовувати власні двори фонтанами і виготовляти справжні дива — водяні механічні годинники.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте ілюстрації до параграфа. Підготуйте невеликі розповіді про найвідоміші винаходи та досягнення арабів у науках і мистецтвах. 2. Які з досягнень арабів поповнили світову скарбницю? 3. Що від арабів запозичили українці?

Розділ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

У той час, коли...

Тоді...

в Аравії

610 р. — започаткування Мухаммадом проповідницької діяльності

VII ст. — створення Арабського халіфату, виникнення ісламу

644–750 рр. — правління династії Омейядів в Арабському халіфаті

750–1258 рр. — правління династії Аббасидів в Арабському халіфаті

1258 р. — припинення існування Арабського халіфату

на теренах України

602 р. — фіксування останньої згадки про антів у писемних джерелах

V–VII ст. — розселення слов'ян

VIII ст. — формування держави східних слов'ян у Подніпров'ї

860–1264 рр. — становлення, зміцнення та роздроблення Русі-України, становлення та зміцнення Галицько-Волинської держави

1253 р. — коронування правителя Галицько-Волинської держави Данила Романовича в місті Дорогичин

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. Доберіть два-три синоніми до слова «експансія». Закінчте речення: «У мусульман — Коран, у християн — _____». Упорядкуйте слова, що називають світові релігії, у хронологічній послідовності їх виникнення: іслам, буддизм, християнство. Скажіть одним словом «намісник пророка».
3. **А.** Чи міг би візантієць, який проживав у період правління Юстиніана I, слухати проповіді Мухаммада? **Б.** Чи міг би франк, який проживав у період правління Карла Великого, брати участь у битві біля міста Пуатьє? **В.** Скільки років Арабським халіфатом правили династії Омейядів, Аббасидів? **Г.** Покажіть на мапі напрямки завойовницьких походів арабів та території, приєднані в результаті тих завоювань.
4. Схарактеризуйте організацію влади в перших Арабських халіфатах.
5. Яка з десяти заповідей, що їх дотримуються християни, відповідає такому припису ісламу: «Немає ніякого божества, крім Аллаха, і Мухаммад — посланник Аллаха»? Поясніть свої міркування.
6. Сучасні українці послуговуються цифрами, що їх називають арабськими. Дослідіть їх історію, використовуючи пошуковий сервіс «Гугл». Доберіть для свого повідомлення 2–3 ілюстрації.

Узагальнення за розділом «Перші середньовічні держави»

	Королівство франків — імперія франків	Візантійська імперія	Арабський халіфат	Русь-Україна
IV	330 р. — утворення Константином I Великим Візантійської імперії			
V	486 р. — утворення Хлодвігом королівства франків			Заснування міста Київ
VI		527–565 рр. — правління Юстиніана I		
VII		622 р. — вихід (хіджра) Мухаммада з міста Мекка в місто Медина; започаткування мусульманського літочислення		Князювання династії Києвичів
		VII ст. — створення Арабського халіфату		
		644–750 рр. — правління династії Омейядів		
	Гра «Що звідки?»			
VIII	751 р. — започаткування правління Піпіна Короткого			
	768–814 рр. — правління Карла Великого			
	800 р. — проголошення Франкського королівства імперією			
	843 р. — укладення Верденського договору, припинення існування Франкської імперії		Гра «Цікаві слова»	
IX	Гра «Послідовність»		750–1258 рр. — правління династії Абассидів	860 р. — здійснення Аскольдом походу на Візантію
X		IX–XI ст. — правління Македонської династії		
XI			1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого	
XII	1081–1185 рр. — правління династії Комнінів		Розгортання роздробленості Русі-України	
XIII		1258 р. — припинення існування Арабського халіфату		1240 р. — захоплення монголами міста Київ
XIV		1349 р. — припинення існування Королівства Руського		
XV	1453 р. — припинення існування Візантійської імперії			

Середньовічний світ Західної Європи

Розділ 2

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Рицар, мініатюра, XIV ст.
2. Жінки за роботою, мініатюра, XV ст.
3. Урочиста клятва васала, мініатюра, XIII ст.
4. Гра в нарди, мініатюра, XIV ст.
5. Христина Пізанська дарує книгу, мініатюра, XV ст.
6. Знатні дами займаються ткацтвом, мініатюра, XV ст.
7. Єпископ освячує церкву, мініатюра, XV ст.
8. Міська урочиста процесія, мініатюра, XV ст.
9. Домашній улюбленець, мініатюра, XV ст.

9

§ 5. Людина і природа в Середньовіччі

§ 5. Людина і природа в Середньовіччі

Чи знаєте ви, що...

... навіть після завершення Великого переселення народів та (Великого) розселення слов'ян мешканці Європи продовжували змінювати місця проживання;

... останніми кочовиками, які колонізували Центральну Європу, були угри (угорці), печеніги та половці?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Колонізація — від латинського слова «колонія», що означає «поселення»; 1) заселення вільних територій; 2) захоплення якої-небудь території або країни з метою подальшого освоєння чи використання в своїх інтересах.

Внутрішня колонізація — заселення і освоєння земель, територій усередині країни.

Зовнішня колонізація — заселення (підкорення) і освоєння земель, територій за межами країни, що деколи супроводжувалося жорстокими діями щодо місцевого населення.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/50SC24> QR 5.1. Як полювали на єдиногогів?

5.1. Як співіснували людина і природа в ранньому Середньовіччі?

Якби людині античних часів раптом удалося потрапити в ранньосередньовічну Європу, її здивувало б те, що вона могла там побачити. Буденність простолюду була нестерпною, сповненою поневірянь унаслідок постійних війн і чвар «варварських» королів та їх підлеглих чиновників. Занепали міста, знелюдніли села, оточені мурами, зведеними для убезпечення від раптових розбійницьких чи ворожих набігів. Географічні особливості та кліматичні чинники зумовлювали певні відмінності у веденні господарства. Землеробство не скрізь могло забезпечувати харчами. Оралі здебільшого перелоги, тобто цілинні, необроблювані раніше землі. Навіть там, де їх обробляли, залишали у спокої на два роки, щоби природа відновлювала родючість. За зрошувальними каналами й дамбами ніхто не доглядав. Унаслідок цього значно збільшилися обшири боліт. За відсутності сухопутних шляхів мандрівники плавали річками, які часто слугували і додатковими джерелами добування їжі, і оборонними перешкодами, і державними кордонами, і торговельними маршрутами. Кліматичні умови також не сприяли

сталому розвитку. Холодні зими та дощі у ранньому Середньовіччі знищували врожаї. Лише з X ст. настало потепління, яке дозволило вивести сільське господарство на вищий рівень. Однак і надалі весняні повені та літні посухи залишалися для європейців величезною проблемою. У деяких регіонах Європи хащі швидко «відвойовували» полишені землеробами простори.

Найбільшим другом та водночас і ворогом ранньосередньовічної людини був ліс. Дерево було будівельним матеріалом, воно живило рятівний вогонь, на якому готували страви, а дровами зігрівали домівки суворими зимами. Ліси також «постачали» їжу, бо там полювали на дичину, м'ясо якої неодмінно входило до середньовічного раціону. Окрім того, в дуплах добували бортний мед (від лісових бджіл), на узліссях збирали ягоди, гриби, кедрові горіхи, жолуді, що ними годували свиней. Водночас ліси «жахали». Зграї вовків, ведмеді та інші дикі звірі завдавали відчутної шкоди господарству, а іноді нападали і на людей. У заростях переховувалися грабіжники. Казки й легенди розповідали про дивовижних і небезпечних істот. Разом із реальними вепрами та оленями начебто уживалися фантастичні єдиногори, дракони, кентаври, феї, гноми, грифони і чимало тих, зустріч з ким не віщувала нічого доброго.

Із погляду сучасності здається, що ранньосередньовічні європейці свавільно розправлялися з доквіллям. Безперечно, пожвавлення господарства впродовж IX–XI ст. призвело до вирубування лісів, осушування боліт, «пограбування» природи. Однак причина всьому — бажання вижити, а не нажитися. Люди справді поводитися жорстоко, але, на відміну від сьогодні, їхню поведінку можна виправдати.

Смаження дикою кабана,
мініатюра, XV ст.

Думаємо і діємо!

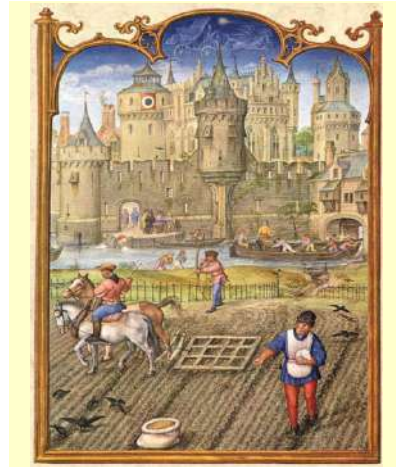
1. Чи справедливо історики називають раннє Середньовіччя періодом занепаду в Європі? **2.** Що можна дізнатися про «взаємини» природи і людини, розглянувши мініатюру «Смаження дикою кабана»? **3.** Як середньовічні європейці ставилися до доквілля? Як громадяни теперішніх європейських держав «поводяться» з природою?

§ 5. Людина і природа в Середньовіччі

5.2. Чому відбувався рух населення в середньовічній Європі? Що таке внутрішня та зовнішня колонізація?

Народна мудрість каже: риба шукає, де глибше, а людина — де ліпше. Середньовічні європейці також шукали кращого, тому часто змінювали місця проживання. Запорошеними, розмоклими чи перемерзлими дорогами мандрували прочани й ченці, жебраки, ремісники, студенти, актори та зазвичай торговці. Вони виявлялися справжніми першопрохідцями як на суші, так і на морі. Іноді потрапляли в небезпечні ситуації, однак на шляху до матеріального збагачення це їх не зупиняло. У XI ст., коли міста поступово відроджувалися, *купці-негоціанти* (ті, які займалися гуртовою торгівлею), стали своєрідною мирною силою, що об'єднувала країни.

Селяни обробляють землю феодала, мініатюра, XV ст.

Із другого боку, торговці з'являлися зазвичай у вже обжитих містах, а отже, засновувати нові їм майже не доводилося. Зростання народжуваності в селах змушувало і селян задумуватися про майбутнє своїх родин, адже площі оброблюваних земель не збільшувалися. Родючих угідь на всіх не вистачало. Від неврожаїв рятувалися переселеннями.

Цікаво, що влада сприяла переселенським рухам. Воліючи розкішніше облаштовувати власні маєтки й вигідніше поряdkувати на неозорих, але необроблених, полях, знатні та заможні спеціально запрошували звідусіль працівників, гарантуючи їм певні привілеї: права та свободи. Так відбувалася **внутрішня колонізація** — заселення й освоєння вільних земель усередині країни. Однак таких місць, придатних до господарювання, деколи бракувало. Тому зазіхали на закордонні володіння, завойовуючи їх, що виливалося в **зовнішню колонізацію**.

Думаємо і діємо!

1. Чому відбувалися рухи населення в Західній Європі? **2.** Чи можлива мирна зовнішня колонізація? **3.** Розгляньте мініатюру, де змальовано повсякдення селян. У яку пору року відбуваються події? Яку роботу виконують селяни?

5.3. Як відбувалася зовнішня колонізація західних європейців? Що таке міграції?

Зовнішня колонізація в Західній Європі проявлялася по-різному і здебільшого збройно. Прикладом можна вважати нашествя скандинавів (норманів-вікінгів-варягів, про яких ітиметься далі). Через несприятливі природні умови на батьківщині вони нерідко з боями «вигризали» собі осідки, засновували міста й села, господарювали, долучалися до чужого

державотворення, як у випадку з Руссю-Україною. Подекуди європейці навіть за сприятливих років удавалися до зовнішньої колонізації. Зокрема, заклик до хрестових походів призвів до масового кривавого руху християн на землі сповідників ісламу (про цю сторінку історії йтиметься у розділі III цього підручника).

Хоча доба Великого переселення народів минула, деякі з них продовжували *мігрувати*. Скажімо, в IX ст. у Європі з'явилися *угри* (угорці), які заволоділи територією Паннонії (давньої провінції Римської імперії, обмеженої з півночі і сходу річкою Дунай, на заході — «верхньою» Італією, на півдні — Далмацією та «верхньою» Мезією). Степами Північного Причорномор'я кочували *печеніги*, які після поразки від візантійського війська поступилися *половцям*. Їх у середині XIII ст. витіснили *монголи*. Своєю чергою, східнофранкські війська посунули слов'ян на схід. Місцеві жителі протистояли арабам в Іспанії, де відвойовані землі згодом обжили представники різних народностей майже з усього континенту.

Часто до міграційних рухів призводили епідемії, що спалахували в різних країнах Європи. У середині XIV ст. «чорна смерть» (чума) звела зі світу ледь не половину населення. За деякими підрахунками, повністю подолати людські втрати вдалося лише в XIX ст. Ті, що вижили, вимагали для себе кращих умов оплати

Думаємо і діємо!

1. За допомогою пошукового сервісу «Гугл» з'ясуйте значення слова «міграція».
2. Що спільного і що відмінного між словами «експансія», «колонізація», «міграція»?
3. Чому хвороби спричиняли переселенські рухи?

§ 5. Людина і природа в Середньовіччі

праці. Інші, які могли пересуватися, рятуючись від хвороби, втікали з рідних земель і оселялися в «безпечних» місцевостях. Отже, колонізаційні та міграційні процеси в Середньовіччі тривали безперервно.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

на теренах України

IX ст. — переселення угрів на територію Паннонії

IX ст. — проникнення варягів на територію Русі

Середина XIII ст. — підкорення монголами Русі-України, витіснення половців зі степів Північного Причорномор'я

Середина XIV ст. — поширення країнами Європи «чорної смерті» — чуми

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.

2. Заповніть пропуски в тексті: «Влада сприяла всіляким переселенським рухам. Знатні та заможні спеціально запрошували до себе працівників, гарантуючи їм певні привілеї: права та свободи. Так відбувалася _____ — заселення й освоєння вільних земель усередині країни. За браком «внутрішніх» територій зазіхали на закордонні володіння, завойовуючи їх, що виливалося в _____». Доберіть до слова «колонізація» синоніми.

3. А. Скільки століть минуло: від початку Великої грецької колонізації до початку переселення угрів у Паннонію; від початку Великого переселення народів до витіснення монголами половців із Північного Причорномор'я, до поширення «чорної чуми»? Для зручності обчислень позначте вказані дати на лінії/стрічці/шкалі часу.

Б. Уявіть, що Вам потрібно потрапити із середньовічного Києва в Париж. Використовуючи мапи, поміщені в попередніх параграфах, прокладіть для себе сухопутний та водний маршрути. Який із них виявиться коротшим? Який безпечнішим? Які країни чи території ви відвідаєте? У якому історичному періоді ви хотіли б мандрувати?

4. Розташуйте словосполучення й фрази в логічній послідовності: внутрішня колонізація; зростання потреб у землях, придатних для господарювання; збільшення кількості населення; освоєння занедбаних територій. Поясніть свої міркування.

5. Ураховуючи те, що європейці Середньовіччя займалися здебільшого сільським господарством, спробуйте відповісти на запитання: «Чому в параграфі майже не йдеться про природні „багатства“, які впливали на землеробство і скотарство, натомість детально розповідається про значення лісів?»

6. За допомогою пошукового сервісу «Гугл» дізнайтеся про перебіг «чорної смерті» на теренах України. Чи спричинила та хвороба внутрішні переселенські рухи?

§ 6. Середньовічне західноєвропейське суспільство. Феодалізм

Чи знаєте ви, що...

... тривалий час кольчуги, а не лати, слугували основним обладунком європейського рицаря;

... перший руський король Данило Романович створив важкоозброєне військо «оружників», які зовнішнім виглядом нагадували рицарів західноєвропейських країн?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Васалітет — відносини особистої залежності одних землевласників (васалів) від інших (сеньйорів). **Васал** — землевласник, який одержав від заможнішого землевласника (сеньйора, сюзерена) сільсько-господарські угіддя, маєтки й заступництво, за що виконував повинності й зобов'язання. **Сеньйор, сюзерен** — великий землевласник, якому належали обширні сільськогосподарські угіддя, маєтки і право влади на підлеглих територіях.

Міська комуна — від латинського слова «комуна» — «спільнота», «громада»; міська громада, яка домоглася від власника права самостійно управляти, тобто розв'язувати свої внутрішні та зовнішні проблеми.

Суспільний стан — велика група людей, які наділені спільними правами, обов'язками, мають приблизно рівні майнові можливості.

Феод — від давньонімецьких слів «фе» — «вірність» та «од» — «володіння»; грошова плата або земельні володіння, які надавалися у спадкову власність і за які потрібно було нести службу (здебільшого військову) та виконувати повинності.

Феодалізм — суспільний устрій, коли заможні власники (феодалі) розпоряджалися великими земельними угіддями, маєтками й підданими та здійснювали владу на підлеглих територіях і в державі.

Феодальна драбина — по-іншому «феодальна ієрархія», «феодальна піраміда», «феодальні сходи»; система взаємозалежностей за правилом «сеньйор-васал», де на вищих «щаблях», «сходах» перебували найбагатші та найвпливовіші, на нижчих — «середні», на ще нижчих — «дрібні» й невливові феодалі.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/WKojXh> QR 6.1. Як відбувалася клятва васала?

QR 6.2. Жінки та їх суспільні ролі в Середньовіччі.

6.1. Що таке «феод» і «феодалізм»?

У попередніх параграфах ішлося про існування *бенефіціїв* — земельних ділянок, що їх дарували на період служби. У VIII ст. бенефіції почав роздавати франкський мажордом Карл Мартел, унаслідок чого забезпечив існування потужного кінного війська. Однак землями, на яких жили селяни

§ 6. Середньовічне західноєвропейське суспільство. Феодалізм

та містяни, можна було володіти лише тимчасово. Якщо власник зазнавав травми і припиняв служити чи досягав поважного віку й не міг воювати, то позбавлявся володінь на користь молодшого воїна. Бенефіції не можна було передавати в спадок, тому дітям і дружині в разі втрати годувальника (а війни відбувалися повсякчасно!) доводилося дуже скрутно. Аби відновити справедливість, наступники Карла Мартела стали наділяти тих, хто служив у війську, **феодами**. Воїни нового типу називалися **феодалами**.

Феод — земельна власність або фіксовані доходи з певних територій, що ними «віддячували» за службу при дворі, у владі чи у війську. Від бенефіцію феод відрізнявся тим, що передавався в спадок (якщо нащадки продовжували служити). Так зародився **васалітет**, коли «дрібні» феодали залежали від впливовіших і багатших, які роздавали землі чи права на прибутки. Отримуючи дар, **васал** (*слуга*) складав клятву своєму **сеньйорові** (*панові, сюзеренові*). Щоправда, часто васал теж отримував право передавати землю своїм слугам, що створювало складну й запутану систему взаємин у суспільстві. Історики назвали такі взаємини **феодалізмом**, коли стосунки між власниками вибудовувалися на основі підпорядкування, володіння феодами та використання праці підданих.

Феодальна система змінила тогочасне європейське суспільство. Поступово виокремилися три **суспільні стани** — групи населення, що відрізнялися своїми статками, правами та обов'язками. Знатні, панівні, багаті та воїни згурпувалися в привілейований стан **«людей, які воюють»**. Християнство було надзвичайно важливим для світогляду середньовічної людини. До того ж, духівництво й собі заволоділо величезними земельними угіддями, від яких отримувало величезні прибутки. Тому воно зазвичай підтримувало владу. Церковні керівники та духівники теж належали до привілейованого стану — **«людей, які моляться»**. Натомість селяни, містяни, ремісники, купці і решта простого люду, які не отримали феоdів, потрапили до непривілейованого стану **«людей, які працюють»**. Отже, життя кожного залежало від належності до того чи того стану.

Думаємо і діємо!

1. Що означає слово «феодалізм»? 2. Як ви розумієте значення своєрідного правила для середньовічних феодалів: «Васал мого васала — не мій васал»? 3. Поясніть, чим різняться бенефіції та феод.

6.2. Хто такі «людей, які воюють»?

Феодалів, які служили у війську, називали *рицарями*. Їхнє життя минало в постійних бойових сутичках, що розгорталися чи не за кожен клаптик вільної території. Часто в боротьбі за землі і замки брат виступав проти брата. Навіть християнські заповіді витіснялися бажаннями слави та багатств. Уважалося, що в битві перемагає той, хто підтримує справедливе діло, а тому вбивство іншого воїна, а тим паче іновірця, пояснювалося задумом і волею Небес.

Статус рицаря визначало розташування на **феодальній драбині**, де кожен посідав свій щабель відповідно до знатності та посади. Найвищим уважався титул *імператора*. Хоча нащадки Карла Великого намагалися отримати імператорські регалії, а від X ст. німецькі володарі також прагнули стати імператорами, далеко не всім те вдавалося. А тому більш традиційно, що на верхівці феодальної драбини перебували *королі*. Їм підпорядковувалися *герцоги*, *маркграфі* та *графі*. Нижчий щабель посідали *барони*. Більшість із-поміж «людей, які воюють», становили рядові рицарі. У різних країнах Європи сходинки феодальної драбини дещо відрізнялися. Як

приклад, у Русі-Україні владу утримували *князі*. Посада князя прирівнювалася до герцогської. Це, однак, не означало пониження статусу. Навпаки, в європейських джерелах про руських князів писали як про королів.

Рицарів виховували змалку. Кожен майбутній вояк повинен був, зазвичай, починаючи із семи

років, набувати бойових умінь, дбати про спорядження, доглядати коня. Крім того, мав уміти добре плавати, змагатися в турнірах, грати на музичних інструментах, гречно поводитися з жінками. Обладунки та зброя важили майже 40 кг. Рицарі в металевому спорядженні бігали та стрибали, вправлялися у верховій їзді, танцювали. Разом із фізичним гартуванням опановували *кодекс честі* — правила лицарської поведінки. Сильніші зобов'язувалися захищати слабших, не виказувати страху, переховувати за потреби простолюдинів у власних *замках*. Як смертний гріх сприймалося порушення клятви. Чимало «людей війни» мирно співіснували з довколишніми, надаючи посильну допомогу тим, хто її потребував.

§ 6. Середньовічне західноєвропейське суспільство. Феодалізм

Думаємо і діємо!

1. Скориставшись пошуковим сервісом «Гугл», з'ясуйте відмінності між словами «рицар» і «лицар». З'ясуйте походження та значення крилатого словосполучення «кодекс честі». Що він означав у Середньовіччі, що означає в наші дні? 2. Ви прочитали, що рицарські обладунки і зброя були завважки майже 40 кг. Опишіть участь такого воїна в бою. Як він наступав? Як проти нього можна було боронитися? Наскільки результативно рицар міг воювати влітку, взимку? 3. Поясніть, як ви розумієте значення крилатого вислову «розхитувати посадову драбину».

6.3. Хто такі «люди, які моляться»?

Духівництво відіграло вагомую роль у європейському середньовічному суспільстві. Адже воно несло відповідальність за душі вірян. «Люди, які моляться», поділялися на «білих» (священників і мирян, які допомагали під час богослужінь) та «чорних» (ченців, які жили в монастирях).

Духівниками ставали вихідці з різних станів. Нащадки селян, містян, ремісників, торговців, феодалів раз у раз поповнювали лави служителів церкви. Це було пов'язано з правом *майорату*, згідно з яким батьківський титул і майно успадковував старший син. Натомість молодших часто відправляли навчатися в монастирі, звідки вони розпочинали релігійну кар'єру. Безсумнівно, впливові та заможні батьки «просували» своїх дітей на вищі посади. Хоча монастирське виховання було жорстким (якщо не сказати жорстоким), воно вартувало витрачених зусиль і коштів: адже потім, перебуваючи на посадах, пастирі невпинно молилися за душі рідних, чим нібито допомагали їм потрапити в рай. Від XII–XIII ст. духовні особи (окрім певних винятків у церкві східного обряду) дотримувалися *целібату* — безшлюбності, тому залишалися без кровних спадкоємців.

Не все духівництво зналося на Біблії та релігійних теоріях. Богослужіння велися латиною, якої не розуміли парафіяни і якою погано розмовляли священники. Безперечно, серед них вирізнялися надзвичайно освічені, як-от Аврелій Августин, Григорій Турський, Бригіда Шведська та чимало інших. Проте подекуди єпископи скаржилися, що висвячують підлеглих, які ледь читають найпоширенішу молитву «Отче наш».

Думаємо і діємо!

1. Як право майорату впливало на формування стану духівництва? 2. Чому монахи належали до «чорного» духівництва, а решта — до «білого»? 3. Побудуйте посадову «драбину» для «тих, які моляться», враховуючи особливості християнських церков західного та східного обрядів.

6.4. Хто такі «люди, які працюють»?

До найчисельнішого стану середньовічного суспільства належали «люди, які працюють». Більшість із них становили селяни. Саме вони вирощували й виробляли продукти харчування, а в ранньому Середньовіччі — ще й ремісничі товари. Примхи природи, постійні розорення, спричинені війнами, змушували їх шукати захисту в тих, «які воюють» і «які моляться». Так налагоджувався своєрідний «обмін» можливостями й послугами. Селяни визнавали зверхність землевласників і духівництва, сплачували їм податки й виконували повинності. Зверхники, своєю чергою, надавали захист у разі збройних нападів, зберігали в коморах запас збіжжя для посівів.

Селяни за роботою, мініатюра, XIV ст.

Ступінь підлеглості селян відрізнявся в країнах Європи. Для прикладу, французькі селяни поділялися на вілланів та сервів. *Віллани* — це нащадки вільних франкських общинників, тому, насамперед, сплачували податки та виконували необхідні повинності (ремонт мостів, дамб, доріг). Вони могли заповідати власне майно і розпоряджатися ним без дозволу сеньйора. *Серви* походили з колишніх рабів та полонених, тому їхня служба була тяжкою, а майно успадковували лише після сплати податку (зазвичай, у вигляді корови чи свині) феодалові. Також європейські простори населяло чимало вільних селян. Зокрема, скандинавські *бонди* не визнавали нічиєї влади, а в разі порушення прав могли найняти убивць, щоби покарати кривдників.

Кравець за роботою, мініатюра, XIV ст.

Відчутне зростання міст, що розпочалося в XI ст., зумовило появу суспільної групи містян (городян). У їх середовищі виокремилися ремісники й торговці. Ремісники досконало опанували способи виготовлення потрібних речей. Торговці ті речі скуповували та продавали на взаємовигідних умовах. Пересічних містян, ремісників і купців деколи ще йменували *бюргерами*. У деяких містах вони взялися засновувати

§ 6. Середньовічне західноєвропейське суспільство. Феодалізм

комуни — громади, які домагалися позбавлення від феодальної залежності. Однак в очах феодалів та духівництва навіть багатший за них ремісник, купець, представник міської ради та парламенту (про що йтиметься в наступних розділах) завжди залишався «тим, який працює».

Думаємо і діємо!

1. Який із суспільних станів, на вашу думку, був найчисельнішим? Обґрунтуйте. 2. Якщо б у Середньовіччі існував четвертий стан — містяни, як би ви його назвали? Чому ремісники і торговці мешкали здебільшого в містах? Як вони співіснували із селянами, феодалами, духівництвом? 3. Які епізоди з життя середньовічного суспільства розкривають мініатюри?

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** До яких суспільних станів належали: барон, бонд, герцог, граф, гончар, єпископ, зброяр, кардинал, коваль, король, купець, лихвар, священник, серв, чернець, ювелір?
Б. Як ви гадаєте, до якого суспільного стану належали люди розумової праці?
3. **А.** Покажіть на мапі історично-географічні об'єкти, згадані в параграфі.
Б. Покажіть на мапі найбільші міста середньовічної Європи. **В.** До яких суспільних станів належали постаті, зображені на ілюстраціях?

4. Розв'яжіть історичну задачу. «Герцог Жак викликав до себе барона П'єра і наказав йому зібрати військо з підлеглих рицарів, щоб воювати з герцогом-конкурентом. Що мав відповісти барон П'єр? Чи герцог Жак мав право так учинити?».
5. Що вам подобається в поведінці рицарів, а що ви засуджуєте? Поясніть свою думку.
6. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл» або прочитану вами книжку, підготуйте розповідь про середньовічний замок.

§ 7–8. Повсякденне життя середньовічної Європи. Рицарі. Торгівля. Ремісники та селяни

Чи знаєте ви, що...

... на етнічних українських територіях одним із перших (у 1339 р.) магдебурзьке право отримало місто Сянок, що нині є адміністративним центром однойменного повіту Підкарпатського воєводства Польщі; ...у 1356 р., через століття після першої писемної згадки, магдебурзьке право отримало місто Львів?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Ганза (Ганзейська унія/Ганзейський союз, Любецька унія, Німецька Ганза, Любецька Ганза) — від німецького слова «ганзе» — «союз», «товариство»; з XII–XIII ст. об'єднання вільних німецьких міст та купців Північної Європи для захисту торгівлі.

Гільдія — від німецького слова «гільде» — «об'єднання»; у Західній Європі об'єднання купців і ремісників для захисту своїх інтересів або привілеїв.

Лихварство — від давньослов'янського слова «лихва» — «надлишок» або готського «лихтва» — «прибуток»; надання грошової позики з умовою сплати за неї відсотків.

Майстер — від латинського «магістер» — «навчитель», «начальник», згодом — від німецького «майстер» — «майстер»; вправний фахівець із якого-небудь ремесла.

Підмайстер — ремісник, який не мав власної майстерні і працював у наймах чи помічником майстра.

Учень — від однойменного давньослов'янського слова, що означало «послідовник»; особа, яка навчається певному ремеслу.

Цех — від німецьких слів «цехе», «цейхен» — «знак», «прапор»; об'єднання ремісників однієї чи споріднених спеціальностей для захисту своїх прав та інтересів.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/WD0yTY>

QR 7–8.1. Домашні улюбленці середньовічної знаті.

QR 7–8.2. Середньовічні джерела про повсякдення.

**7–8.1. Скільки людей населяло середньовічну Європу?
Як жили тодішні діти?**

Кількість середньовічних європейців полічити нереально. Можливо лише опиратися на поодинокі суперечливі й неточні записи. За тими джерелами, що збереглися до наших днів, наприкінці XI ст. Британію (без Шотландії та Ірландії) населяло близько 1,1 млн людей. Уже на початку XIV ст. там само проживало 3,5 млн «британців». Тоді ж в Італії налічувалося близько 9 млн осіб. Загалом, на початку XV ст. майже 43 млн

§ 7–8. Повсякденне життя середньовічної Європи. Рицарі. Торгівля. Ремісники та селяни

представників різних народів уважали своїм домом Європу. Безперечно, ці дані не є точними, однак вони дають підставу стверджувати, що впродовж XI–XIV ст. населення зросло принаймні втричі. Жінок зазвичай було більше, тому що постійні війни невпинно забирали життя чоловіків. За підрахунками французьких дослідників, середній вік тоді становив трохи більше 20 років. Щоби продовжити рід, сім'ї утворювали рано. Уважалося, що в 40 років людина досягала старості.

Тодішні діти — це «маленькі дорослі». Вже з 6–7 років вони працювали, допомагаючи батькам. Насадків знаті та дітей ремісників віддавали до інших сімей, де вони навчалися рицарським манерам чи ремісничій справі. Через недоїдання, злидні підлітки Середньовіччя від сучасних ровесників відрізнялися меншим зростом (приблизно на 10 см) й значно худішою статурою. Надзвичайно високою була дитяча смертність. Медицина до XV–XVI ст. майже не розвивалася, тому багато хворих дітей помирало. Аби запобігти цьому, батьки насамперед немовля хрестили. Це не тільки «оберігало» його душу, а й дозволяло залучити до опіки родичів чи ближніх до сім'ї друзів. Нерідко хрещеними батьками і матерями ставали одразу кілька осіб. Якщо могли, обирали для цього заможних.

Також дбали і про виховання, дітей не розпещували й не догоджали їм. Щодо цього цікаву думку висловив німецький проповідник Бертольд Ратісбон із міста Регенсбург. Ще в XIII ст. він казав, що дитина подібна до казанка, який стоїть на вогнищі. Якщо таку посудину переповнити їжею та дарунками, то юшка з неї витече і загасить полум'я життя.

*Дитячі ігри з
маріонетками,
мініатюра, XV ст.*

*Дитячі іграшки,
мініатюра, XV ст.*

*Маленький Ісус,
мініатюра, XV ст.*

Думаємо і діємо!

1. Чому немає точних даних щодо кількості населення Європи в Середні віки? **2.** Чому тодішніх дітей названо «маленькими дорослими»? **3.** Поясніть, як ви розумієте вислів Бертольда Ратісбона про виховання дітей.

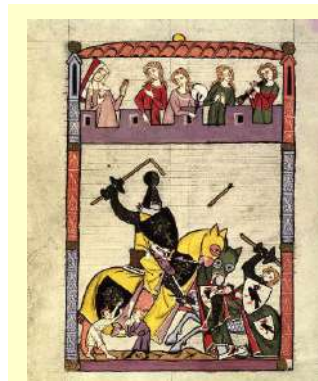

7–8.2. Яким було повсякденне життя в середньовічному замку?

Життя рицарів минало здебільшого в походах. Однак, коли наставали мирні дні, ці «люди, які воюють», поверталися до власних замків та проводили час безтурботно. Господарськими справами відали управителі, рідше — дружини. Воїни не обробляли землю, не випасали худобу, не займалися ремеслами. Вони споживали готову їжу, користувалися готовими виробами. Мешкали в *донжонах* — баштах, споруджених у центрі замку на підвищеному й важкодоступному місці. Заможніші рицарі будували палаци та облаштовували їх дорогими шафами, скринями, ліжками, шовковими покривалами, срібним посудом. Найбідніші часто не мали навіть даху над головою і жили з випадкових заробітків, інколи грабунків.

Рицарі полюбляли перебувати в товариствах рівних собі, тому часто запрошували друзів на банкети. Після спільної трапези грали в шахи, кості або нарди, обмінювалися новинами. Вдосвіта починали лови. Собаками заганяли кабанів, оленів, вовків, ведмедів. За допомогою хижих птахів (соколів, яструбів, кречетів) полювали на качок, зайців, лисиць. Опісля на черговому вечірньому святкуванні лунала музика, а до столу подавали вишукані страви з дичини. Подекуди то були дуже дивні наїдки. Як приклад — варені ведмежі лапи, що слугували більше оздобленням столу, ніж стравою.

Найбільше рицарі ждали слави. Якщо у війнах її здобути не вдавалося, то влаштовували *турніри*. Про такі змагання оголошували завчасно. До участі допускали лише тих, хто мав середньовічні «логін і пароль» — знали свій родовід до найменших дрібниць та могли похвалитися *гербом* (родовим знаком). Суть змагань полягала в тому, щоб вибити супротивника із сідла. Переможець отримував визнання, а в пізньому

Соколине полювання,
мініатюра, XIV ст.Рицарський турнір,
мініатюра, XIV ст

§ 7–8. Повсякденне життя середньовічної Європи. Рицарі. Торгівля. Ремісники та селяни

Середньовіччя — це й грошовий приз. Одна з найцінніших нагород — прихильність прекрасних дам, які прибували на турнір із батьками. Навіть у XVI ст., коли вогнепальна зброя остаточно похитнула міць рицарського війська, продовжували проводити турніри.

Думаємо і діємо!

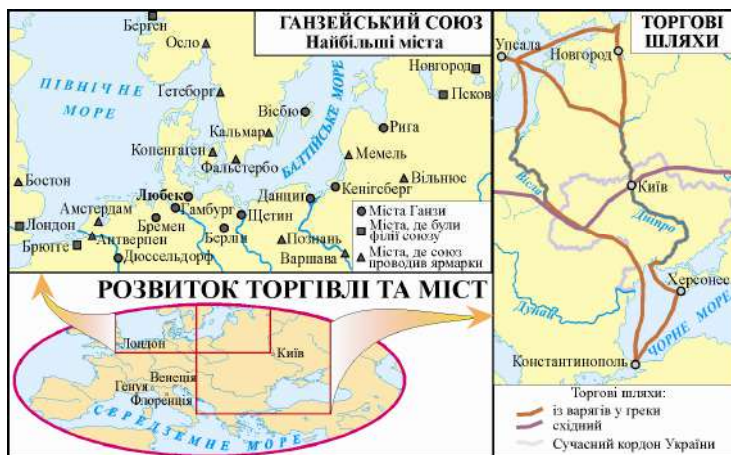
1. За допомогою пошукового сервісу «Гугл» знайдіть схематичне зображення чи будь-яку світлинку середньовічного замку. Вкажіть його основні елементи. Які з них слугували для проживання? Які для оборони? 2. Розгляньте мініатюри про дозвілля та розваги рицарів. Увідповідніть їх із реченнями тексту. Яка додаткова інформація міститься в тексті? Що додаткового змальовують мініатюри? 3. Як минало буденне життя середньовічного рицаря?

7–8.3. Яким було життя в середньовічному місті?

Уже з XI ст. міське життя поступово поживлялося. Завдяки розвитку торгівлі насамперед відроджувалися міста на узбережжі Середземного моря. Упродовж XII–XV ст. розквіту набули італійські Генуя, Венеція та Флоренція. Тамтешні комерсанти, витіснивши візантійців, дуже швидко налагодили надзвичайно прибуткові зв'язки між Сходом і Заходом. Згодом почали створюватися **гільдії** — об'єднання купців (деколи й ремісників) для захисту своїх прав та інтересів. Найзаможніші заробляли не тільки торговими операціями, а й **лихварством** — наданням позик під високі відсотки. Вже в XIV ст.

італійські лихварі кредитували англійських і французьких королів. У XIV ст. німецькі підприємці та міста Балтійського узбережжя (Любек, Штральзунд, Росток) утворили **Ганзу** — **Ганзейський союз**, до якого згодом приєдналися північно-європейські Бранденбург, Краків, Гамбург,

Гданськ, Торунь, Рига та інші. Окрім морських, використовувалися сухопутні торгові шляхи. Наприклад, той, що пролягав зі Сходу через Київ, Львів, Краків, Прагу і Регенсбург, забезпечував постачання східних товарів до серця Європи.

Унаслідок удосконалення технологій у сільському господарстві та завдяки жвавій ремісничо-підприємницькій діяльності зростає кількість городян. Якщо в ранньому Середньовіччі великим уважався міський осередок, де мешкали 5–10 тис., то вже в XIII ст. кілька таких осередків могли похвалитися показниками понад 50 тис. осіб. (Першість тривалий час утримував Константинополь, де налічувалося до 1 млн мешканців.) Зазвичай міста поповнювалися селянами-втікачами. Тоді побутувало своєрідне правило: якщо втікач «дихав» міським повітрям рік та один день, то його вже не повертали землевласникові. Щоби захиститися від впливу рицарів-феодалів, городяни об'єднувалися в комуни, комплектували власні військові підрозділи та самостійно розв'язували внутрішні проблеми. Зокрема, з XII ст. поширилося **магдебурзьке право**, сформоване в німецькому місті Магдебург, відповідно до якого піддані містяни звільнялися від суду феодала й самостійно господарювали. Управління та судочинство здійснювалося через виборні органи — *раду* й *лаву*. Навіть планували будівництво в таких містах за певними нормами. Так, у центрі розташовували *ратушу* — величну споруду, в підземеллях якої утримували злочинців, а в наземних приміщеннях засідали управлінці, вирішували громадські справи, виносили вироки. На облаштування міст виділялося не так багато грошей. У багнюці невимощених вулиць міг втопитися вершник. Щільна невпорядкована забудова заступала сонячні промені. Духівництво, наймані робітники, різні авантюристи, студенти, жебраки, торговці дрібним крамом створювали строкате й хаотичне середовище. Проте навіть за таких обставин влаштовували урочисті прийоми на честь візитів шанованих чи владних персон, проводили театралізовані дійства, організовували свята, які нині ми називаємо карнавалами. Якщо ж видовищ бракувало, «насолоджувалися», скажімо, стратою злочинців, що вважалася цілком прийнятною і моральною розвагою.

Ремісники, які мешкали в містах, теж упорядковували своє повсякдення. Вони гуртувалися в **цехи**, які складали статuti щодо регулювання взаємин, якісного виробництва та збуту товарів. Цех очолював *цехмістер*, якому підпорядковувалися **майстри**, **підмайстри** та **учні**. Щоб стати майстром, потрібно було

§ 7–8. Повсякденне життя середньовічної Європи. Рицарі. Торгівля. Ремісники та селяни

тривалий час платно навчатися, виготовити найкращий виріб, «шедевр» (це зараховували як іспит), організувати розкішний бенкет. Підмайстри допомагали майстрам або наймитували в них. Учні — це підлітки та юнаки, щойно прийняті опановувати певне ремесло. Часто вони жили в домі, де розташовувалася майстерня. Навчали дуже суворо — лише в XIII ст. німецьким майстрам заборонили бити учнів по голові.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть і покажіть на мапі найбільші середньовічні міста Європи та основні торговельні шляхи. **2.** Якими особливостями вирізнялися міста, що отримали магдебурзьке право? Складіть посадову драбину цехових ремісників. Хто такі партачі? З'ясуйте у вчителя/вчительки. **3.** Зіставте і порівняйте повсякденне життя мешканців європейських міст та городян Русі. Що в їх буденності було спільним, а що відмінним?

7–8.4. Яким було життя в селянській господі?

Сільська робота, мініатюра, XIV ст.

Селянські оселі були скромними, а їх внутрішнє оздоблення — бідним. Зазвичай ліжко слугувало головним і чи не єдиним предметом у кімнаті. Сім'ю, яка могла дозволити собі таке спальне місце, уважали цілком заможною. Спинки та боковини ліжка прикрашали різними оббивками, оздобами. Матраци, подушки й ковдри набивали сіном чи соломою. Убогі спали на земляній підлозі, також укритій сіном. Часто старе «постеління» не викидали, а достеляли зверху новий пласт сухої трави. Невибагливу їжу готували на відкритому вогнищі,

тому не дивно, що в таких будівлях часто ставалися пожежі. Завдавали господарям не лише клопотів, але й збитків, щурі, миші та комахи, які залюбки оселялися в селянських помешканнях. Узимку селяни в хати переводили худобу, щоб та не замерзала.

Робочий день селянина чи селянки починався вдосвіта. Кожен із сім'ї виконував певні обов'язки. Адже потрібно було не лише дати лад власному господарству, а й виконати повинності для феодала. На відміну від знаті і заможних містян, мешканці села носили темний одяг (яскраві одежі були їм

заборонені). Рицарі ставилися до селян як до нижчих істот, однак і ті недолюбливали «людей, що воюють», та відповідали їм своєю зневагою. Наприклад, на турніри часто приходили місцеві трударі, які під час двобоїв радо вболівали за суперників свого пана.

Селяни об'єднувалися в *громади*. Разом працювали, спільно користувалися лісами та луками, гуртом святкували, колективно відповідали за скоєні злочини. Не всіх задовольняло таке життя. Найрішучіші або ті, хто зневірювалися, втікали до міст. Дехто вдавався до розбійництва чи ставав учасником народного повстання (наприклад, Жакерії, що в середині XIV ст. сколихнула Францію). Однак здебільшого селяни сумлінно господарювали на власній землі, терплячи незгоди та радіючи скромним успіхам.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте мініатюру «Сільська робота». Розкажіть, які види робіт виконували середньовічні селяни. Чи відрізнялися ті заняття від сучасних? Якими знаряддями праці користувалися середньовічні селяни? **2.** Зіставте повсякденне життя селян країн Європи та Русі. Що спільного, а що відмінного в їх побуті? **3.** Чому селяни часто втікали в міста? Як ви гадаєте, чи могли вони досягти успіху, ставши містянами?

Ще раз про головне**Перевірте себе!**

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** З'ясуйте походження слова «турнір». Які ви знаєте турніри, окрім рицарських?
Б. Із добірки слів «Ганза», «гільдія», «лихварство», «майстер», «підмайстер», «учень», «цех» виберіть ті, що потрібні для розповіді про розвиток середньовічного ремесла.
3. **А.** Покажіть на мапі найбільші міста Європи, основні торговельні шляхи в Середньовіччі. **Б.** Про повсякдення представників яких станів середньовічного суспільства розповідається у питаннях 2–4 цього параграфа?
4. **А.** Поясніть походження та значення вислову «Міське повітря робить людину вільною». **Б.** Розв'яжіть історичну задачу. «5 квітня 1234 р. в місті N-berg упіймали селян Ганса і Курта. Господар вимагав повернення їх у маєток на підставі того, що вони втекли. Втікачі привели свідків, які присяглися на Біблії, що бачили, як біля міського костелу Ганс і Курт торік жебракували на Пасху, яка припала на 5 травня. Яке рішення ухвалив суд щодо селян-утікачів?»
5. Поміркуйте і поясніть, чому впродовж X–XIV ст. кількість населення в Європі зросла втричі?
6. Використовуючи інформацію параграфа або додаткових джерел, намалюйте уявний середньовічний замок. Відобразіть його основні архітектурні елементи.

§ 9. Організація християнської церкви в Середньовіччі у V–XI ст.

§ 9. Організація християнської церкви в Середньовіччі у V–XI ст.

Чи знаєте ви, що...

...княгиня Русі Ольга одночасно налагоджувала контакти з представниками сповідників східного та західного християнських обрядів;

...мати та, ймовірно, дружина галицько-волинського князя Романа Мстиславовича сповідували католицизм, а папи римські Інокентій III, Гонорій III і Григорій IX раз по раз закликали галицько-волинських правителів переходити на західний обряд?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Догма — від однойменного грецького слова, що означає «думка», «учення», «постанова»; вчення або твердження, яке сприймається як вічна незмінна й незаперечна правда; основне твердження якої-небудь релігії.

Єпархія — від однойменного грецького слова, що означає «уділ», «округ»; церковно-адміністративний округ, що ним управляє єпископ.

Єресь — від грецького слова «айресіс» — «вибір», «напрямок», «школа», «переконання», «осягання» тощо; те, що позбавлене здорового глузду, дурниця; відступ від загальноновизнаних поглядів; учення, що суперечить догмам, правилам панівної церкви.

Інвеститура — від латинського слова «інвестіо» — «одягати»; урочиста процедура надання васалові феода чи посади.

Церковна ієрархія — від поєднання слів «церковний» та «ієрархія» — «священна влада»; ступені (сходинки, щаблі) священства та підлеглості в християнських церквах.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/io1PA4>

QR 9.1. Як обирали пап римських? **QR** 9.2. Хто такі монахи-пустельники?

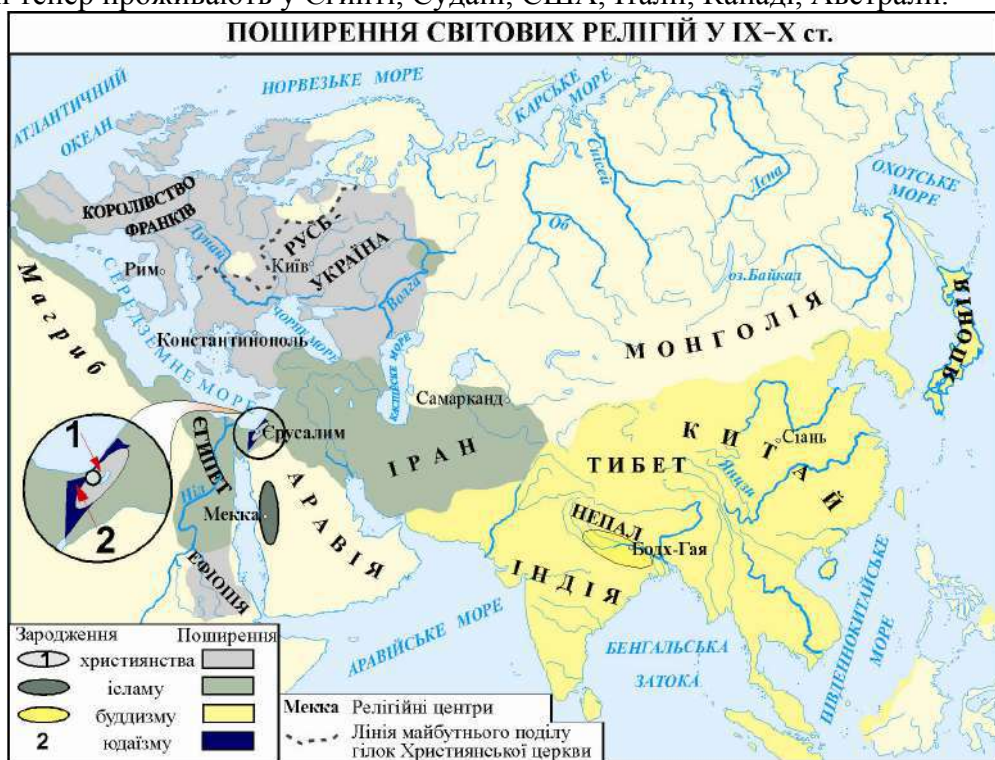
9.1. Як християнська Церква впливала на життя людини в добу Середньовіччя?

У добу Середньовіччя повсякденне життя більшості європейців було нерозривно пов'язано з християнською церквою. Адже саме їй належала беззаперечна й визначальна роль у духовному світогляді людини.

Ранньосередньовічна церква постійно конфліктувала з численними єресями, що їй суперечили. Такі конфлікти не тільки урізноманітнювали релігійну мапу Європи, а й зміцнювали церковну структуру та «відсіювали» тих, хто сумнівався в догмах первинного християнства. Після того, як франкські королі стали надійними союзниками Риму, церква взялася долати

ідейних ворогів ще й війсьними способами. Після упокорення еретиків, хрещення язичників вона значно посилила свою міць і розширила простори панування християнства. Якщо станом на кінець V ст. воно зосереджувалося на території Західної Римської імперії та Візантії, то вже до X–XI ст. посунулося на північ та схід, охопивши терени германських племен (сучасної Німеччини), частково країни Скандинавії, князівства Польщі та Чехії, Угорське королівство, Русь, Болгарію, держави Балканського півострова. Водночас відбувався зворотний «обмін». Скажімо, коли араби відвоювали у візантіяців Північну Африку, Сирію, Месопотамію, то підкорене населення прийняло мусульманство. Проте й донині серед нащадків тих жителів залишилося чимало християн. Наприклад, копти — нащадки давніх єгиптян, які тепер проживають у Єгипті, Судані, США, Італії, Канаді, Австралії.

Церква розвивала богослов'я; запроваджувала періоди «Божого миру», коли припинялися війни; навчала господарювати; піклувалася про знедолених та бідних; зберігала пам'ятки культури, зокрема хроніки, аннали. Однак вона часто втручалася в управління державами, перешкождала розвитку наук, гальмувала технічний поступ, обмежувала волю і вибір людей. Релігійність середньовічних людей здебільшого була поверховою та

§ 9. Організація християнської церкви в Середньовіччі у V–XI ст.

показовою. Середньовічні християни геть погано орієнтувалися в церковних догмах, не розуміли проповідей, вірили в забобони, магію, поєднуючи язичницькі обряди з християнськими. Наприклад, досі, 7 липня, під час святкування народження Івана Предтечі, слов'яни проводять ігри й забави, звані купальськими.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території поширення світових релігій у Середньовіччі. Які простори охоплювало християнство? 2. Як ви гадаєте, чому в будь-якій релігії виникають ересі? 3. Наведіть кілька сучасних прикладів поєднання язичницьких обрядів із християнськими.

9.2. Чому і як відбувся церковний розкол? Якою є ієрархія західної церкви?

Про це ще йтиметься в наступних параграфах, але й тут не зайве нагадати, що в середні віки християнську церкву спіткав великий розкол. Ще від моменту свого заснування Константинополь став суперничати з Римом, зокрема як столиця християн. Духівництво з обох центрів колись єдиної імперії по-своєму відповідало на ересі та по-своєму хрестило язичників. У ранньому Середньовіччі конкуренція лишень посилилася. Скажімо, у Великій Моравії (країні, що існувала на території сучасної Чехії), спершу відчувався вплив візантійців. Однак невдовзі Чехія визнала зверхність Рима. Схоже вчинила руська княгиня Ольга, яка запросила місію зі Священної Римської імперії, щоб тиснути на Візантію. Розбіжності, крім усього,

виявлялися в догмах та богослужіннях. Для прикладу, на Заході молилися латинською мовою, а на Сході — грецькою. «Західні» віряни хрестилися п'ятьма пальцями, складеними разом, тоді як «східні» — трьома. Навіть священники відрізнялися зовнішнім виглядом. Тому й природно, що в 1054 р. християнська церква поділилася на дві незалежні гілки: західну (католицьку під проводом Папи Римського) та східну (православну під проводом Вселенського Патріарха Константинопольського). Обидві вели постійні суперечки, явно чи таємно протистояли одна одній.

Благословення від Папи
Римського, мініатюра,
XIV ст.

Східна церква не мала єдиної столиці. У містах Александрія, Антіохія, Єрусалим, Константинополь перебували кілька її очільників — *патріархів*. Після експансії арабів найавторитетнішим поводитирем став Патріарх Константинопольський. Він зазвичай корився імператорові Візантії. З одного боку, це гарантувало підтримку та захист, а з другого — означало залежність від влади. Для християн західного обряду головним містом був Рим, тому західну церкву очолювали папи римські. Спочатку вони теж корилися королям. Проте в 754 р. Піпін Короткий спеціальним документом затвердив папу Стефана керівником незалежної держави в Центральній Італії. В історії цей документ відомий як «*Піпінів дар*». Завдяки йому папи римські, по суті, зрівнялися з європейськими володарями та почали відігравати першорядні ролі в ухваленні урядових рішень. Від X ст. в духовне життя Рима втручалися німецькі правителі. Вони домоглися для себе права *інвеститури*, коли на церковні посади призначали довірених людей. Щоправда, у наступні століття вищому католицькому духовництву вдалося звільнитися з-під надокучливої залежності.

У західній церкві століттями формувалася власна **ієрархія**. Це своєрідна посадова «драбина», на щаблях служителі: від нижчих до вищих за титулами (посадовими ступенями). До вищого духовництва належали *кардинали, архієпископи, єпископи* — ті, які отримували титули безпосередньо від Папи Римського. На кожного з обраних та посвячених покладалися певні обов'язки. *Єпископи*, приміром, управляли церковними округами (територіями) — **єпархіями**. Вони також надавали посадові ступені служителям культу нижчих щаблів.

Думаємо і діємо!

1. Обговоріть у групах, чому християнська церква розкололася на західну та східну? Чи пов'язані причини розколу з поділом Римської імперії?
2. Згадайте і зіставте «посадові драбини» служителів західної та східної християнських церков. Що в них спільного, а що відмінного? Доповніть схему «Розкол церкви».
3. Розгляньте мініатюру. Чому чоловік приймав благословення від Папи Римського в такій позі? Що вона означала?

§ 9. Організація християнської церкви в Середньовіччі у V–XI ст.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
- А.** Розкажіть про християнську церкву в Середньовіччі, використовуючи слова та словосполучення «догма», «єпархія», «єресь», «інвеститура», «церковна ієрархія».
Б. З'ясуйте походження і значення слів «православ'я», «католицизм». **В.** Як ви розумієте, яку роль відігравала християнська церква в житті «тих, які воюють» та «тих, які працюють»?
- Уявіть, що ви — християнин-католик, який забажав помандрувати Євразією. Із якого королівства ви могли би вирушити? Використовуючи мапу, назвіть країни, де ви могли б зайти в мечеть, костел, церкву, пагоду, синагогу.
- У параграфі ви прочитали про «Піпінів дар». Свого часу виникло поняття «Константинів дар». З'ясуйте історичні передумови появи та достовірність «дарунка» Константина Великого. Як ви гадаєте, чому виник такий міф?
- Яке значення має церква в житті сучасних українців? Наведіть приклади.
- Укладіть порівняльну таблицю «Християнська церква та її вплив на європейське Середньовіччя». Покажіть свою роботу в класі.

Узагальнення за розділом «Середньовічний світ Західної Європи»

Середньовічний світ Західної Європи

	Король	→ Феод	→ Феодал	→ Феодалізм	→ Феодальна драбина	
	Сеньйор = сюзерен		→ Васал		→ Васалітет	
	Імператори		Королі	→ Герцоги → Князі	→ Маркграфи → Графи	→ Барони
	Рицарі, «люди війни»	~ Кодекс честі		~ Замки	~ Турніри	
+	Догма	Єресь	«Піпінів дар»	«Божий мир»	Інвеститура Єпархія	Розкол (схизма)
	Папи	→ Кардинали		→ Архієпископи		→ Єпископи
	Патріархи	→ Митрополити		→ Архієпископи		→ Єпископи
↻	Цех	→ Цехмістер	→ Майстер	→ Підмайстер	→ Учень	
	Міська комуна	Магдебурзьке право		Ратуша	Рада + Лава	Бюргери
	Ганза	Купці		Гільдія	Лихварство	
	Серви Віллани Бонди	«Пограбування природи»			«Чорна смерть»	

Європейське суспільство і держави в X–XV ст.

Розділ 3

1. Дракар, мініатюра, XI ст.
2. Сплата данини феодалові, мініатюра, XV ст.
3. Папа Римський Інокентій III, портрет, XIII ст.
4. Папа Римський Урбан II виступає на Клермонському соборі, мініатюра, XIV ст.
5. Готфрід I – перший правитель Єрусалимського королівства, мініатюра, XV ст.
6. Іспанки грають на музичних інструментах, мініатюра, XIII ст.
7. Фернандо II Арагонський та Ізабель I Кастильська, портрет, XV ст.
8. Страта Жанни д'Арк, мініатюра, XV ст.
9. Печатка Філіпа II Августа, XIII ст.

§ 10. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

§ 10. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

Чи знаєте ви, що...

... слово «парламент» походить від французького «парле», що означає «говорити»;

... сучасний вітчизняний парламент називається Верховна Рада України, до якої відповідно до Конституції обирають 450 народних депутатів?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Монархія — від грецьких слів «моно» — «один» і «архе» — «влада», що означають «єдиновладдя»; 1) правління, за якого найвища влада належить одній особі — монарху (королеві, князеві, ханові, султанові тощо); 2) держава, де править монарх.

Станово-представницька монархія — держава, де монарх, здійснюючи владу, опирається на збори представників від деяких станів суспільства.

Феодална роздробленість — від поєднання слів «феодалний» і «роздроблений» — «роз'єднаний»; поділ держави на незалежні і напівнезалежні володіння, які слабо підпорядковувалися королівській владі.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/R17A14>

QR 10.1. Король Франції Філіп IV Красивий і Генеральні штати vs орден тамплієрів.

10.1. Як взаємодіяли правителі та піддані?

У періоди раннього та високого Середньовіччя королі не могли похвалитися авторитетом і міцною владою. Зокрема, їм важко вдавалося виконувати два ключові обов'язки — забезпечувати мир та гарантувати дотримання законів. Самоуправство, насильство, грабунки — це «візитки» тієї доби. Вироки судів, укази можновладців виконувалися абияк. Громадяни часто вчиняли самосуди, вдавалися до кровної помсти, для встановлення справедливості проводили «судові поєдинки» (двобої, перемога в яких визначала, на чиєму боці правда). Чи не в кожному регіоні порушення і злочини каралися за місцевими традиціями. Скажімо, *кутюми* (звичаєві правила: спочатку — усні, згодом — письмові) у Франції проіснували аж до 1804 р., коли їх витіснив *кодекс* (збірник законів) Наполеона Бонапарта. Загалом складається враження, що тоді нікого не цікавило правосуддя так, як розуміємо його ми.

Повелителі теж воліли за краще змагатися в збройних сутичках, аніж вирішувати суперечки мирно і за законом. Наприклад, у 1282 р. за володіння

Сицилійським королівством відбулася дуель між Педро III Арагонським і Карлом Анжуйським. Спершу дуелянти домовилися битися один на один, але Карл заявив, що молодший за віком, здоровіший, а тому не бажає безславної здобичі. Тоді вирішили привести із собою по сотні кращих рицарів і зустрітися біля міста Бордо, що у Франції, але забули узгодити час початку «судового поединку». Вранці на поле бою прибув Карл і, не побачивши супротивника, оголосив про свою перемогу. Після обіду з'явився Педро III і за відсутності опонента заявив, що Сицилійське королівство належить йому.

Водночас у XII–XIII ст. в Європі зароджувалися думки про об'єднання суспільства довкола рішучих і «непогрішних» королів. Формувався образ ідеального державця, який би повсякчас розширював кордони, утверджував християнську віру, вгамовував феодалні усобиці, дотримувався давніх прав та надавав нові привілеї. Слабші феодали гуртувалися біля сильного королівського двору, шукаючи захисту від нахабних герцогів і графів. Захисту також потребували містяни. Ремісники й купці воліли рухатися

безпечними шляхами, щоби вільно збувати вироблені товари. Королі потрохи реагували на вимоги, продаючи містам права на самоуправління, що визволяло їх із-під влади світських сеньйорів. Навзаєм ті «жертвували» до королівських скарбниць чимало грошей, що дозволяло їх власникам скуповувати землі, фінансувати військо та, загалом, почуватися **монархами**.

Думаємо і діємо!

1. Розкажіть про те, як взаємодіяли королі й піддані. 2. Чи могла сильна королівська влада розв'язати проблеми жителів сіл і міст? Обговоріть у групах. 3. З'ясуйте значення слова «монарх». Поясніть, як правителі ставали монархами. Які, на вашу думку, можуть бути позитивні та негативні наслідки від одноосібного правління?

10.2. Як взаємодіяли влада та церква?

Набуваючи необмежених повноважень, королі не могли обійтися без підтримки церкви. Та теж часто виступала на боці перших осіб. Духівництву дошкуляли постійні війни, що розорювали помістя, а також настирливі феодалі, які претендували на церковні й монастирські землі. Тому обидві

§ 10. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

стороні прагнули взаємовигідного співіснування. У XIII ст. як правителі, так і служителі культу, раз у раз оголошували «Божий мир», тобто забороняли воювати під час постів, релігійних свят, у дні, пов'язані зі спогадами про події з життя Ісуса Христа (з вечора середи до ранку понеділка). Оскільки таких знакових дат у році було чи не половина, воєнні дії, здається, мали би припинитися. Але рицарі мало зважали на заборони. Для того, щоб їх покарати (стягнути великі штрафи), знову ж таки зверталися до королів.

Зближення держави і церкви символізувала процедура коронування. Проводячи ритуал, представник вищого духовництва освячував і благословляв нового монарха, мовби передаючи йому таїнства християнства. Тому вважалося, що королі наділені надприродною силою. Приміром, носії французької корони під час урочистостей буцімто зілювали хворих на золотуху. І хоча у джерелах XIII–XIV ст. зафіксовано лише «рукопокладення», французи вірили, що ними керують дивотворці.

Однак посилення позицій церкви не завжди відбувалося спокійно. Упродовж XII–XIII ст. католицькі очільники та королі конкурували за те, чия влада має бути вищою. Так, у Центральній Італії (в Папській області)

порядкувало виключно духовництво. Доволі завзято втручався в державні справи Папа Римський Інокентій III (1198–1216). Він тимчасово підпорядкував собі Сицилійське королівство, заборонив богослужіння у Франції, відлучив від церкви англійського короля, впливав на португальських, арагонських та болгарських правителів, подеку-

Коронування, мініатюра, XIII ст.

ють, навіть від галицько-волинського князя Романа Мстиславовича вимагав послуху. Однак після його смерті втручання в порядки панівних родин припинилися, а в XIV ст. папи римські взагалі перетворилися на слухняних виконавців волі французьких монархів.

Думаємо і діємо!

1. Чому влада шукала підтримки церкви і навпаки? 2. Розгляньте мініатюру «Коронування». Як ви розрізните духовних осіб і королів? Як художник відобразив їхню поведінку? 3. Чи може слово «король» походити від ритуалу коронування? Чому королі потребували церковного благословення?

10.3. Як уживалися королі й феодалі? Що означає словосполучення «станово-представницька монархія»?

На власних землях сеньйори почувалися комфортно. Королі дозволяли їм управляти чималими територіями, селяни сумлінно сплачували податки та виконували повинності. У межах помість можна було виокремлювати наділи і віддавати їх охочим, створюючи таким чином армію васалів. Здавалося, живи і радій! Часто заможні феодалі відмовлялися воювати, якщо не бачили вигоди. Однак невпинне бажання нажитися за рахунок сусідів штовхало землевласників до внутрішніх воєн. Тому впродовж X–XIII ст. у Європі тривав період **феодалної роздробленості**, коли в межах однієї держави існувало чимало незалежних або напівзалежних клаптиків-володінь. Необхідно виокремити кілька причин роздробленості. Королівська влада була слабкою і спиралася на феодалів. А вони, користуючись принципом *васал мого васала* — *не мій васал*, почувалися дуже вільно. Хоча центральна влада належала монархові, він не міг примирити й згуртувати рицарів, які ворогували. Середньовічна держава вважалася власністю королівської родини, але кожен наступний правитель потребував, щоби тільки його визнавали усі піддані. Подекуди це дозволяло феодалам здобути додаткові привілеї в обмін на «удавану» вірність, що додатково розпалювало ворожнечу між рицарськими родами. Окрім того, між регіонами, які мали власні культурні традиції, існував поганий зв'язок, що сприяло їх ізоляції.

«Вікно можливостей» для подолання роздробленості відкрилося в XII–XIV ст. Збільшення чисельності населення сприяло розвитку міст. Після введення нових податків для містян королівські скарбниці повнилися грошима. Зростала роль центральних судів. У вищих навчальних закладах готували знавців законів і чиновників. Загальна втома від постійних війн призвела до неприйняття насильства. Поставали **парламенти**, або **представницькі органи**, коли інтереси громадян відстоювали обрані ними *депутати*. Тобто на спільних зборах, разом зі знатними феодалами, державні проблеми розв'язували представники від духівництва й городян. Такі зібрання в різних країнах отримали різні назви. В Іспанії — це **кортеси**, в Англії — **парламент**, у Франції — **Генеральні штати**, в німецьких князівствах — **ландтаги**, у Польщі, Чехії та Угорщині — **сейм**.

Представницькі органи не були по-справжньому демократичними. Зазвичай взяти участь у них запрошували монархи. Подекуди місце в

§ 10. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

парламенті гарантувалося привілеями. Обранці охочіше дбали про особисті або станові інтереси, аніж про загальні. Однак їхнє невдоволення підвищенням податків чи небажання вести війни якоюсь мірою віддзеркалювали прагнення середньовічних суспільств. У результаті упродовж XII–XIV ст. в Європі почали формуватися **станово-представницькі монархії** — держави, де парламентарі обмежували одноосібну владу правителів. Натомість ті зловживали своїм становищем, спрямовуючи нібито «народну волю» проти недругів. Коли «старі» землевласники майже винищили один одного в численних протиборствах, ніхто не зміг завадити монархам повертати всю владу. Ослаблені «парламенти» теж не могли цьому опиратися, тому від кінця XV – початку XVI ст. станово-представницькі монархії більшості країн Західної Європи перетворювалися в **абсолютні** з міцною королівською владою.

Думаємо і діємо!

1. Поясніть послідовність перетворення монархій у станово-представницькі та абсолютні. Обговоріть у парах. Результати обговорення відтворіть у схемі. **2.** Чому селян не допускали до участі в представницьких зборах? **3.** Чому жінки не брали участі в управлінні?

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
- А.** З'ясуйте походження слова «парламент». Чи можна називати парламенти «говорильнями»? **Б.** Розіграйте засідання уявного станово-представницького органу в уявній країні. Хто міг узяти участь у такому засіданні? Які питання вони могли обговорювати? Чиї інтереси відстоювали?
- Розташуйте словосполучення та слова «станово-представницька монархія», «абсолютна монархія», «феодална роздробленість», «монархія» в логічній послідовності. Поясніть свої міркування. Якщо можете, назвіть держави, які розвивалися згідно з укладеною вами послідовністю. Над кожним поняттям напишіть дати відповідних періодів європейської історії.
- Чи можна вважати віча, що їх скликали в Русі, станово-представницькими органами влади? Обміняйтеся своїми думками з однокласниками.
- Які середньовічні традиції запозичили парламенти сучасних країн Європи?
- Намалюйте чи опишіть уявного короля, який правив разом зі станово-представницьким органом, або короля, влада якого необмежена. Яким ви його бачите? Що чи кого ви розмістите біля нього? Чому?

§ 11. Скандинавія в Середньовіччі. Походи вікінгів та їхні завоювання

Чи знаєте ви, що...

... вікінгів у середньовічних джерелах називали норманами, у Візантії — варангами, на Русі — варягами;
... імена руських князів Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, ймовірно, давньоскандинавського походження?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Вікінги — від однойменного давньоскандинавського слова, що означає «пірати», або від давньонорвезького, що означає «люди з фіордів», «люди з портів», або від німецького «vik» — «затока», «фіорд»; у VIII–XI ст. воїни-мореплавці зі Скандинавії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/jsb2ll> QR 11.1. Воїни-берсерки: міфи і правда.

11.1. Як жили і в що вірили скандинави?

У Середньовіччі скандинавами називали предків сучасних данців, шведів та норвежців, тобто тих, які населяли територію Скандинавського півострова і Данського архіпелагу. Зважаючи на несприятливі географічні умови, їм постійно доводилося протистояти примхам природи. Оскільки орних земель було обмаль, від голоду рятували багатства північних морів. Узбережжями Норвегії і частково Швеції тягнулися фіорди — вузькі глибокі затоки, що ідеально підходили для облаштування портів. Віддавна рибалячи, скандинави швидко і досконало освоїли довколишні води. Здобуті навички мореплавства допомагали налагоджувати торгові шляхи та зв'язки. Також місцеві жителі полювали, займалися скотарством, хоча ці заняття поступалися війсьній справі.

Щоб виживати в суворому довкіллі, скандинави гуртувалися в общини. Основою будь-якої общини було господарство вільних селян (*бондів*). Для захисту бонди утворювали *фольки* — народні ополчення, у які набирали воїнів з чітко окреслених територій. Командували ополченнями *ярли*, титули яких згодом стали спадковими. Кілька фольків становили «королівство», очолюване *конунгом*, якого обирали на посаду.

§ 11. Скандинавія в Середньовіччі. Походи вікінгів та їхні завоювання

Конунг ніс відповідальність за долю підданих. Так, якщо був неврожай або воєнна поразка, його могли звинуватити у всіх гріхах і стратити (тобто символічно принести в жертву). Якщо ж він хотів би «утвердити насилля замість права», кожен бонд отримував стрілу як знак того, що порушника необхідно схопити та вбити. За неможливості вбивства його назавжди проганяли з рідного краю. У північному суспільстві поважали жінок. Вони часто залишалися в домі самі, а тому, щоб за потреби захиститися, навчилися битися зі зброєю в руках (навіть — із важкими сокирами) та могли разом із чоловіками захищатися від ворогів.

Скандинави сповідували язичництво, а тому вперто протистояли поширенню християнства. Верховним богом вважали Одіна. Він — покровитель мудрості, поезії, війни, перемоги і полювання. В Одіна та богині Йорд народився син Тор — бог блискавок, непереможний воїн, захисник простолюду. За родючість і кохання «відповідала» богиня Фрейя. «Темні» сили представляв Локі — майстер підступів та обману. Крім того, жителі півострова вірили в долю, що стимулювало їхню відвагу. Вони вважали, що Одін неодмінно даруватиме їм тріумф, а тому сміливо атакували значно чисельніших супротивників.

Думаємо і діємо!

1. Об'єднайтесь у групи. Поміркуйте, як розташування та природні умови впливали на щоденне життя скандинавів.
2. Що спільного і що відмінного в суспільному устрої скандинавів у зіставленні зі слов'янами, іншими народами раннього Середньовіччя?
3. Назвіть спільних та відмінних богів у варягів і русів. Про що свідчать спільності й відмінності?

11.2. Хто такі вікінги?

Вище йшлося про те, що основне місце в скандинавському суспільстві посідали бонди. Вони мали чимало прав: володіли майном, самостійно господарювали, за потреби брали участь у народних зборах — *тингах*, носили зброю. У разі вчинених проти них злочинів, бондів захищав суд. Після смерті господаря його власність переходила до старшого сина. Якщо у сім'ї синів не було, землю передавали чоловікам старших доньок, тому ділянки придатних ґрунтів не залишалися без господарів та обробітку. Проблеми виникали з молодшими дітьми. Дівчат видавали заміж, а юнаки,

позбавлені шансів претендувати на майно, почувалися кепсько. Чи не єдиним виходом для них залишалася військова служба в конунгів, хоча для вільної людини покора вважалася ганьбою. Проте, оскільки по-іншому вийти із ситуації не вдавалося, загони молодих, сильних та добре навчених воїнів спрямовували свою агресивність проти сусідніх і віддалених народів.

Цих воїнів, які зі Скандинавії здійснювали морські піратські набіги на чужі землі, йменували **вікінгами**. У середньовічних джерелах їх прозивали *норманами* («північними людьми»), на Русі — *варягами*, у Візантії — *варангами*. Доступна і багата здобич приваблювала дедалі більшу кількість охочих. За отримані внаслідок грабунку прибутки вікінг міг облаштувати власне господарство і стати бондом. Часто до військ долучалися купці, які засновували торгові поселення на зайнятих територіях.

Нормани здобували перемоги, завдячуючи своєму військовому оснащенню. Для захисту вони вдягали міцні, але легкі залізні кольчуги та шоломи. У руках тримали круглі щити. Натомість для нападу озброювалися важкими списами, сокирами з двома лезами та мечами. Найбільше досягнення вікінгів — вузькі і довгі бойові човни — *дракари*. Їхня досконала форма дозволяла без найменшого опору розсікати морські хвилі, маневрувати річками. За потреби їх перетягали на катках (колодах) сушею. Дракари оснащували щоглою з вітрилом, пливли у них за допомогою весел. Носи таких суден часто прикрашали фігурами у вигляді голови дракона, а боки — щитами. У власних водах ці войовничі оздоби знімали, аби не порозлякувати добрих духів.

Шолом вікінга, VII ст.

Дракар, IX ст.

§ 11. Скандинавія в Середньовіччі. Походи вікінгів та їхні завоювання

Думаємо і діємо!

1. Чому нащадки скандинавських бондів ставали вікінгами? 2. Деякі історики стверджують, що воєнні походи вікінгів стали можливими лише після винайдення дракара. Чи були інші чинники, що сприяли успішності піратських експедицій вікінгів? 3. Розгляньте зображення дракара. Зіставте і порівняйте його із зображенням руської лодії, скориставшись пошуковим сервісом «Гугл». Знайдіть спільні та відмінні елементи. Який висновок ви можете зробити після порівняння обох човнів?

11.3. Які території завоювали і які географічні відкриття здійснили нормани?

Період великих норманських походів тривав упродовж VIII–XI ст. Вони воювали зухвало, самовпевнено і жорстоко, не жаліючи тих, хто траплявся на їхньому шляху. Загибель воїна в бою вважалася почесною, адже тоді він потрапляв до міфічного раю — *Вальгалли*.

Сучасні дослідники називають кілька напрямків експансії норманів. У **793 р.** їхні дракари уперше з'явилися біля узбережжя Британії, що закінчилося пограбуванням монастиря на острові Ліндісфарн. Надалі кількість походів на Захід постійно збільшувалася. Вікінги грабували країни Британії й Ірландію, відкрили та заселили Ісландію, Фарерські острови, подолали Атлантичний океан і дісталися Гренландії. Близько 1000 року флот під коман-

дуванням Лейфа Еріксена досяг берегів Північної Америки. Таким чином, скандинави допливли до Нового світу на п'ятсот років раніше, ніж те приписують італійцеві Христофорові Колумбу. Інший напрямок навали норманів проліг углиб Західної Європи і на її південь. Від нашестя постраждали землі Німеччини та Франції. Із часом північні мореплавці потрапили в Середземне море, замешкали в Італії та на острові Сицилія. Від VIII ст. вони

проникли й у Східну Європу, опановуючи шлях «із варяг у греки». Спочатку заснували місто Ладога, згодом через річки Вісла, Дніпро та Волга налагодили контакти з Візантійською імперією, де часто наймалися на військову службу. Наприклад, навіть норвезький король Гаральд Сміливий довго воював разом із візантійцями, щоб уславитися й назбирати грошей для шлюбу з Єлизаветою, донькою Ярослава Мудрого, князя Русі.

Поступово вікінги відмовилися від розбійництва та перейшли до колонізації. У IX ст. в Британії вони заснували регіон *Данло*, де оселялися вихідці з Данії. На початку X ст. у Північній Франції король Карл Простакуватий передав чи то норвежцеві, чи то данцеві Роллону *герцогство Нормандія*, що стало базою для подальших воєнних кампаній. Зокрема, звідти в **1066 р.** герцог Вільгельм вторгся в Англію, що поклало початок норманському завоюванню країни. Упродовж XI ст. нормани відвоювали в арабів острів Сицилія. Донині триває дискусія про те, чи мала нордичне (тобто північне) коріння польська правляча династія *П'ястів* (перший із цього роду князь Мешко начебто звався скандинавським іменем Дагоме). Продовжуються суперечки щодо ролі варягів у заснуванні Русі, де певний період княжили *Рюриковичі* — можливі спадкоємці скандинавських володарів.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Ведастинських анналів» IX ст. про напад норманів на франків і місто Париж: *«У рік Божий 885. ...25 липня нормани зі всім військом вторглися в Руан... Спраглі до пожеж і смерті, стали лютувати — вбивали християн, забирали їх у полон і руйнували храми, не зустрічаючи опору. І франки приготувалися до оборони, але не до відкритої битви — спорудили укріплення, аби унеможливити норманам пересування на кораблях. Вони звели фортецю поблизу річки... Єпископ наказав зміцнити Париж...»*

Однак у листопаді нормани ... узяли в облогу згадану фортецю й не давали тим, хто в ній зачинився, набирати воду з річки... Захисники ... неабияк страждали... Вони попросили миру й прагнули, аби їм дозволили вийти живими. ... Нормани спалили фортецю, захопивши як здобич усе, що в ній знайшли...

Неабияк пишаючись перемогою, дійшли до Парижа й одразу ж атакували одну з веж, сподіваючись, що вдасться її швидко завоювати, позаяк вона ще не була повністю добудована. Франки мужньо боронили її, і битва тривала з ранку до вечора. Нарешті, ніч перервала битву, і тоді нормани повернулися на свої кораблі. На другий день вони знову штурмували вежу аж до заходу сонця і знову повернулися на кораблі. Християни хоробро оборонялися і перемагали...».

§ 11. Скандинавія в Середньовіччі. Походи вікінгів та їхні завоювання

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, які країни завоювали нормани. Які території відкрили, які освоїли? Укладіть хронологічну таблицю походів вікінгів, норманського завоювання Англії. 2. Дізнайтеся, яким є теперішній статус міста Руан, що про нього йдеться в уривку з Ведастинських анналів. Як автор описує вторгнення норманів на територію сучасної Франції? На чьому він боці? 3. Існує норманська теорія походження Русі. Дізнайтеся у вчителя/вчительки факти, які її підтверджують, а також ті, що спростовують.

У той час, коли...

у світі

793 р. — розгортання експансії норманів

1066 р. — завоювання норманами Англії

Тоді...

на теренах України

787–790 рр. — здійснення русичами, очолюваними князем Бравлином, воєнного походу на Крим (за легендою)

1068 р. — розгортання повстання жителів міста Київ, вигнання князя Ізяслава Ярославовича

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. Доберіть синоніми до слова «вікінг». З'ясуйте їх походження і значення. Складіть і запишіть речення з дібраними синонімами.
3. А. Розташуйте в хронологічній послідовності відомості про походи вікінгів та їх завоювання. Б. Покажіть на мапі напрямки походів вікінгів. В. Розкажіть про озброєння та бойову тактику вікінгів. Використайте текст та ілюстрації, що розміщені в параграфі.
4. А. Чому історики Росії підтримують норманську теорію походження Русі? Чому українські вчені здебільшого не погоджуються з «норманістами»? Б. Що спільного в колористиці прапорів України і Швеції? Чи може ця спільність слугувати доказом норманського впливу на нашу історію? Чи навпаки?
5. Оцініть наслідки походів вікінгів для Європи та світу. Обговоріть питання в парах.
6. Уявіть, що Ви — художник-аніматор, якому доручили створити мультфільм про вікінгів. Намалюйте одну-дві картинки. Придумайте для них назви. Складіть свої та однокласників картинки так, щоб вибудувати сюжет.

§ 12. Хрестові походи. Держави хрестоносців на Сході. Духовно-рицарські ордени

Чи знаєте ви, що...

... упродовж кінця XI–XIII ст. здійснено вісім хрестових походів до Близького Сходу та Північної Африки;

... син короля Франції Генріха I та Анни Ярославівни — Гуго (1057–1102)

брав участь у Першому хрестовому поході, де відзначився неабияким героїзмом;

... у спогадах Данила Паломника «Життя і ходіння Данила, Руської землі ігумена» згадано про його знайомство з єрусалимським королем Балдуїном I?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Хрестові походи — від латинського словосполучення «експедиційнс сакрае», що означає «священні експедиції»; середньовічні військові кампанії християн, які присягнули Богові звільнити Святу землю від мусульманського ярма.

Духовно-рицарський орден — від однойменного німецького слова або латинського «ордо», що означають «ряд», «порядок»; у Західній та Центральній Європі — релігійно-військові організації, що створювалися в період хрестових походів під керівництвом католицької церкви та з метою поширення її впливу.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/4BgsZK>

QR 12.1. Найвідоміший руський паломник у Святій землі.

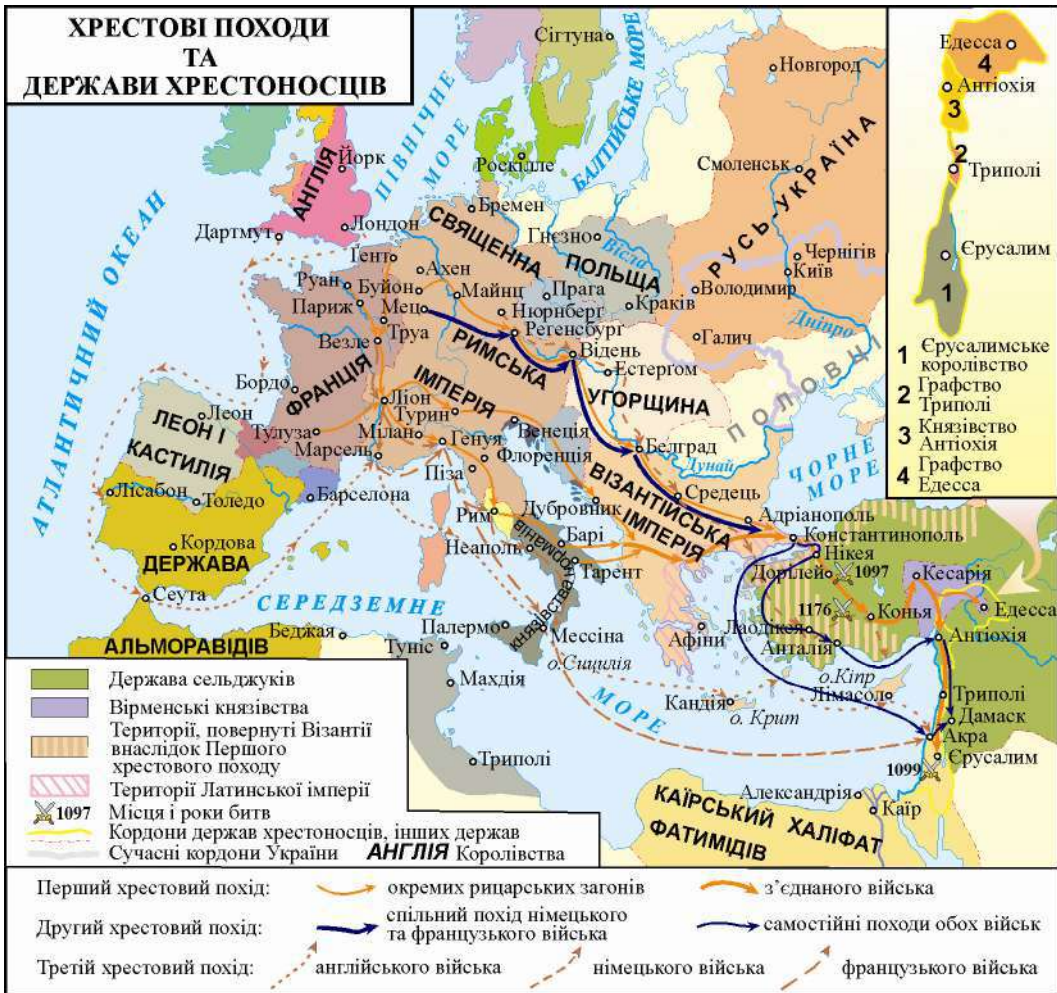
QR 12.2. Чи тільки рицарі брали участь у хрестових походах?

12.1. Що таке хрестові походи? Чому вони почалися?

У XI ст. узбережжя Середземного моря належало християнським і мусульманським країнам, Візантійській імперії. Жителі занедбаних європейських містечок із задрістю слухали напівказкові розповіді про багатства Сходу. Паломники й купці захоплено повідомляли про місто Єрусалим, у якому був Гріб Господній. Хоча арабські володарі загалом не чинили перешкод прочанам і торговцям, думка про повернення Святої землі (переважно сучасної Палестини) укорінилася в головах християн. Ситуацію підіграло вторгнення турків-сельджуків, які завдали поразок як арабам, так і візантійцям. Становище Візантії виявилось настільки складним, що імператор звернувся по допомогу до Риму. Папи зрозуміли це прохання по-своєму. Навіть коли ромеї зупинили натиск нападників, римське духовництво вважало, що потрібно вирушати рятувати східних одновірців. До того ж, переможна визвольна оборудка відвернула би увагу рицарів, які безперестанку гризлися в Європі. Зваживши ймовірні плюси майбутньої війни, у 1095 р. Папа Римський Урбан II на Клермонському соборі оголосив про початок хрестового походу.

§ 12. Хрестові походи. Держави хрестоносців на Сході. Духовно-рицарські ордени

Хрестові походи — це військові кампанії християн на Схід для визволення Святої землі з-під влади мусульман. Задум Урбана II спирався на рицарів й престолоудини, які носили хрести на своїх одягах, озброювалися та натовпами ринули в Палестину. Спочатку бойові щастя було на боці європейців. Між турками-сельджуками розгорілася внутрішня колотня, тому під час **Першого хрестового походу (1096–1099 рр.)** християнське військо захопило місто Єрусалим (1099 р.) та прилеглі терени. Однак встояти під тиском мусульман не вдалося. **Другий хрестовий похід (1147–1149 рр.)** завершився поразкою. **Третій (1189–1192 рр.)** очолили видатні правителі: німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіп II Август та англійський — Річард I Левине Серце. Проте через

суперечки та чвари вони також не досягли успіху. Території, захоплені раніше, поступово відвойовували попередні володарі.

Король Ричард I Левине Серце б'ється із султаном Салах ад-Діном, мініатюра, XIV ст.

Походи, що відбувалися в XIII ст., лише погіршували ситуацію. Під час **Четвертого (1202–1204 рр.)** замість погрому мусульман рицарі вдерлися в місто Константинополь і пограбували його. Це завдало важкого удару Візантії, яка перестала існувати як єдина імперія й відродилася через 60 років, а найгірше — руйнування «другого Риму» поглибило розкол між західними і східними християнами. Безладні й відчайдушні спроби хрестоносців захопити Північну Африку теж завершилися катастрофічно. Зрештою, завойовницький запал пішов на спад. У 1291 р. мусульмани захопили місто Акра — останню християнську твердиню в Єрусалимському королівстві. Хоча час від часу (навіть у XV ст.) феодала натякали на нові хрестові походи, далі задумів справа не рухалася.

Думаємо і діємо!

1. Чому стали можливими хрестові походи? Яку вигоду від них очікували отримати духівники, рицарі, прості люди? **2.** Покажіть на мапі напрямки хрестових походів. Чому хрестові походи закінчувалися невдачами? Обговоріть у групах. **3.** Хто із зображених на мініатюрі воїнів Ричард I Левине Серце, а хто Салах ад-Дін? Поясніть, чому ви так вважаєте?

12.2. Які держави хрестоносці утворили на Сході?

Після захоплення Єрусалима та інших міст завойовники поводитися зовсім не по-християнськи. Вони з незрозумілою жорстокістю винищували мусульман і юдеїв, руйнували мечеті та синагоги, водночас створювали нові держави. Так, у результаті Першого хрестового походу постали *Єрусалимське королівство, князівство Антіохія, графства Триполі та Едесса*. Три останні визнавали зверхність єрусалимського короля, але недовіра призводила до усобиць і внутрішніх заворушень, тому й підривала їхню міць. Хрестоносцям заледве вдавалося забезпечувати себе продуктами харчування і зброєю. Візантії товарів не постачали, тому провіант і спорядження привозили італійці з міст Венеція, Піза та Генуя. В обмін на те отримували привілеї на продаж східних товарів у Європі.

§ 12. Хрестові походи. Держави хрестоносців на Сході. Духовно-рицарські ордени

У новостворених державах система влади нічим не відрізнялася від європейської. Території поділялися на баронії (власність баронів), а баронії — на феоуди. Важливі рішення король схвалював спільно зі знаттю. Правосуддя вершили феодали. Прибулі християни осідали в містах, натомість у селах залишалися переважно мусульмани. Містяни та селяни віддавали данину, відбували повинності. Додатково розплачувалися місцеві жителі. Загалом християни та мусульмани співіснували відособлено, ставилися один до одного вороже, вимушено корилися сеньйорам.

Історики досі сперечаються, чи в таких умовах відбувався культурний обмін? Уважається, що саме від азійців європейці запозичили герби, голубину пошту, арбалети, навчилися споруджувати вітряні млини, стелити килими, мити руки перед вживанням їжі, одягатися в атлас і оксамит, фарбувати природними барвниками, вирощувати гречку, лимони, фісташки, кавуни й дині. Та очевидно, що й до 1096 р., і після хрестових походів Схід і Захід жваво взаємодіяли, взаємозбагачувалися духовно та культурно.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території держав, створених на Сході після Першого хрестового походу. 2. Чому держави, створені хрестоносцями, проіснували недовго? 3. Чи хрестові походи сприяли духовному й культурному взаємозбагаченню між народами?

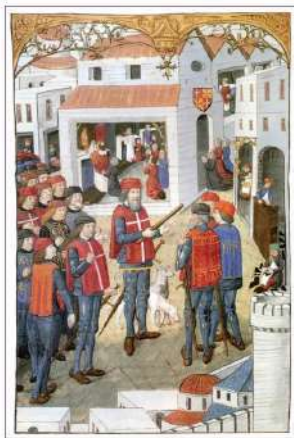
12.3. Які духовно-рицарські ордени постали внаслідок хрестових походів?

Чисельність християнських армій у Святій землі не могла бути великою. Тому папи римські заохочували феодалів вступати в **духовно-рицарські ордени** — релігійно-військові організації, що зобов'язувалися боронити прочан і захоплені території від мусульман. Коли рицар долучався до ордену, він назавжди відмовлявся від шлюбу, присягався коритися старшим, жити скромно та бідно. Йому дозволялося не дотримуватися церковних постів, натомість мусів зі зброєю в руках обстоювати інтереси церкви. Під заборону підпадали розваги, особливо — турніри. Усі ордени очолювали *великі магістри*, які

підпорядковувалися Папі Римському. Важливі питання обговорювали на загальних зборах. Орденам належали замки та великі земельні ділянки із залежними селянами, причому не лише на Сході. А отже, дуже скоро вони перетворилися на заможні, потужні угруповання, що впливали на духовних та світських лідерів.

Рицарі-госпітальєри,
мініатюра, XV ст.

У 1070 р. в місті Єрусалим італійські купці створили *госпіталь* (лікарню) святого Іоанна, де зіцлювали спочатку паломників-християн, а згодом — рицарів-хрестоносців. У **1113 р.** заклад перетворили в **Орден іоанітів (госпітальєрів)**, який узявся опікуватися хворими й пораненими та водночас воювати проти мусульман. Німецькі рицарі, які прибували в Палестину, в **1196 р.** започаткували **Тевтонський орден**, що складався переважно з вихідців із «тевтонських» (східнонімецьких) теренів. На початку XIII ст. він розгорнув діяльність у Пруссії, де вступив у довготривалі війни проти прибалтійських язичників. (Обидва ордени в дещо зміненому вигляді діють донині, їхні учасники займаються благодійністю.)

Чи не найвідомішим духовно-рицарським об'єднанням став **Орден храмовників (тамплієрів)**, заснований у **1118 р.** Завдяки щедрій підтримці Риму та жертводавців представники його верхівки швидко розбагатіли. Після того опанували й налагодили таємні банківські послуги. Наприклад, купець в одному місті залишав гроші в домі ордену, де отримував зашифрований чек. Прибувши до іншого міста, він відвідував місцеве «відділення рицарського банку» теж у домі ордену, віддавав чек, натомість повертав кошти. Такі безпечні послуги користувалися довірою і популярністю навіть серед прочан. Водночас тамплієри безжально ставилися до ворогів, часто воювали з мусульманами, брали участь у конфліктах християнських держав на Сході. Коли ті припинили існування, орден перебрався у Францію.

Думаємо і діємо!

1. Поясніть значення словосполучення «духовно-рицарський орден». Із якою метою створювали ці релігійно-військові об'єднання? Чому вони постали саме в часи хрестових походів? **2.** Уточніть походження і значення слова «тамплієри». **3.** Чим займалися учасники духовно-рицарських орденів? Які їхні вчинки можна вважати позитивними, а які негативними?

§ 12. Хрестові походи. Держави хрестоносців на Сході. Духовно-рицарські ордени

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1096–1099 рр. — розгортання

Першого хрестового походу

1113 р. — заснування Ордену
госпітальєрів

1118 р. — заснування Ордену
тамплієрів

1147–1149 рр. — розгортання
Другого хрестового походу

1189–1192 рр. — розгортання
Третього хрестового походу

1196 р. — заснування Тевтонського
ордену

1202–1204 рр. — розгортання
Четвертого хрестового походу

на теренах України

1097 р. — скликання з'їзду руських
князів у місті Любеч

1113 р. — написання Нестором-
літописцем «Повісті минулих літ»

1113–1125 рр. — князювання
Володимира Мономаха в новооб'єднаній
Русі

1141 р. — утворення Галицького
князівства зі столицею в місті Галич

1187 р. — фіксування першої писемної
згадки назви «Україна»

1199 р. — утворення Галицько-
Волинської держави

1202 р. — утвердження князя Романа
Мстиславовича в місті Київ

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** Розкажіть про мотиви хрестових походів, використовуючи слова і словосполучення «західна церква», «Папа Римський», «Свята земля», «місто Єрусалим», «християнізація», «хрестоносці». **Б.** Чому духовно-рицарські ордени розробляли доволі суворі правила для своїх учасників? Обговоріть у парах.
3. **А.** Розташуйте в хронологічній послідовності відомості про хрестові походи і держави хрестоносців. Які події відбувалися в тогочасній Русі? Як називають той період її історії? **Б.** Покажіть на мапі напрямки та «маршрути» хрестових походів. Чому деякі з них пролягали сушею, а деякі — водними шляхами? **В.** Уявіть, що ви вирушаєте в паломницький похід на Схід, скажімо, з міста Париж. Прокладіть найкоротший маршрут у місто Єрусалим. Чи буде ваше паломництво безпечним, якщо ви розпочнете його в 1096 р.?
4. Як ви гадаєте, чому період хрестових походів тривав майже два століття, а кожен із них — лише від одного до шести років? Представники яких суспільних станів брали участь у походах? Чи долучалися жінки до походів? Віднайдіть потрібні вам факти, використовуючи пошуковий сервіс «Гугл».
5. Оцініть позитивні та негативні наслідки хрестових походів. Обговоріть їх у групах.
6. Деякі середньовічні джерела згадують про дитячий хрестовий похід, що відбувся в 1212 р. Дізнайтеся, як з'явилася ідея такого походу. Хто його очолив? Як він відбувався? Чим закінчився? Як ви гадаєте, що в розповідях про той похід — правда, а що — вигадка?

§ 13. Реконкіста. Династична унія Ізабель I і Фернандо II та утворення Королівства Іспанія

Чи знаєте ви, що...

... під впливом арабської культури Іспанія впродовж XI–XII ст. стала найбагатшою густозаселеною країною в Європі, якою захоплювалися чисельні мандрівники та іноземні послы;

... вигнання арабів з Піренейського півострова та відкриття Христофором Колумбом Америки відбулися в один рік і пов'язані з діяльністю королеви Ізабель I?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Династична унія — від поєднання слів «династія» — «родина» і «унія» — «об'єднання, союз»; об'єднання двох держав, що зберігають власні кордони, закони та інтереси, але управляються однією династією, зазвичай утвореною в результаті шлюбу.

Кортеси — від іспанського слова «корте», що походить від слова «корте» і означає «королівський двір»; у державах Піренейського півострова станові збори, де разом зі знаттю й духовенством засідали та радилися представники від міст і вільних селян.

Реконкіста — від однойменного іспанського слова, що означає «відвоювання»; в 718–1492 рр. війна християн за звільнення Піренейського півострова з-під мусульманського володарювання.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/jZhAXI> QR 13.1. Життя в мусульманській Іспанії.

13.1. Що таке Реконкіста, скільки часу та як вона відбувалася?

Як уже йшлося в одному з попередніх параграфів, у 709 р. араби висадилися на території Піренейського півострова та розпочали його завоювання. У **711 р.** мусульманські війська перемогли армію Вестготського королівства. Король загинув, знать перейшла на бік переможців, вливаючись в їхні бойові лави та приймаючи іслам. За кілька років чи не вся колишня римська провінція Іспанія опинилася під владою іновірців. Але вже в **718 р.** християни завдали їм відчутної поразки в битві поблизу поселення *Ковадонга*. Той рік вважають точкою відліку **Реконкісти** — поступового звільнення з-під мусульманського володарювання. Однак, якщо півострів «втратили» за неповних сім років, то відвоювати його в *маврів* (так іспанці називали арабів) удалося лише за понад сім століть.

Реконкіста стартувала з гірських районів північної Іспанії. Позаяк у височинах арабській кінноті не вдавалося проявити свої кращі бойові якості,

§ 13. Реконкіста. Династична унія Ізабель I і Фернандо II та утворення Королівства Іспанія

королівства *Арагон*, *Кастилія*, *Леон* і *Наварра* зуміли вистояти у виснажливій боротьбі із загарбниками. Окрім того, іспанцям надходила допомога з Франції, Італії та Німеччини. Європейські рицарі активно брали участь у поверненні християнських земель, тому вже в X–XI ст. успіхи Реконкісти стали очевидними. Однак у 1086 р. ситуацію змінила гірка невдача християн у битві поблизу поселення *Саграхас* (Заллак). Чи не вперше у світовій історії ворожі сторони домовилися про день протистояння. Араби не бажали брати зброю в руки в п'ятницю. Юдеї, яких налічувалося чимало у війську мусульман, протестували проти кровопролиття в суботу. Християни ж не хотіли січі в неділю. Зрештою, обрали понеділок, що виявився для рицарів трагічним. Великі втрати, яких вони зазнали, ще на століття сповільнили процес відвоювання. Лише в 1212 р. у битві поблизу містечка *Лас-Навас-де-Толоса*, іспанці здолали збройні сили маврів. Відтоді араби перейшли до оборони, реконкістадори ж тіснили їх на південь.

Надалі іспанці відвоювали місто Кордова. Згодом під їх натиском не встояли Севілья, Валенсія, Мурсія. Щоправда, в XIV ст. міжусобні війни європейців загальмували наступ, але араби чубилися між собою ще більше. Через це впродовж XV ст. під їх владою залишався лише Гранадський емірат. На початку 1492 р. кастильсько-арагонське військо захопило місто *Гранада*, таким чином завершивши Реконкісту. Рештки чужоземної армії втекли в Північну Африку.

Християнські воїни під стінами іспанського міста, мініатюра, XIV ст.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі королівства, які встояли перед навалом арабів; місця найважливіших битв періоду Реконксти. 2. Як ви гадаєте, чому Піренейський півострів «втрапили» за сім років, а відвоюували понад сім століть? 3. Розгляньте мініатюру. Із чого видно, що зображені воїни — християни, а місто належало арабам?

13.2. Яким було іспанське суспільство в XI–XV ст.?

Реконкста постійно потребувала людей, які не тільки воювали би проти маврів, а й заселяли звільнені землі. Через це в християнських королівствах Іспанії ставлення до «тих, які працюють», відрізнялося від ставлення до них в інших країнах Європи. На верхньому щаблі феодальної драбини, беззаперечно, перебували королі, нижче — служителі церкви та *гранди* (знатні багаті). Високим статусом також пишалися *ідальго* — феодала-воїни, на плечі яких ліг основний тягар бойових дій. В Іспанії діяли духовно-рицарські ордени (Калатрава, Алькантара), що володіли замками й чималими угіддями.

§ 13. Реконкіста. Династична унія Ізабель I і Фернандо II та утворення Королівства Іспанія

Піренейські міста швидко зайняли вигідні позиції в середземно-морській торгівлі. Іспанські купці збагачувалися, продаючи рибу, шкіри, вовну, сіль, зерно, вино й олію. Від XII ст. широко використовували найману працю, створювали ремісничі цехи. Окрім того, чималі прибутки отримували селяни, які постачали продукти рицарям і містянам. Унаслідок цього прості люди домоглися певних політичних прав. Ще від 1137 р. в королівстві Леон скликали **законодавчі збори (кортеси)**, але залучення до їх роботи представників третього стану відбулося тільки в 1188 р. Відтоді разом зі знаттю і духовництвом засідали й радилися депутати від міст і вільних селян. Вже в XIV ст. кортеси стали звичними на Піренеях.

Іспанське суспільство вирізнялося тим, що стан ідальго не був закритим. Усякий містянин, який міг купити бойового коня, зброю, зрівнювався у правах із феодалом. Подекуди це робили примусово, адже війська потребували рицарів. Однак, незважаючи на обіцянки, жителі міст не бажали ставати «тими, які воюють», і віддавали перевагу звичному повсякденню.

Думаємо і діємо!

1. З'ясуйте походження назв орденів Калатрава та Алькантара. Що в них спільного і що відмінного порівняно з госпітальєрами, тамплієрами й тевтонцями? 2. У чому схожість і в чому відмінність між іспанськими кортесами і руським віче? Обміркуйте в групах. 3. Що вирізняло стан ідальго? Чому виникла така особливість?

13.3. Як відбувалося об'єднання Іспанії? Що таке «династична унія»?

Правителі християнських королівств на території Піренейського півострова здавна родичалися. Їх зближенню також сприяла спільна боротьба проти арабів. Уже в 1230 р. Кастилія, Леон, Астурія та Галісія об'єдналися в потужне Кастильське королівство з населенням близько 6 млн осіб. Королівство Арагон, де проживало майже 1 млн людей, за величчю посідало друге місце. В обох визрівали об'єднавчі мрії, що незабаром зреалізувалися.

У 1469 р. **Ізабель I Кастильська** вийшла заміж за **Фернандо II Арагонського**. Ця династична унія визначила майбутнє єдиної Іспанії.

Певний час шлюб тримали в таємниці. Лише в 1479 р. «молодята» остаточно стали правити в Кастилії, Леоні та Арагоні. Тоді ж і створили **Королівство Іспанія**. За перемогу над маврами їх прозвали «католицькою королівською парою», яка керувала під девізом: «Ізабель і Фернандо — рівнозначні та рівноцінні». Успішна Реконкіста підвищила їх авторитет та віддала їм у руки фактично необмежену владу. Кортеси збиралися лише для висловлення думок. Духівництво та рицарі вже не брали участі в зборах. Містяни, які залишилися, обговорювали другорядні питання податків.

Позаяк співправителі виявилися фанатиками католицизму, посилювалися цькування юдеїв і мусульман. Їх змушували вихрещуватися задовго до завершення Реконкісти, але це не рятувало від гонінь. Хоча чимало наvertsалися в християнство, перед страхом розправ їм доводилося втікати за кордон. Втечами насамперед рятувалися ремісники та купці, що спричинило занепад господарства. Водночас саме Ізабель I повірила італійцю *Христофорові Колумбу* й оплатила його пошуки короткого морського шляху в Індію. У 1492 р. він «випадково» відкрив Америку, що згодом збагатила Іспанію та перетворила її на велику колоніальну державу.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Хроніки Іспанії» про умови, що їх висували маврам у звільненому від них місті Толедо (1085 р.): «І звернулися маври до короля з проханням, щоб він залишив їх у місті і щоб зберегли вони свої будови ... та усе те, чим володіють. І король дозволив їм проживати в місті і велів, щоби маври платили ті самі податки, які брали з них мавританські королі, і до того ж оголосив їм, що головна мечеть довічно належатиме їм...».

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Королівства Іспанія. Назвіть і покажіть його найбільші міста. **2.** Які факти внутрішньої та зовнішньої діяльності Ізабель I і Фернандо II описано в тексті параграфа? **3.** Як іспанці ставилися до маврів після Реконкісти? Для підтвердження своєї думки скористайтесь текстами параграфа та уривка із «Хроніки Іспанії».

§ 13. Реконкіста. Династична унія Ізабель I і Фернандо II та утворення Королівства Іспанія

У той час, коли...

Тоді...

в Іспанії

на теренах України

711 р. — початок завоювання арабами Піренейського півострова

1469 р. — укладення шлюбу королеви Кастилії Ізабель I та короля Арагону Фернандо II

1479 р. — утворення Королівства Іспанія

1492 р. — завершення Реконкісти

710 р. — здійснення візантійським імператором Юстиніаном II карального походу проти міста Херсонес

1452 р. та 1471 р. — ліквідація Волинського та Київського удільних князівств, перетворення їх у воєводства

1478 р. — Кримське ханство стало васалом Османської імперії

1489 р. — фіксування першої писемної згадки про українських козаків

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.

2. У східній частині міста Гранада є унікальний архітектурний, парковий комплекс і музей — Альгамбра, колишня резиденція правителів Гранадського емірату. Розгляньте зображення цієї пам'ятки. Дізнайтеся про обставини її виникнення та розбудови. Висловтеся про вплив арабської культури на середньовічну Іспанію.

3. **А.** Усно продовжте логічний ланцюжок. В Іспанії — кортеси, в Англії — ... , у Франції — ... , у Польщі — **Б.** Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу події, пов'язані з історією Іспанії. Обчисліть, скільки століть, років тривала Реконкіста. Через скільки років після початку арабського завоювання проголошено об'єднане Королівство Іспанія? Коли іспанці відзначали 500-річчя Реконкісти?

4. Як ви гадаєте, чому перші кортеси у королівстві Леон перетворилися в справжні станово-представницькі збори саме в 1188 р.? Обговоріть у парах.

5. Оцініть наслідки Реконкісти та відкриття Христофором Колумбом Америки для подальшого розвитку Іспанії. Об'єднайтесь у групи. Укладіть порівняльну таблицю, де в лівій колонці запишіть позитивні наслідки, а в правій — негативні.

6. Доберіть ілюстрації, що свідчать про запозичення іспанцями досягнень арабської культури. Виготовте колаж на аркуші паперу або в електронному вигляді. Презентуйте його однокласникам.

§ 14. Франція в XI–XV століттях. Столітня війна

Чи знаєте ви, що...

... існує романтична легенда про Євангеліє, яке у Францію привезла Анна Ярославівна і на якому нібито присягали французькі королі в місті Реймс; ... у 1245 р. «архієпископ Руський» Петро Акеревич узяв участь у Ліонському соборі, де розповів Папі Римському Інокентію IV про захоплення міста Київ і Русі монголами, просив допомоги для порятунку Галицької та Волинської земель; ... від другої половини XIV ст. чимало українців значилося в списках студентів славновідомого університету Сорбонна?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Генеральні штати — збори представників станів у Франції, що скликалися королем для розв'язання важливих державних проблем: воєнних, дипломатичних, фінансових чи церковних.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/Sc05aX>

QR 14.1. Чому Генріх I одружився з Анною Ярославівною?

QR 14.2. Про що допитували Жанну д'Арк?

14.1. Як королі Франції розвивали країну в XI–XIV ст.?

Після Верденського поділу імперії Карла Великого правителі Франції бажали панувати в Європі. Однак на шляху до своєї мети вони зустрілися з двома неподоланими перешкодами. Перша — це феодална роздробленість країни. Герцоги Аквітанії, Бургундії, графи Тулузи, Шампані, Фландрії та інші впливові феодалі визнавали королів «першими серед рівних», але не головними. Другою перешкодою стали руйнівні набіги норманів. Уже в 845 р. вікінги здобули та розграбували місто Париж. Страждали й інші адміністративні й торгові центри. Наприклад, упродовж IX ст. Нант нищили 6 разів. «Перші серед рівних» не могли зупинити жорстоких нападників, тому джерела зафіксували їх глузливі прізвиська: Карл I Лисий, Людовик II Заїка, Карл III Простакуватий (у 911 р., як ви пам'ятаєте, саме він віддав Нормандію данцеві Роллону).

У 987 р. на троні опинився *Гуго Капет*, який започаткував династію *Капетингів*. Укладаючи шлюби з іншими європейськими вінценосними сім'ями (скажімо, Генріх I одружився з Анною, донькою руського князя Ярослава Мудрого) та опираючись на вірну знать, нащадки родини зуміли

§ 14. Франція в XI–XV століттях. Столітня війна

втримати владу. Якщо в першій половині XII ст. французького короля ще могли пограбувати в лісі (ота неприємна оказія сталася з Людовиком VI), то вже з *Філіпом II Августом (1180–1223)* такого аж ніяк не могло трапитися. Він розширив кордони, підкорив Нормандію та Прованс, поскуповував графства, забрав помістя у феодалів, які зрадили, вигнав із країни юдеїв, привласнивши їхнє майно. А ще — започаткував *Королівську раду*, яка об'єднала вірних рицарів і знавців законів, *Скарбничу палату*, службовці якої контролювали прибутки.

Судову систему вдосконалив *Людовик IX Святий (1226–1270)*. За його наказом усі місцеві суди підпорядкували Паризькому. Також визначили особливий період — «40 днів короля», коли будь-яку суперечку між феодалами вирішували мирно, але за участі монарха. Роль центральної влади посилив **Філіп IV Красивий (1285–1314)**, який узагалі вважав, що воля короля — єдиний закон. Надзвичайно вродливий, він виявився і наполегливим

правителем, який підкорив чи знищив чимало супротивників. Але у вирішальні миті монарх прислухався до «думки народу». У **1302 р.** Філіп IV

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію та провінції Королівства Франція.
2. Укладіть таблицю з двох колонок. У лівій — у хронологічній послідовності запишіть імена французьких королів, а в правій — заходи, які ті реалізували для посилення своєї країни.
3. Чому Генеральні штати хочє ухвалювали рішення проти церкви та пап римських?

скликав станово-представницькі збори — **Генеральні штати**. З їхньою допомогою він обмежив апетити пап римських. Рицарі та містяни (позаяк депутати від духовництва опинилися в меншості) підтримали не одне рішення проти церковних посадовців. (У 1308 р. пап узагалі переселили в місто Авіньйон на 70 років.) Щоправда, надалі Генеральні штати збиралися нерегулярно: здебільшого для задоволення потреб королів. Урешті, й династія Капетингів згасла в 1328 р.

14.2. Як розгорталася Столітня війна? Чому французи вважають Жанну д'Арк національною героїнею?

Через кілька днів після впокоєння останнього з Капетингів влада перейшла до родини *Валуа (1328–1589)*. Однак англійський король *Едуард III Плантагенет (1327–1377)* уважав, що має вагоміші права на французький престол. Суперечка за корону стала головною причиною **Столітньої війни (1337–1453)**.

Перші битви, зокрема, морська в затоці Слейс (1340 р.), сухопутні поблизу міст Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.) показали перевагу англійців. Адже їх армія складалася не тільки зі знатних рицарів, а й із простих людей, дисциплінованих, які вміли воювати. Король Едуард III примусив феодалів стати в піший стрій і захищати лучників, набраних із вільних селян. Тогочасне французьке військо продемонструвало геть протилежну готовність. У ньому «люди, які воюють», не слухали своїх командирів, а тому билися безладно. До прикладу, поблизу Пуатьє французи, які кількісно переважали супротивника вдвічі, зазнали розгромної поразки, втративши 5–6 тис. загиблими, пораненими та полоненими. На початку XV ст. ситуація взагалі видалася плачевною: англійці захопили місто Париж та чимало інших із довколишніми землями. Деякі місцеві аристократи не проти були віддати трон ворогам, і дофін (спадковий принц) *Карл VII (1422–1461)* опинився перед загрозою втрати корони.

§ 14. Франція в XI–XV століттях. Столітня війна

Батьківщину врятувала молода дівчина — **Жанна д'Арк**. Уважалося, що вона народилася в селянській сім'ї, однак сьогодні історики доводять її імовірне високе походження. У 1429 р. вона з'явилася при дворі дофіна і переконала його в своїй рятівній місії. Гостя стверджувала, що Бог дав їй видіння, де показав звільнення міста Орлеан, вигнання англійців та коронування Карла VII. Будучи в безвихідному становищі, той погодився на допомогу. Отримавши добірне військо і командування над ним, Жанна д'Арк відвоювала «місто Авреліана». Натхненні вірою в перемогу французи назвали свою героїню *Орлеанською дівою*. Вже 1429 р. вона визволила місто Реймс, і Карл VII прийняв корону в старій столиці франкських володарів.

Жанна д'Арк, портрет, XV ст.

Однак згодом через зраду рятівниці потрапила в полон до англійців. Її звинуватили в чаклунстві та носінні чоловічого одягу (страшний злочин для середньовічної жінки!). У 1431 р. Орлеанську діву, як «відьму», спалили на вогнищі в місті *Руан*. Проте її жертвна смерть зуміла об'єднати французів та дарувати їм перемогу. Король повернув собі місто Париж, провінції Нормандію й Шампань. У 1453 р. англійці втратили місто Бордо (столицю Аквітанії), і **Столітня війна закінчилася**.

Битва в затоці Слейс, мініатюра, XIV ст.

Символічна битва французького та англійського королів, мініатюра, XIV ст.

Думаємо і діємо!

1. Обчисліть, скільки років тривала Столітня війна. Покажіть на мапі місця битв та подій Столітньої війни, про які мовиться в тексті параграфа. 2. Чому французи вважають Жанну д'Арк національною героїнею? 3. Розгляньте ілюстрації, де зображено англійсько-французькі битви періоду Столітньої війни. З'ясуйте, хто із зображених належав до англійської армії, а хто — до французької. Які предмети чи символи вказують на належність до країн?

14.3. Яку внутрішню діяльність проводив Людовик XI? Як Франція перетворилася в абсолютну монархію?

Зі Столітньої війни Франція вийшла зруйнованою, спустошеною. Наприклад, кількість мешканців міста Париж зменшилося з 300 тис. до приблизно 45 тис. Що вже говорити про незахищені мурами поселення? У битвах загинуло чимало знатних феодалів. Їм на заміну у військо залучали професійних найманців не завжди шляхетного походження. Керівні посади купували освічені та заможні містяни.

§ 14. Франція в XI–XV століттях. Столітня війна

Упровадженням нових порядків перейнявся король **Людовик XI (1461–1483)**. Він іще з юних літ вважався вправним інтриганом. Змужнівши, незворушно усував вихідців із родовитих сімей, натомість оточив себе людьми незнатного походження, але талановитими та дієвими. Монарх зневажав розкіш, у простому вбранні гуляв вулицями міст, вишукував причини, аби покарати багатих і привласнити їхнє майно.

У війнах Людовик XI розраховував більше на хитрість, аніж на силу. Хоча він уклав союз зі швейцарцями (найкращими європейськими найманцями XV–XVI ст.), у відкриті сутички з ворогами намагався не

*Людовик XI,
портрет, близько
1470 р.*

*Карл Сміливий,
портрет, XV ст.*

вступати. Єдиним, хто наважився йому протистояти, виявився бургундський герцог Карл Сміливий. Він — грошовитий і титулований — змалку виховувався в рицарських традиціях, а тому в дорослому віці витрачав немало коштів на утримання власного двору, проведення банкетів, полювань і турнірів. Одного разу допоміг королеві врятуватися від смерті, однак той не запам'ятав доброї послуги. Між конкурентами розпалилися ви-

снажливі й довготривалі внутрішні війни. У **1477 р.** Людовик XI намовив людей з оточення Карла Сміливого вбити сеньйора. Провінцію Бургундія долучили до королівських володінь. Таким чином відбулося об'єднання Франції під владою абсолютного монарха.

Думаємо і діємо!

1. Обчисліть, через скільки років після Столітньої війни Франція перетворилася в абсолютну монархію. **2.** Покажіть на мапі територію Королівства Франція на початку та наприкінці періоду правління Людовика XI. **3.** Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», укладіть хронологічну таблицю протистояння між королем Людовиком XI та герцогом Карлом Сміливим. Прокоментуйте кожную з подій.

Розділ 3.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

У той час, коли...

Тоді...

у Франції

1302 р. — скликання Генеральних штатів

1337–1453 рр. — розгортання Столітньої війни

1461–1483 рр. — правління короля Людовика XI, перетворення Франції в абсолютну монархію

на теренах України

1303 р. — утворення Галицької митрополії Української православної церкви за правління короля Юрія Львовича

1349 р. — захоплення польським королем Казимиром III Великим Галичини і частини Волині

1482 р. — здійснення кримськими татарами, очолюваними ханом Менглі-Гіреєм, походу на українські землі, захоплення та пограбування міста Київ

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
- А.** Як Франція долала феодальну роздробленість? Які заходи, що їх реалізували французькі королі, ви вважаєте результативними? **Б.** Яке з двох словосполучень: «станово-представницькі збори», «Генеральні штати» є «ширшим», а яке — «вужчим»? Поясніть логіку підпорядкування. Складіть речення зі словосполученням «Генеральні штати». Запишіть його в зошити.
- А.** Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу дати скликання Генеральних штатів, розгортання Столітньої війни, періоду правління Людовика XI. Складіть із ними тричотири хронологічні задачі. «Обмінуйтеся» задачами з товаришами. **Б.** З'ясуйте походження назви міста Орлеан. Як воно розкриває історію міста? **В.** Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», доберіть ілюстрації, що відображають події Столітньої війни. Розташуйте їх у хронологічній послідовності. Демонструючи послідовно розташовані ілюстрації, розкажіть про перебіг війни.
- А.** Чому Жанну д'Арк назвали Орлеанською дівою? Яке значення мала її самопожертва для народу Франції? Як католицька церква поставилася до національної героїні французів? Віднайдіть у пошуковому сервісі «Гугл» факти, що підтверджують вашу думку. **Б.** Які внутрішні дії Людовика XI сприяли перетворенню Франції в абсолютну монархію? Обговоріть у групах.
- Оцініть наслідки Столітньої війни для історії Франції.
- Пограйте в гру «Запитання — відповідь». Об'єднайтеся в дві команди. Виберіть для обох спільну ілюстрацію, де відображено події Столітньої війни. Далі працюйте окремо. Ті, хто в першій команді, підготуйте запитання до ілюстрації, а ті, хто в другій, вгадайте, що запитуватимуть, та доберіть логічні відповіді. Після закінчення відведеного часу почергово озвучуйте запитання й відповіді. Ті, що збігатимуться, викресліть, а ті, що залишаться, обговоріть колективно.

§ 15. Англія в XI–XV ст. Генріх II Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд

§ 15. Англія в XI–XV ст. Генріх II Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд

Чи знаєте ви, що...

... давні греки називали Британські острови словом «Альбїон», що, вірогідно, означало «білий»;

... у латинській пам'ятці англосаксонського походження — коментарях до законів Едуарда Сповідника, написаних у XII ст., — зафіксовано, що в місті Київ переховувалися вигнанці, нащадки англійського короля Едмунда II Залізноїбокого — Едгар та Едвард, який засватав Агату, ймовірно, доньку Ярослава Мудрого;
... близько 1070 р. руський князь Володимир Мономах одружився з Гітою, донькою англійського короля Гарольда II?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Парламент — від однойменного англійського слова або французького «парлер» — «говорити»; в багатьох сучасних та середньовічних державах станові законодавчі збори, які повністю або частково обираються народом.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/sqYV8t> QR 15.1. Легенда про Робіна Гуда.

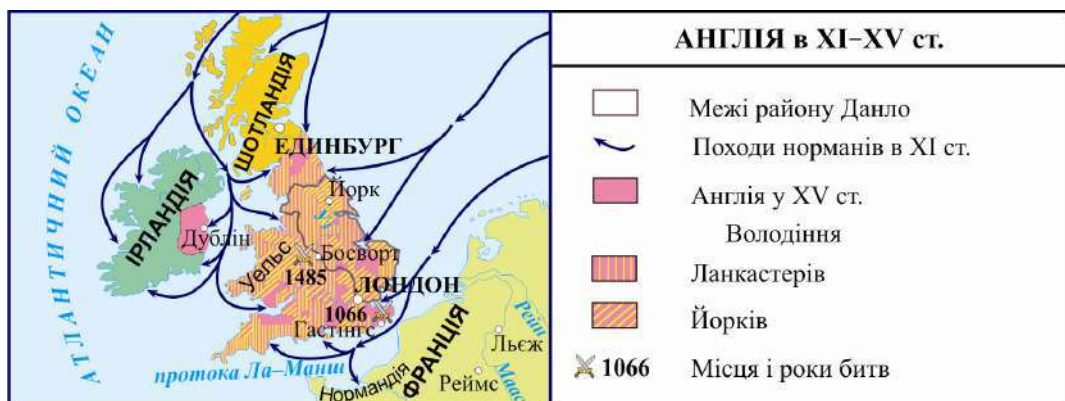

15.1. Як Вільгельм Завойовник підкорив Англію? Що таке «Книга страшного суду»?

Сьогодні Англія — це складова Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії — держави, розташованої на північному заході Європи, на Британських островах, що їх ще давні греки називали Альбіоном. Назва «Британія» вперше з'явилася в період правління Юлія Цезаря. Від наступних подій і до 410 р. її території перебували під впливом Римської імперії. Упродовж V–VI ст. власне Англію захопили германці: *англи*, *сакси* та *юти*. Місцеві кельти або підкорилися їм, або втекли в країни Європи, або відступили на північ і захід — у Шотландію, Уельс та Ірландію. Однак із початком великих походів вікінгів для англо-саксів теж настали складні часи. «Північні люди» майже безкарно грабували, засновували власні поселення та навіть утворили окремий район *Данло*, де прижилися за своїми законами вихідці переважно з Данії. Згодом англійський престол зацікавив герцога Нормандії **Вільгельма**. У **1066 р.**, перетнувши протоку Ла-Манш разом із добірним військом, він у битві поблизу містечка **Гастінгс** розбив англо-саксів.

Перемога подарувала йому величезні володіння та славне прізвисько в історії — відтоді він іменувався **Вільгельмом I Завойовником (1066–1087)**.

Перший нормандський король Англії нещадно карав будь-який спротив місцевих аристократів і довіряв феодалам зі свого оточення. Країну швидко вкрили споруджені ними замки. Гонінь зазнали й духовні особи, яких також змінили прибульці. У 1086 р. провели докладний перепис населення і майна. Результати обліку записали в «Книгу страшного суду» (вважалося, що англієць мав надавати про себе та родину повну інформацію, як на Божому суді). Згідно із записами, в Англії в XI ст. жило близько 1,5 млн громадян, із яких лише 75 тис. становили містяни. Хоча деякі селяни (їх називали *фригольдерами*) зберігали особисту свободу, більшість перетворили у *віллнів*, які виконували повинності та сплачували податки.

Разом із нормандцями в Англію «прийшли» внутрішні чвари, що розгорілися одразу після смерті Вільгельма I Завойовника. Його сини не могли поділити владу, тому воювали аж до знищення, внаслідок чого у 1153 р. нормандська династія вигасла. На англійському троні утвердився рід *Плантагенетів*.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території Британських островів; Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії; Англії. 2. Як поводитися нормандці на завойованих теренах Англії? 3. Чому результати перепису англіїців назвали «Книгою страшного суду»?

§ 15. Англія в XI–XV ст. Генріх II Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд

15.2. Чим уславився Генріх II Плантагенет? Що таке «Велика хартія вольностей»?

Король **Генріх II Плантагенет (1154–1189)** увійшов в англійську історію як один із найвидатніших реформаторів. По-перше, він надавав

привілеї містам, звідки отримував чималі кошти, дарунки і, найголовніше, підтримку проти бунтівних рицарів. По-друге, провів судову реформу, відповідно до якої за невелику доплату вільна людина могла перенести розгляд своєї справи із суду, який підлягав феодалові, в королівський. «Вибивання» зізнань, тобто тортури, скасували, натомість вину встановлювали присяжні. Відомо й про інші тодішні зміни. Скажімо, ввели «щитові гроші». Землевласників не зобов'язували воювати за межами їхніх володінь. Замість того вони вносили до королівської скарбниці певну плату, за котру наймали добре навчених військових, часто — із селян, які

залюбки служили лучниками. Вдалим особистим і «державним» успіхом Генріха II Плантагенета виявився шлюб з *Еленорою (Елеонорою) Аквітанською*. Оскільки вона була єдиною спадкоємицею Аквітанії (історичної провінції на південному заході сучасної Франції), її землі, як посаг, перейшли чоловікові. Території англійської корони зросли в кілька разів і значно перевищували володіння французьких правителів.

Опісля з Плантагенетів уславився *Ричард I Левине Серце (1189–1199)*. У джерелах його описано як вірцевого рицаря та хрестоносця, який майже не перебував удома, залишаючи державу, її престол під опікою молодшого брата Іоанна. А той, щоб наситити постійні військові апетити невгамовного «старшого», підвищував податки, всіляко утискав селян і міщан. Ті ж, не розуміючи такого ставлення, свято вірили в «доброго короля», який повернеться

Засідання англійського парламенту, мініатюра, XIV–XV ст.

з походів та покарає злого, корисливого поганця. Коли ж Ричард I загинув, а брат залишився на престолі й продовжував свавільничати, англійці збунтувалися. (До того ж Іоанн, якого за невдачі прозвали Безземельним, втратив підтримку знаті, зазнав дошкульних поразок у протистоянні з французами.) У **1215 р.**, після перемоги повстання, він підписав **«Велику хартію вольностей»** — унікальний документ, який (сукупно ще з кількома) виконує роль британського основного закону дотепер. «Хартія...» або, як ще її називають, «Магна карта» забороняла монархові самовільно підвищувати податки. Для обмеження єдиновладдя збиралася рада з двадцяти п'яти

баронів, які у разі зловживань мали право оголосити вінценосця поза законом і розпочати проти нього силові дії. Окремі статті закріплювали вольності духівництва, рицарів і «тих, які працюють».

Ричард I Левине Серце, скульптура, XIII ст.

«Велика хартія вольностей» («Магна карта»), 1215 р.

Іоанн I Безземельний, мініатюра, XIII ст.

Наступники Іоанна I Безземельного намагалися скасувати підписані ним закони. У **1265 р.**, після чергового народного повстання, зібрався перший англійський **парламент**, куди входили представники церковної та світської знаті, по два рицарі від кожного графства і по двоє містян від кожного великого міста. Хоча скликання ініціювали повсталі, очолювані

§ 15. Англія в XI–XV ст. Генріх II Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд

графом *Симоном де Монфором*, надалі народних представників королі використовували у своїх цілях. Наприклад, саме парламентарі затверджували початок Столітньої війни, обговорювали та схвалювали підвищення податків, ухвалювали вигідні повелителям рішення.

Мовою історичного джерела

Із «Великої хартії вольностей»: «12. Ні щитові гроші, ні інша грошова допомога не повинні збиратися в королівстві нашому інакше, як за загальною радою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого з полону, й не для посвячення в рицарі первородного сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж дочки нашої первородної; і для цього належить брати лише помірну грошову допомогу; так само треба робити і стосовно грошової допомоги з міста Лондона...».

«39. Жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена в тюрму, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як на підставі законного вироку рівних їй [її перів] і за законом країни. Нікому не продаватимемо права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або уповільнювати їх...».

«41. Усі купці повинні мати право вільно й безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як сушею, так і водою, для того щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит, сплачуючи лише стародавні і справедливі встановлені звичаєм мита, за винятком воєнного часу...».

Думаємо і діємо!

1. Розкажіть про реформи Генріха II Плантагенета. Як вони вплинули на подальший розвиток Англії? Розгляньте портрети королів Англії. Якими символами чи предметами художники і скульптор підкреслили особливості діяльності кожного з правителів? Обговоріть у парах. **2.** Чому «Велику хартію вольностей» вважають «унікальним документом» в історії Європи? Для підтвердження своєї думки використайте статті з джерела. Придумайте прізвиська чи характеристики, які відзначали б участь Іоанна I Безземельного в захисті прав людини. **3.** Відомо, що перші кортеси скликали ще в 1137 р. Чому саме англійський парламент вважають першими станово-представницькими зборами в Європі? Розгляньте мініатюру «Засідання англійського парламенту». Де сидить король? Про що свідчить такий вибір місця розташування?

15.3. Чому розпочалася і як розгорталася Війна троянд?

У середині XV ст. Столітня війна виснажила Англію до краю. У країну поверталися переможені рицарі. Підкошені невдачами й озлоблені, вони взяли активну участь у внутрішніх усобицях, що розгорілися внаслідок династичної кризи. У боротьбу за престол втяглися представники родин **Йорків**, геральдичним знаком яких була біла троянда, і **Ланкастерів**, що мали своїм символом червону троянду. Тому й протистояння назвали **Війною троянд (1455–1486)**. Обидві династії мали рівні претензії на владу і відчайдушно її домагалися.

*Битва Ланкастерів і Йорків,
мініатюра, XV ст.*

*Генріх VII Тюдор,
портрет,
початок XVI ст.*

*Червоно-біла
троянда
династії
Тюдорів*

Невпинні бої, що тривали понад тридцять років, занестили країну. Загинули найкращі рицарі. А отже, досвідчені феодалі віддалилися від державного життя. У результаті на трон увівся **Генріх VII Тюдор**, далекий родич Ланкастерів. Він помирих сторони, що ворогували, одружившись із Єлизаветою Йоркською (при цьому символічно додав до свого герба білу троянду). Опираючись на парламент, нових дворян та містян, Генріх VII поступово перетворився в беззаперечного монарха Англії. Династія Тюдорів правила до XVII ст.

Думаємо і діємо!

1. Скільки років тривала Війна троянд? Чому вона розпочалася? Як відбулося примирення сторін, що ворогували?
2. Розгляньте мініатюру «Битва Ланкастерів і Йорків». Поясніть, як визначити належність рицарів до протиборчих династій?
3. Розгляньте портрет Генріха VII Тюдора. Як квітка в його правій руці свідчить про те, що він помирих суперників у Війні троянд?

§ 15. Англія в XI–XV ст. Генріх II Плантагенет. «Велика хартія вольностей». Війна троянд

У той час, коли...

Тоді...

в Англії

1066 р. — завоювання Англії герцогом Нормандії Вільгельмом

1215 р. — ухвалення «Великої хартії вольностей»

1265 р. — скликання англійського парламенту

1455–1486 рр. — розгортання Війни троянд

на теренах України

1068 р. — розгортання повстання жителів міста Київ

1215 р. — утвердження князів Данила і Василька Романовичів у місті Володимир (Волинський)

1264 р. — утвердження князя Лева Даниловича в місті Галич

1458 р. — відмежування Московської митрополії від Руської митрополії

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** Чому Велику Британію називають «туманним Альбіоном»? Обговоріть у парах.
Б. Як ви розумієте значення слова «парламент»? Складіть речення-розповідь про англійський парламентаризм.
3. **А.** Обчисліть, через скільки років після норманського завоювання Англії розпочалася Війна троянд; через скільки років після підписання «Великої хартії вольностей» зібрався англійський парламент? Розташуйте дати в хронологічній послідовності. **Б.** Покажіть на мапі територію Королівства Англія. **В.** Знайдіть статті з «Великої хартії вольностей», де мовиться про принципи недоторканості особи.
4. Скориставшись пошуковим сервісом «Гугл», розгляньте герб Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Знайдіть на ньому елементи, що відображають епізоди історії Англії, які описані в параграфі. Поясніть їх символічні значення.
5. **А.** Оцініть заходи внутрішньої та зовнішньої політики Генріха II Плантагенета. **Б.** Які наслідки мала Війна троянд для подальшого розвитку Англії? Обговоріть у групах.
6. Використовуючи рекомендовані учителем джерела інформації, підготуйте невелику усну розповідь (або укладіть хронологічну таблицю, або намалюйте схему) про взаємини Англії та Русі-України впродовж XI – кінця XV ст. Результатом роботи поділіться з однокласниками.

§ 16. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки

Чи знаєте ви, що...

... у 961 р. німецький король Оттон I відрядив у Русь кількох священників, очолюваних єпископом Адалбертом Магдебурзьким, для проповідування християнства західного обряду;

... на початку XIII ст. галицько-волинський князь Роман Мстиславович втрутився в боротьбу між німецькими династіями гвельфів (прихильників римських пап) і гібелінів (прибічників роду Штауфенів), виступивши на боці Філіпа Швабського, який воював з Оттоном IV Саксонським;

... всесвітньо відомий венеційський мандрівник Марко Поло в «Книзі про різноманіття світу» згадував про Русь як про велику, що простяглася до «моря-океану», холодну країну на півночі, де жив народ «нелукавий і дуже чудовий»?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Теократія — від однойменного грецького слова, що означає «боговладдя»; державне правління, за якого влада належить духовництву.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/IgHQQU>

QR 16.1. Середньовічна Швейцарія.

QR 16.2. Хто такі гвельфи і гібеліни?

16.1. Як утворилася Священна Римська імперія? Яку роль у її творенні відіграв король Оттон I? Що таке «Вормський конкордат»?

У 843 р. після Верденського поділу утворилося Східне Франкське королівство, де продовжувала правити династія Каролінгів. До складу новоутвореної держави ввійшли германські землі, приєднані Карлом Великим: *Тюрингія, Фризія, Баварія, Саксонія, Швабія, Франконія*. Із X ст. тамтешні жителі йменувалися *тевтонами*, хоча слов'яни кликали їх німцями (німими, такими, які розмовляють незрозумілою мовою), звідки й пішла назва країни. Від початку Німеччина розвивалася як роздроблена, де єдність забезпечували особисті зв'язки між сеньйорами й васалами. Верховне управління належало герцогам, які використали слабкість королівської влади й самовільно розпоряджалися величезними територіями. Чималими земельними площами володіла церква, зокрема єпископи та абати. У дрібніших маєтках господарювали графи. Найважливіші державні справи вирішувалися на **рейхстагах** — особливих зборах, куди прибували усі герцоги. Після того, як у **912 р.** впокоївся останній із династії Каролінгів,

§ 16. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки

рейхстаг уперше обрав нового короля. Цю традицію підтримували й надалі. Оскільки кожен монарх мріяв передати корону синові, він намагався за будь-яку ціну змусити німецьких депутатів голосувати саме за свого нащадка. Однак це вдавалося без проблем тільки справді видатним володарям.

У 936 р. королем обрали **Оттона I (936–973)**, який уславився чи не найвизначнішим європейським діячем X ст. Запобігаючи зовнішнім загрозам, він приєднав багату Лотарингію з колишньою столицею — містом Ахен, упокорив полабських слов'ян, розпочавши експансію на Схід, а в **955 р.**, у битві поблизу річки Лех, розгромив угорців, поклавши край їх експансії. У внутрішніх справах, по-перше, перетворив служителів власного двору на вищих управлінців держави. Наприклад, значно розширив повноваження *канцлера*, який зберігав печатку, завідував архівом і зустрічав іноземних послів. По-друге, новий правитель підтримав церкву, зробивши її ієрархів феодалами-сеньйорами. Так появились «духовні імперські князі» — єпископи, абати і навіть абатиси монастирів. Навзаєм вони забезпечували королівську скарбницю грошима, постачали продукти та за потреби приводили війська. Чому ж «духовних князів» звали «імперськими»? Річ у тім, що Оттон I допомагав ще й римському духовництву. Як подяку за це **2 лютого 962 р.** він із дружиною Адельгейдою отримали від Папи Римського імператорські регалії. Відтоді Німеччину знали як **Священну Римську імперію**.

Імператор Оттон I та імператриця Адельгейда, скульптура, XIII ст.

Імператор Оттон I прирік своїх наступників на невпинні війни. Коли папська влада була ослабленою, німецькі монархи не мали проблем із присвоєнням титулів. Однак поступово папи римські зіпнулися на ноги й звернули увагу на те, що в Німеччині право *інвеститури* (призначення на

церковні посади) належало не духовним, а державним посадовцям. Першим відчутного удару зазнав імператор Генріх IV. Папа Римський Григорій VII відлучив його від церкви і звільнив німецьких підданих від васальної присяги правителів. Той у 1077 р. дістався італійської фортеці Каносса, де тоді перебував очільник католиків. Простоявши три дні босоніж на снігу, «покутник» усе-таки отримав прощення. (Відтоді з'явився вираз «піти в Каноссу», тобто «покірно просити миру».) А втім, «каносське помилування» не розв'язало проблеми інвеститури аж до 1122 р., коли уклали **Вормський конкордат** (угоду в місті Вормс). Згідно із цим документом духовних керівних осіб висвячував Папа Римський, але феоди вони отримували від імператора.

§ 16. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Священної Римської імперії. Як розгорталася взаємини між правителями Священної Римської імперії та папами римськими? 2. Що означає слово «теократія»? Де й коли його доцільно вживати, розповідаючи про Священну Римську імперію? 3. Зафіксуйте на лінії/стрічці/шкалі часу дати Верденського договору, закінчення правління династії Каролінгів, утворення Священної Римської імперії. Складіть із ними 2–3 хронологічні задачі та запишіть їх у зошити.

16.2. Які династії правили в Священній Римській імперії у XII–XV століттях? Про що йшлося в «Золотій буллі»?

У XII ст. німецький престол посіли представники династії *Штауфенів* (1138–1254). Найперше вони взялися розширювати межі Священної Римської імперії за рахунок слов'янських земель. Під гаслом так званого «натиску на Схід» прилучили Бранденбурзьке маркграфство (зі столицею в місті Берлін) та Мекленбурзьке герцогство, де місцева знать поступово онімечувалася. Також, наслідуючи попередників, вони дуже скоро посварилися із західною церквою. Зокрема, воюючи проти неї, *Фрідріх I Барбаросса* (1152–1190) здійснив кілька походів у Північну Італію, зруйнував місто Мілан та інші, які чинили спротив. Покори від пап не дочекався, натомість утратив завойовані території. У середині країни «рудобородий» пробував підпорядкувати герцогів, але загинув у Третьому хрестовому поході, що й завадило успіхові. Його синові Генріху VI вдалося підкорити Королівство Сицилія, де згодом, завдяки династичному шлюбу, утвердився *Фрідріх II* (1212–1250), який мало переймався інтересами батьківщини. Намагаючись заручитися підтримкою, щоб захопити Італію, він активно роздавав привілеї знатним родинам. Водночас його вважали одним із найосвіченіших тодішніх правителів, який розмовляв кількома мовами, заснував Неаполітанський університет, допомагав діячам культури. Бажаючи помиритися з церквою, вирушив у Шостий хрестовий похід і навіть захопив місто Єрусалим. Проте римські церковно-служителі настільки його не терпіли, що навіть за таку перемогу не зняли прокляття. Невдовзі Штауфени втратили Сицилію, а потім узагалі зникли з історії Середньовіччя.

Після того, як помер Конрад IV Штауфен, у Німеччині настав період *безкоролів'я* (1254–1273). Феодали та «духовні імперські князі» вільно почувалися у власних маєтностях, яких «наплодилося» близько сотні. Ці клаптикові «провінції» фактично не підлягали імператорові. Ситуацію намагався виправити *Рудольф I Габсбург*, якого обрали на трон у 1273 р. Він

був уже літньою людиною, не володів значними багатствами та угіддями, тому знать сприймала його як залежного і слабохарактерного сеньйора, який, однак, дуже швидко проявив вольові якості. Із-поміж його вчинків варто виокремити захоплення Австрійського герцогства. І хоча нащадки тимчасово втратили контроль над Священною Римською імперією, Австрія аж до XX ст. перебувала під короною династії Габсбургів.

Утворення і розвиток Священної Римської імперії		
IX ст.	843 р., Верденський договір, Східне Франкське королівство: Тюрингія, Фризія, Баварія, Саксонія, Швабія, Франконія. Роздробленість	Династія Каролінгів (до 912 р.)
X ст.	Від 912 р. рейхстаг обирає спільного короля роздробленої держави. 962 р. — утворення Священної Римської імперії. Імператор Оттон I. Духовних осіб призначала світська влада (право інвеститури)	
XI ст.	Загострення взаємин між папами римськими і німецькими володарями. Похід покаяння імператора Генріха IV в Каноссу в 1077 р.	
XII ст.	Упорядкування права інвеститури. Угода (конкордат) 1122 р. у місті Вормс: Папа Римський висвячував духовних керівних осіб, імператор надавав їм феоди	
	Розширення меж імперії за рахунок сусідніх держав. «Натиск на схід». Конфлікт із Західною церквою. Походи в Італію, на Сицилію, до Єрусалима. Фрідріх I Барбаросса, Фрідріх II	Династія Штауфенів
XIII ст.	1254–1273 рр. — період безкоролів'я	
	Рудольф I Габсбург. Приєднано Австрійське герцогство	Династія Габсбургів
XIV ст.	«Золота булла» Карла IV 1356 р. — правила обрання правителів Священної Римської імперії	Люксембурзька династія
XV ст.	Розчленована країна, спільний виборний глава держави, сильна влада місцевих правителів та представницьких органів. До початку XIX ст.	Династія Габсбургів

У XIV ст. до влади прийшла Люксембурзька родина. Її успіхом стала подія 1338 р., відколи депутати рейхстагу ухвалили, що титул імператора не потребує освячення Папи Римського. У **1356 р. Карл IV** (1346–1378) видав «Золоту буллу», яка впорядковувала правила обрання правителів Священної

§ 16. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки

Римської імперії. Зокрема, церемонія мала відбуватися в місті Франкфурт-на-Майні на зборах курфюрстів (виборців), куди входили король Чехії, архієпископи Майнца, Тріра і Кельна, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонії та маркграф Бранденбурга. Таким чином, імперія, фактично, перетворилася в королівство. Династія **Габсбургів**, яка повернулася в XV ст., отримала в спадок розладнану країну. Кожне князівство скликало ландтаг, на якому представники від станів обговорювали місцеві питання. Монархи майже нічого не вирішували. Попри все, Священна Римська імперія не розвалилася, а проіснувала в роздробленому вигляді до початку XIX ст.

Думаємо і діємо!

1. Як діяв німецький рейхстаг? Чим він відрізнявся від станово-представницьких зборів в інших країнах Європи? 2. Покажіть на мапі територію Священної Римської імперії періодів правління Оттона I та Фрідріха II. Як змінювалися кордони держави? 3. Розгляньте печатку Карла IV Люксембурзького. Що означають предмети в його руках? Кого і що зображено на гербах, які розміщені обабіч трону? Установіть, яким сучасним європейським країнам належать обидва? Яку роль відіграв король Карл IV в історії Чехії? Дізнайтеся самостійно.

Печатка Карла IV Люксембурзького, якою він засвідчив «Золоту буллу», 1356 р.

16.3. Як розвивалися італійські міста в XII–XV ст.?

Упродовж XII–XV ст. Італія розвивалася як розроблена держава. Ще від античних часів вона вважалася найціннішою складовою Римської імперії, а тому, ніби магнітом, притягувала войовничих сусідів. Південь на тривалий період підкорили візантійці, араби, опісля — нормандці. Уже на початку XIII ст. там майже припинилася торгівля. Регіон перетворювався в сільськогосподарський, яким залишається й донині. Папську область у Центральній Італії розділили князі та графи, які безперервно воювали між собою, що ускладнювало контакти Півдня і Півночі.

За античних часів Північна Італія славилася своєю міською культурою, ремеслами та торговими маршрутами. Хоч вони і зазнали руйнувань на

початку Середньовіччя, цей античний спадок усе ще впливав на розвиток регіону. Від XI ст. у Північній Італії рицарі «зливалися» з містянами, тому не утворювали звичної для Європи феодальної драбини. Ключові ролі відігравали великі міста Флоренція, Венеція, Мілан, Генуя та Болонья, що поступово переросли в держави. Їхні ремісники славилися високоякісними виробами, а купці заповнили весь європейський простір, продаючи крам зі Сходу (тканини, вина, прянощі тощо). Завдяки постійним грошовим надходженням розквітли банки. Скажімо, флорентійська родина Перуцці надавала позики французьким та англійським королям (щоправда, коли ті в роки Столітньої війни відмовилися віддавати борги, кредитори розорилися). Міське повітря вабило й селян. Їх навіть спонукали переселятися. Зокрема, в 1257 р. у місті Болонья ухвалили закон («Райський акт»), відповідно до якого переведення будь-кого в стан «тих, які працюють», каралося штрафом тому, хто підкорював, та відрубанням руки і ноги тому, хто підкорився. Як наслідок, упродовж XIII–XIV ст. чисельність північноіталійських городян сягала десятків тисяч осіб. Деякі міста засновували власні колонії (наприклад, Генуя володіла Кафою (Феодосією) в Криму).

Мовою історичного джерела

Уривок з промови дожа міста Венеція (XV ст.): «Щороку Венеція вивозить у Ломбардію товарів на таку суму: на 100 тис. дукатів конопель, на 25 тис. дукатів бавовни, на 30 тис. дукатів бавовняної пряжі, на 120 тис. дукатів італійської вовни, на 250 тис. дукатів парчі та шовкову, на 30 тис. перцю, на 64 тис. кориці, на 8 тис. імбиру, на 95 тис. цукру, на 30 тис. швейного та вишивального приладдя, на 120 тис. красильного дерева, на 50 тис. інших барвників, на 250 тис. крейди і на 30 тис. рабів. Я не рахую прибутку від продажу солі (1 млн дукатів). Погодьтеся, що така торгівля дуже вигідна. Подивіться, скільки вона приводить у рух кораблів, щоб перевезти товари в Ломбардію, щоб їхати за ними в Сирію, у Романію, в Каталонію, у Фландрію, на Кіпр, у Сицилію, в усі кінці світу. ... Прибуток купців становить щонайменше 600 тис. дукатів».

На початку XII ст. **Флоренція** з околицями перетворилася в комуноу. Із 1138 р. в ній діяло виборне правління, очолюване консулами та радою, куди в різні періоди входило 100–150 «депутатів». Окремі питання обговорювали на загальних народних зборах. Флорентійці виступили проти феодалів, які жили неподалік. Їх замки зруйнували, а самих переселили в місто. У **Венеції** правили дещо по-іншому. Її очолював дож, якого обирали пожиттєво. Йому допомагали 6 порадників і колегія 40 мужів, які спільно розв'язували

§ 16. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки

найважливіші проблеми. У XIII ст. венеційці уклали «Золоту книгу», куди записали найвизначніші родини і лише з-поміж них обирали собі керівників. Місто **Мілан** уважалось осердям Ломбардії. Кілька разів його руйнував німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, але воно щоразу відроджувалося. Ремісничі майстерні забезпечили йому промислове піднесення. У XV ст. владу перейняв *кондотьєр* (керівник найманих військ) Франческо Сфорца. За правління його родини міланці відчували себе не тільки громадянами сильної держави, а й долучилися до творення знаменитої культурної спадщини середньовічної Італії. Отож населення італійських міст переважно утворювало **республіки**, де управляли народні обранці. Так містяни самостійно поряdkували колективним життям. Водночас від XV ст. значно посилювалися впливові династії. Подекуди утвердилися олігархи — знатні й багаті люди, які прагнули керувати.

Місто Флоренція, малярський малюнок-мапа, XV ст.

Мапа міста Генуя, XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Чому деякі італійські міста називають республіками? Покажіть на мапі території італійських міст-держав, торговельні шляхи, якими ті користувались. Що спільного та відмінного в плануванні, розташуванні, забудові міст Флоренція і Генуя, які зображено на мапах XV ст.? **2.** Прочитайте текст історичного джерела. Які товари вивозили венеційські купці з міста? Із якими країнами вони торгували? Покажіть ці країни на мапі. **3.** Чому деякі родини з італійських міст-держав могли втручатися в життя та в державотворчі справи європейських монархів?

У той час, коли...

в Німеччині та в Італії

962 р. — утворення Священної Римської імперії

Тоді...

на теренах України

959 р. — надсилання руською княгинею Ольгою послів до німецького короля Оттона I, щоб запросити в Русь-Україну проповідників християнства західного обряду

1122 р. — укладення Вормського конкордату

1356 р. — ухвалення Карлом IV Люксембурзьким «Золотої булли»

1118 р. — написання руським князем Володимиром Мономахом книжки «Повчання дітям»

1362 р. — розгортання битви біля річки Сині Води між військами Великого князя Литовського Ольгерда та трьох ординських ханів; приєднання Поділля до складу Великого князівства Литовського

Ще раз про головне**Перевірте себе!**

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** Обчисліть, скільки років минуло між датами: створення Священної Римської імперії та ухвалення Карлом IV «Золотої булли»; укладення Верденського договору та Вормського конкордату. Скільки років правили: Оттон I, Фрідріх I Барбаросса, Фрідріх II, Карл IV? **Б.** Покажіть на мапі, як змінювалася територія Священної Римської імперії впродовж X–XV ст.? Покажіть на мапі італійські міста-держави в послідовності їх розташування з півночі на південь, зі сходу на захід. **В.** Як ви розумієте словосполучення «феодально-теократичний характер Священної Римської імперії»?
3. **А.** Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», намалюйте схему, де відобразить організацію влади в місті Генуя. Узгодьте свої схеми, працюючи в парах. **Б.** Розкажіть про Священну Римську імперію та італійські торговельні республіки, використавши ілюстрації з параграфа і розташували їх у логічній послідовності. Які ілюстрації ви додали б до своєї розповіді? **В.** Доберіть 2–3 «крилаті вислови», що були б співзвучними із фразою «ходити в Каноссу».
4. **А.** Зіставте й порівняйте організацію влади в містах-державах Флоренція, Венеція, Мілан, Генуя. **Б.** Що спільного та відмінного між давньогрецькими полісами й італійськими містами-державами XII–XV ст.? Обговоріть у парах.
5. Чому німецького короля-імператора Оттона I вважають одним із «найвизначніших європейських діячів X ст.»? Хто з правителів Русі був/була його сучасником/сучасницею? Чи можна їх також назвати «найвизначнішими»? За які вчинки? Обговоріть у групах.
6. Уявіть, що ви — купець, який живе в середині XV ст. і торгує бавовняною пряжею. Використовуючи мапи та знання подій історії Середньовіччя, прокладіть торговельний маршрут, ураховуючи, що вам потрібно вирушити з міста Венеція, закупити пряжу й продати її в одне з міст Ганзи, наприклад, у Любек.

Узагальнення за розділом «Європейське суспільство і держави в X–XV ст.»						
Скандинавія	Іспанія	Франція	Англія	Німеччина, Італія		
VIII	— вторгнення арабів на Піренейський півострів (711 р.)					
	— початок Реконкісти (718 р.)					
	— розгортання експансії норманів (793 р.)					
X	Феодална роздробленість	— початок династії Капетингів у Франції (987 р.)				
		— утворення Священної Римської імперії (962 р.), Оттон I (936–973)				
		— вікінги досягли берегів Північної Америки (1000 р.)				
XI	Станово-представницькі монархії	— завоювання Англії норманами (1066 р.)				
		— Перший хрестовий похід (1096–1099 рр.)				
		— «Книга страшного суду» (1086 р.)				
		— династія Штауфенів (1138–1254)				
		— Другий хрестовий похід (1147–1149 рр.)				
		Фрідріх I Барбаросса (1152–1190)				
		Генріх II Плантагенет (1154–1189)				
		— початок роботи кортесів у королівстві Леон (1137, 1188 р.)				
		XIII	Станово-представницькі монархії	— Третій хрестовий похід (1189–1192 рр.)		
				Філіп II Август (1180–1223)		
Ричард I Левине Серце (1189–1199)						
Філіп IV Красивий (1285–1314)						
— Четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.)						
Фрідріх II Штауфен (1212–1250)						
— «Велика хартія вольностей» (1215 р.)						
Людовик IX Святий (1226–1270)						
XIV	Станово-представницькі монархії	— час безкоролів'я у Німеччині (1254–1273 рр.)				
		— скликання англійського парламенту (1265 р.)				
		Рудольф I Габсбург обраний німецьким королем (1273 р.)				
		— скликання Генеральних штатів у Франції (1302 р.)				
XV	Абсолютні монархії	— династія Валуа (1328–1589) у Франції		<p>Гра «Європа в X–XV ст.»</p>		
		— початок Столітньої війни (1337 р.)				
		— «Золота булла» Карла IV (1356 р.)				
		— шлюб Ізабель I та Фернандо II (1469 р.)				
		— кінець Столітньої війни (1453 рр.)				
		— Війна троянд (1455–1486 рр.)				
— перетворення Франції в абсолютну монархію (1461–1483 рр.)						
Людовик XI (1461–1483)						
— утворення Королівства Іспанія (1479 р.)						
— завершення Реконкісти (1492 р.)						

Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя

Розділ 4

1. Вітраж, собор, місто Шартр, XII–XIII ст.
2. Механічний годинник, місто Прага, XV ст.
3. Середньовічні окуляри, портрет, XV ст.
4. Гармати під час Столітньої війни, мініатюра, XV ст.
5. «Сім вільних мистецтв» у вигляді середньовічних модниць, мініатюра, XV ст.

§ 17. Католицька церква в XI–XV століттях

Чи знаєте ви, що...

... наприкінці I ст. Папа Римський Климент I заснував перші християнські громади в Криму;

... у 1209–1229 рр. католицька церква організувала хрестовий похід (Альбігойські війни) проти християн;

... у 1321 р. у місті Київ виникло єпископство, а в 1367 р. у місті Галич — митрополія католицької церкви?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Альбігойці — від назви міста Альбі, що в Південній Франції; прихильники катарів та вальденсів, які діяли впродовж XII–XIII ст., виступали проти деяких учень і правил католицької церкви, закликали повернутися до християнства періоду апостолів, жили скромно, стримано й самотньо.

Альбігойські війни — від поєднання слів «альбігойці» і «війна»; війни, що їх наприкінці XII – на початку XIII ст. вели рицарі Північної Франції, а пізніше — король проти альбігойців у південнофранцузькій провінції Лангедок.

Єретик — від грецького слова «айретікос» — «той, який вибирає», «відщепенець»; відступник від загальнохристиянських поглядів; віровідступник, прихильник ересі.

Інквізиція — від латинського слова «інквіро» — «розслідувати», «розшукувати»; підпорядкована папам римським слідча і судова служба католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з єретиками; жорстоке знущання, катування.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/bu2hTd>

QR 17.1. Як жили в середньовічних монастирях?

QR 17.2. Що ми знаємо про жебракуючі чернечі ордени?

17.1. Як розвивалася католицька церква після розколу?

Чим уславився Тома Аквінський?

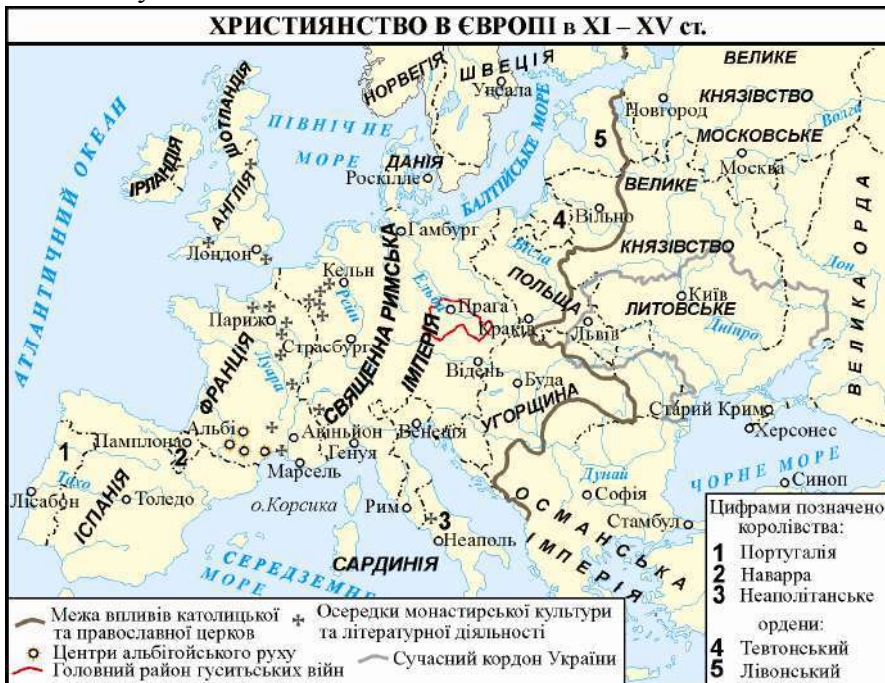
У 1054 р., як вам уже відомо, між східною і західною церквами відбувся розкол. Адаже на той час обидві гілки християнства настільки відрізнялися, що утримувати єдність аж ніяк не вдавалося. Патріархи залежали від влади візантійських імператорів, тоді як папи римські спиралися на свої сили та намагалися впливати на монархів. Коли «західні» ієрархи вирішили підкорити «східних», стався розрив, що триває донині.

Католицьке духівництво повело церкву шляхом, відмінним від того, яким рухалося православ'я. Володіючи просторими земельними наділами, управляючи великими коштами, виплітаючи хитромудрі інтриги, римські

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

духовні поводири вміло втручалися в життя заможних і бідних. Західна церква взялася продавати *індульгенції* — письмові грамоти, які гарантували звільнення від гріхів. Спочатку на отримані гроші споряджали хрестові походи, але згодом, у XIV–XV ст., фінанси осідали в Римі. Зміцненню папської влади сприяла *Клюнійська реформа X–XI ст.* В абатстві французького містечка Клюні розробили особливі правила для монахів. Зокрема, вони мали дотримуватися *целібату* (заборони одружуватися) й *аскетизму* (заборони розкошувати). Також вони повинні були забезпечувати себе всім необхідним і, що найголовніше, дбати про рукописну спадщину. Тому саме ченці взялися переписувати старі книги, здебільшого античного періоду. Їх оздоблювали простими, невеликих розмірів унікальними малюнками — книжковими мініатюрами, сприяючи цим розвиткові образотворчого мистецтва. Згодом усі монастирі з-під опіки феодалів перепідпорядкували Папі Римському.

§ 17. Католицька церква в XI–XV століттях

Тома Аквінський,
портрет, XV ст.

Зацікавлення античними творами сприяло відродженню філософії. Видатним її представником вважається **Тома Аквінський (1225–1274)**. Він досліджував праці *Аристотеля*, на основі яких висловив оригінальні думки про будову Всесвіту та роль людини в ньому, намагався, щоб розум підтримував віру, щоб наука слугувала церкві. До прикладу, він доводив, що духовна влада важливіша за світську. Монархію уважав справедливою формою правління, адже це Бог установив порядок на Землі. Так само, по-божому, королі мусіли дбати про лад у своїх країнах. Водночас Тома Аквінський не вірив в абсолютну монархію, переконуючи, що всевладдя краще обмежувати. Його ідеї великою мірою визначали перебіг подій у середньовічній Європі.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі межі поширення впливів католицької та православної церков.
2. Розкажіть про Ключіньську реформу. Яке вона мала значення для розвитку католицької церкви? Чи існує celibat у православної церкви? **3.** З'ясуйте, що означає слово «томізм». Яку роль це вчення відіграло в історії католицької церкви? Розгляньте портрет Томи Аквінського. Як предмети в руках філософа свідчать про його погляди та наукові зацікавлення?

17.2. Як церква боролася з єретиками, диваками та відьмами?

У Середньовіччі рідко хто наважувався заперечувати вчення та правила церкви. Це могло бути смертельно небезпечним. Тих, хто проповідував християнську віру інакше, ніж учили духовні особи, йменували **єретиками**. Їх цькували і нещадно карали. Так у першій третині XIII ст. на півдні Франції винищили *катарів (альбігойців)*. Вони проповідували, що для спасіння душі достатньо поводитися скромно, уникати земних спокус і насолод, а не звертатися до священників. Римські ієрархи оголосили проти незгодних хрестові походи, так звані **Альбігойські війни (1209–1229)**. Після їх закінчення створили **інквізицію** — особливу церковну службу, що боролася з єресями, по суті, своєрідну поліцію та суд. Інквізиторів наділили повноваженнями проводити розслідування і допити, визначати винних. Вироки виконували уповноважені від світської влади.

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Однак не тільки єретики ризикували життям. Будь-хто, хто поведився дивно, викликав підозри й міг дорого заплатити за свою дивакуватість. Особливо вперто переслідували юдеїв, які оселялися в містах відчуженими общинами й майже не контактували з християнським світом. Їхню мову і релігію не розуміли в тодішній Європі. Їм приписували спілкування з темними силами, тому, коли траплялося стихійне лихо, саме їх карали за «змову» з природою. Подекуди юдеям наказували носити спеціальний одяг, за яким їх упізнавали на вулиці. Зафіксовані випадки, коли через релігійну нетерпимість їх виганяли з країни.

Томас Торквемада,
портрет, XV ст.

У «групі ризику» також перебували жінки, на яких «полювали» за відьомство. Хлопцеві достатньо було звернути увагу на вродливу дівчину, як її звинувачували у виготовленні «звабливого» зілля. Пійманих «відьом» катували, вимагаючи зректись нечистої сили. Часто їх кидали в річку. Якщо підозрювана тонула, вину з неї знімали. Якщо виживала, її судили і спалювали на вогнищі. Інквізитори вважали, що, вбиваючи тіло, вони рятують душу, тому не переймалися кількістю невинних жертв. Але, що дивно, авторитет церкви був настільки непохитним, що, незважаючи на її злочини, віряни не відверталися від релігії та духівництва.

Думаємо і діємо!

1. З'ясуйте значення слів «катари», «вальденси» («альбгойці»). Обчисліть, скільки років тривали Альбгойські війни. Де, чому і проти кого вони велися? 2. Дізнайтеся біографію Томаса Торквемади. Чому його називали «Великим інквізитором Іспанії»?
3. Чому церква цькувала єретиків, юдеїв та відьом? Сучасні критики влади часто вживають крилатий вислів «полювання на відьом». Поясніть його значення, опираючись на історичну традицію. Обговоріть у парах, чому в 1982 р. Папа Римський Іван Павло II вибачився за «помилки» інквізиції, а згодом кілька разів засудив її за «нетерпимість і навіть насильство в служінні правді»?

17.3. Чому папи римські потрапили «в полон»? Як розгорталася «Велика схизма»?

В одному з попередніх параграфів йшлося про те, що французький монарх Філіп IV Красивий ув'язався в конфлікт із католицькою церквою щодо податків. Король уважав, що папські апетити надто великі і намагався примусити духовництво сплачувати податки до французької казни. Папа Римський Боніфаций VIII вимагав, аби з Франції сплачували такі суми, як і раніше. Суперечка «вирішилася» настільки несподівано й гостро, що ніхто не міг уявити. У 1302 р. Боніфаций VIII відлучив Філіпа IV від церкви й оголосив про вищість духовної влади над світською. Хоча відлучення насправді нічого не означало, правитель настільки розгнівався, що наказав вірним слугам заарештувати церковного очільника. Коли той помер від такого приниження, столицю католицизму перенесли у французьке місто Авіньйон.

Так розпочався **Авіньйонський полон пап**, який тривав із **1307 р.** по **1376 р.** Упродовж цього періоду керівниками церкви призначали виключно французів. Вони відповідно виконували бажання королів, спочатку — останніх Капетингів, а потім — перших Валуа. Вигнанці виклинали англійців за Столітню війну, вели перемовини з німецьким

духовництвом про допомогу Франції тощо. Коли ж таку поведінку визнали негідною і сьомий Папа «Авіньйонський» Григорій XI повернувся в Рим, розгорівся новий конфлікт.

У 1376 р. обрали чергового папу в Авіньйоні. Але одночасно інший верховодив у Римі! Утворилося релігійне двовладдя, яке підривало міць католицької церкви. Розкол назвали **Великою схизмою**, що тривала в **1376–1417 рр.** Намагаючись виправити помилку, духовництво вибрало ще іншого Папу Римського, що вкрай загострило ситуацію. Відтоді католиками опікувалися три повожаті, яких підтримували різні можновладці. Щоби вислужитися перед «своїми», кожен із «першосвященників» активно кляв їх супротивників. Так, на початок XV ст. чи не всі королі виявилися відлученими від церкви! Ситуацію виправили в **1417 р.** на Вселенському соборі в місті Констанц, що у південній Німеччині, де, врешті, вибрали одного Папу та віддали йому Рим. Велика схизма негативно вплинула на

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

репутацію католицизму. Однак відбулися й позитивні зрушення. Упродовж XV ст. дійшли згоди, що папи римські зобов'язані виконувати рішення церковних соборів, куди регулярно збиралися представники вищого духівництва різних країн. Такий контроль пішов на користь західній церкві.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі міста Рим, Авіньйон, Констанц.
2. З'ясуйте значення слова «схизма». Чому події 1376–1417 рр. назвали Великою схизмою католицької церкви?
3. Обчисліть, на скільки тривалишим виявився Авіньйонський полон пап, аніж Велика схизма.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

1054 р. — розділення християнської церкви на східну і західну

1307–1376 рр. — перебування пап у полоні в місті Авіньйон

1376–1417 рр. — розгортання Великої схизми

на теренах України

1054 р. — упокоєння Ярослава Мудрого, князя Русі-України

1303 р. — утворення Галицької митрополії Української православної церкви

1387 р. — входження території Галичини до складу Королівства Польща

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.

2. **А.** Поясніть, у чому основні відмінності між православ'ям і католицизмом?

Б. Об'єднайтеся в групи. Використовуючи текст параграфа та пошуковий сервіс «Гугл», обговоріть роль учення Томи Аквінського у формуванні європейського законодавства.

3. **А.** Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу дати розколу християнства, Авіньйонського полону пап, Великої схизми. Укладіть та розв'яжіть 3–4 хронологічні задачі, встановлюючи взаємовіддаленість подій одна від одної та від сьогодення.

Б. Розкажіть про ситуацію в католицькій церкві упродовж XI–XV ст., використовуючи слова й словосполучення «Альбігойські війни», «еретик», «інквізиція». Розповідаючи, послуговуйтеся мапою та уривками з історичних джерел, поміщених у параграфі.

4. За текстом параграфа підготуйте кросворд із десяти слів на тему «Католицька церква в XI–XV століттях».

5. Оцініть вплив католицької церкви на розвиток середньовічної культури.

6. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», укладіть добірку зображень, що ілюструватимуть, як одягалися представники духівництва найбільших світових релігій Середньовіччя. Прокоментуйте дібрані вами картинки.

§ 18. Середньовічні школи та університети. Книгодрукування. Наукові й технічні досягнення

§ 18. Середньовічні школи та університети. Книгодрукування. Наукові й технічні досягнення

Чи знаєте Ви, що...

... упродовж 1481–1482 рр. на посаді ректора Болонського університету перебував галичанин, уродженець міста Дрогобич, син солевара або ремісника Юрій Котермак;

... за деякими припущеннями, першим українським книгодрукарем був Степан Дропан, який ремісникував у місті Львів та подарував у 1460 р. власну друкарню тамтешньому монастиреві святого Онуфрія?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Університет — від латинського слова «універсітас» — «сукупність (тих, хто вчить, і тих, хто навчається)»; заклад вищої освіти (з гуманітарними і природничими факультетами), що постав у добу Середньовіччя в Європі.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/НсТ60В> QR 18.1. 5 технічних новинок Середньовіччя.

18.1. Де і як навчалися в середні віки? Як постали європейські університети?

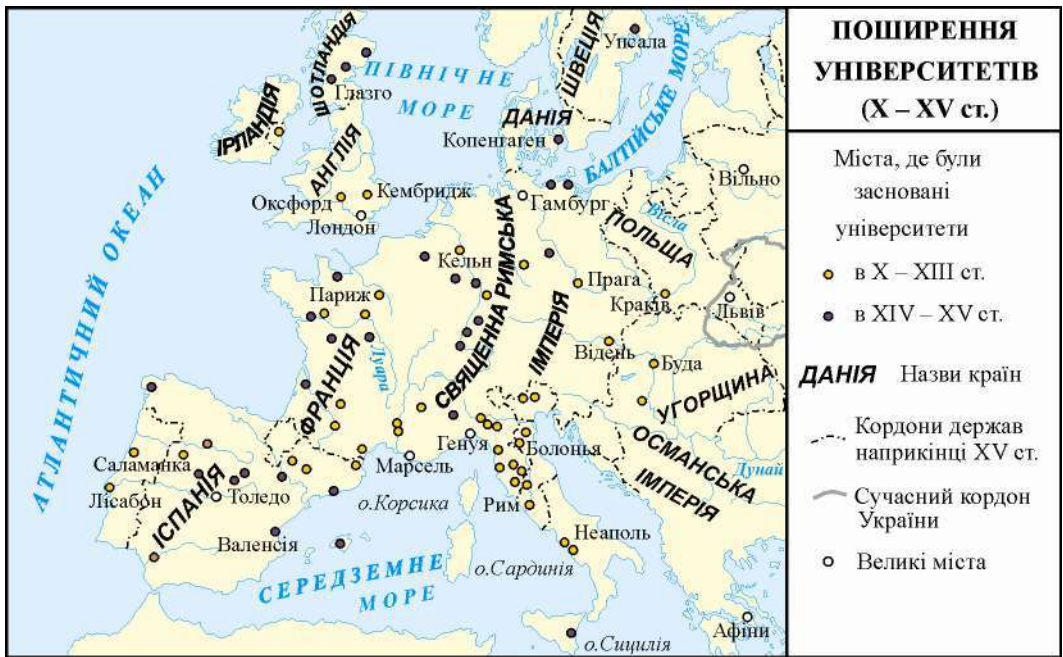
Середньовічне навчання,
мініатюра, XIV ст.

У ранньому Середньовіччі за освітою наглядала церква. Ситуацію змінив розвиток міст, жителі яких потребували знань для здобуття професій. Тому саме містяни (аж ніяк не рицарі) опікувалися школами, що від XII ст. відкривалися повсюдно. Окрім тих, які діяли при храмах, з'являлися приватні світські. Популярності набувало ще одне цікаве явище: з XIII ст. Європою мандрували вчителі, які проводили заняття з дітьми за певну плату. Навчання тоді виглядало незвично: без підручників і зошитів. Зазвичай учитель читав уголос із власної книги, а учні повторювали за ним. За будь-який непослух карали різкою. Так своєрідно насамперед опановували правила християнського віровчення; вчилися писати: спершу — видряпувати на воскових дощечках, згодом — пером на пергаменті; лічити на пальцях.

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Поступово перелік умінь і предметів збільшувався та ускладнювався. Усього студювали сім «вільних мистецтв»: тривіум — граматику, риторику (красномовство), діалектику (логіку); квадрівіум — арифметику, геометрію, астрономію, музику.

В Італії, де міста розвивалися доволі швидко, громадяни потребували якіснішої освіти. Тому вже в XI ст. там з'явилися перші **університети** — вищі школи, де здобували найгрунтовніші на той час знання. Вважається, що першим у 1088 р. заснували Болонський університет, близько 1168 р. — Оксфордський (Англія), у 1215 р. — Паризький, у 1230 р. — у місті Саламанка (Іспанія). У Центрально-Східній Європі найшвидше виникли Празький (Чехія, 1348 р.) та Краківський (Польща, 1364 р.). Вони часто займали цілі квартали, де в *колегіях* (гуртожитках) жили й навчалися студенти. Університети отримували привілеї, кошти від духовництва, феодалів, завдяки цьому розширювали власні території, залучали кращих викладачів, займалися науковою діяльністю. Кожен із вищих закладів мав зазвичай чотири факультети: артистичний, правничий, медичний, богословський.

§ 18. Середньовічні школи та університети. Книгодрукування. Наукові й технічні досягнення

Мовою історичного джерела

Тілесні покарання в школі (за текстом «Швабського зеркала» («Швабських законів», XIII ст.): «Якщо вчитель б'є учня лозиною або рукою, але так, що кров не виступить, то він за це не відповідає. Якщо він ударить так, що з носа кров потече, то й у цьому разі він до відповідальності не притягається. Якщо ж він його ударить, хоч і не лозиною, по інших частинах тіла так, що виступить кров, то він повинен за це відповідати, а якщо він уб'є його на смерть, то підлягає судові».

Лист студента Оксфордського університету до батьків (XIII ст.): «Цим повідомляю Вас, що я з величезним старанням навчаюсь в Оксфорді. Але відсутність грошей дуже заважає моєму просуванню до промоції (екзамену), тому що минуло вже два місяці відтоді, як я востаннє отримав гроші, котрі Ви мені надіслали. Це місто вельми велике і висуває його мешканцям великі вимоги. Я мушу винаймати квартиру, купувати все необхідне і робити, крім того, багато непередбачених витрат. Тому я шанобливо звертаюся до Вашої батьківської турботливості, щоб Ви з божественного співчуття підтримали мене, щоб я міг повністю закінчити те, що я так добре розпочав».

Студентам велося нелегко. Вони самостійно дбали про харчування в чужому місті й оплату за навчання. Юнаки з незаможних сімей шукали підробітки або жебракували. Стати до ремесла в майстерні було майже неможливо, бо там працювали під-

майстри, учні та різнороби — містяни. Тому студенти погоджувалися на принизливі пропозиції. Наприклад, інколи доглядали за міськими цвинтарями. Щоби скласти іспити й отримати вчений ступінь бакалавра чи магістра (не кажучи вже про доктора) права, медицини чи богослов'я, доводилося навчатися в поті чола, ще й сплачувати внесок у касу університету. Ті, в кого в кишенях «гуляв вітер», а «наука» видавалася непосильною, залишалися «вічними» студентами.

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Думаємо і діємо!

1. Чому предмети, які опановували в середньовічних закладах освіти, називали «вільними мистецтвами»? Зіставте перелік тодішніх предметів із тими, що ви вивчаєте в школі. Які з них схожі? 2. Покажіть на мапі місця розташувань найвідоміших європейських університетів. Чому перші університети постали в Італії? Чому їх не засновували в Русі-Україні? 3. Як навчалися та жили тодішні учні і студенти? Обговоріть у парах, використовуючи тексти параграфа й історичних джерел.

18.2. Як філософи впливали на розвиток середньовічних наук? Яке значення винайденого Йоганном Гутенбергом книгодрукування?

Тогочасні науки опиралися, передусім, на теологію (богослов'я) та філософію. А вони, своєю чергою, формували уявлення про світ, про сенс людського життя. Сьогодні чи не найславетнішим середньовічним богословом і любомудром вважають француза **П'єра Абеляра (1079–1142)**. Свої думки він висловив у творах «Християнська теологія», «Так і ні», «Пізнай самого себе», «Історія моїх нещастя». У них учений переконував, що всі релігійні тексти (окрім Біблії) потребують ретельного дослідження, адже туди могли вкратися помилки. Також він стверджував, що християнські заповіді можливо обґрунтувати за допомогою розуму та логіки; закликав до віротерпимості; розповідав, що Бог відкривав язичникам Ісуса Христа різними шляхами. За такі погляди вільнодумця двічі засуджували на церковних соборах. Окрім того, він зазнав нещасливого кохання, таємно обвінчавшись зі своєю ученицею Елоїзою, талановитою і мудрою дівчиною. Її знатні родичі постали проти шлюбу. Закохані розлучилися і вимушено прийняли чернецтво. До наших днів збереглося їхнє листування — справжній скарб літератури Середньовіччя.

Від XIII ст. європейські мислителі активно цікавилися арабськими та здебільшого античними науками. Це спонукало їх сумніватися в обстоюваних духівництвом застарілих забобонах. Англійський філософ, професор, викладач Оксфордського та Паризького університетів **Роджер Бекон (1214–1292)** доводив, що підґрунтям теорії є досвід — справжнє «джерело» знань. «Зовнішній» досвід, що його людина набуває завдяки органам чуття, допомагає пізнавати предмети, а «внутрішній» — це Боже

П'єр Абеляр та Елоїза, мініатюра, XIV ст.

§ 18. Середньовічні школи та університети. Книгодрукування. Наукові й технічні досягнення

осяння, інтуїція. А ще він витлумачував, що факти треба завжди перевіряти. Для цього найкраще годиться математика — найлегша і доступна кожному, хто сумнівається в достовірності інформації. Ідеї Роджера Бекона рухали світову науку шляхом від «сліпої віри» до практичних досліджень.

Справжній переворот у тодішній культурі відбувся після винайдення книгодрукування. У середині XV ст. німецький ювелір **Йоганн Гутенберг (1400–1468)** придумав «рухливі літери», з яких набирали текст, і фарбу для них. Першою з-під друкарського верстата вийшла в світ *Біблія*, що її виготовили в 180 примірниках. Поступово видавничі майстерні виникали чи не у всіх західноєвропейських країнах. Так відкриття кмітливого німця зробило книжки більш доступними, пришвидшило поширення знань та інформації. Рукописи створювали переважно в монастирях, тому, з одного боку, із появою друкарства церква втрачала вплив на суспільство, а з другого — кількість тих, хто могли читати Боже слово, значно зростає.

Мовою історичного джерела

Із листа П'єра Абеляра до Елоїзи: «Ті, хто зараз навчається в монастирях, до того скніють у глупоті, що задовольняються звуками слів, не хочуть мати і гадки про їх розуміння і наставляють не серце своє, а один язик... І що може бути смішніше за це заняття — читати, не розуміючи? Адже, що осел із лірою, те й читець із книгою, коли він не вмє зробити з нею того, на що вона призначена. І значно пристойніше було би таким читцям зайнятися чимось іншим, де була б якась користь, замість даремно дивитися на літери Писання і перегортати його аркуші...»

Думаємо і діємо!

1. Доберіть по кілька слів чи словосполучень для розповідей про П'єра Абеляра, Роджера Бекона, Йоганна Гутенбєра. Дізнайтеся, у часи яких найвідоміших правителів вони жили та діяли. Результати своєї роботи запишіть у зошити. **2.** Як ви гадаєте, чому доля більшості з тогочасних видатних людей була нелегкою? Які перешкоди поставали на їх життєвих шляхах? **3.** Про яку особливість тодішнього навчання писав П'єр Абеляр до Елоїзи? З'ясуйте значення словосполучення «осел з лірою».

18.3. Які середньовічні винаходи найбільше прислужилися людям?

Окрім книгодрукування, Середньовіччя уславилося багатьма винаходами. Нині невідома точна дата винайдення пороху. Але вже в XIV ст. у війнах активно використовували гармати. У 1399 р. із них стріляли навіть військові Великого князя Литовського Вітовта в бою проти татар поблизу річки Ворскла. Пізніше настала «ера» вогнепальної зброї. Вона зробила

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

непотрібними «послуги» рицарів, обладунки яких кулі легко пробивали. Вже в XVI ст. рицарство занепало остаточно. Отже, порох руйнував не тільки ворожі фортеці, але так само «підривав» феодальний устрій.

Сторінка з Біблії, видрукуваної Йоганном Гутенбергом

Деякі винаходи з'явилися унаслідок потреб торговців. Ще давні народи (єгиптяни, фінікійці та греки) добре плавали морями, але лише вздовж узбережжя, бо не вміли орієнтуватися в просторі. Поклалися на зірки та сонце, однак ті часто підводили. Перші згадки про компас датовані 1187 р. Його поява дозволила мандрувати на-впростець, відтак було зроблено чимало географічних відкриттів. Визначати час допомагали сонячні та водяні годинники, які хибували неточностями. Вже від кінця XIV ст. на вежах соборів, церков, на громадських спорудах почали встановлювати механічні хронометри. У їх начиння вмонтовували рухомі фігурки, які «виходили» та «витанцьовували» під бій годинникових дзвонів, привертаючи увагу й викликаючи захоплення людей.

У XIII–XIV ст., наслідуючи арабів і візантійців, у Європі захопилися алхімією. Лікарі, аптекарі, ювеліри, хіміки, проводячи досліди, намагалися розгадати таємниці перетворення металів у золото, віднайти «філософський камінь» тощо. Завдяки удосконаленню способів видування скла винайдено окуляри. Уже наприкінці XIII ст. ними послуговувалися для читання, а з XV ст. — для покращення зору. За однією з версій, придумав такі «диво очі» чернець Алессандро делла Спіна з італійського міста Піза. Найдосконаліші лінзи виготовляли венеційці. Загалом дослідження властивостей збільшувальних скелець поглиблювали знання з хімії, фізики та геометрії.

Думаємо і діємо!

1. Для кожного з п'яти винаходів доберіть докази на підтвердження чи спростування його користності. **2.** Відомо, що впродовж кінця IX–X ст. війська руських князів, ідучи походами на Візантію, пливли Чорним морем вздовж його узбережжя. Чому вони так чинили? Чому годинники називають хронометрами? Поясніть, використовуючи знання давньогрецької міфології. **3.** Як сьогодні ставляться до людей, які носять окуляри? Як таких людей сприймали в Середні віки? Обміняйтеся думками в парх.

§ 18. Середньовічні школи та університети. Книгодрукування. Наукові й технічні досягнення

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

1088 р. — заснування першого університету в італійському місті Болонья

1445 р. — винайдення Йоганном Гутенбергом книгодрукування

1483 р. — написання Юрієм Дрогобичем книжки «Прогностична оцінка поточного 1483 року» та її видання в місті Рим

на теренах України

1072 р. — ухвалення на з'їзді князів у місті Вишгород збірки законів — «Правди Ярославичів»

1449 р. — незалежнення Кримського ханства від Золотої Орди

1481 р. — заворушення литовсько-руських князів Михайла Олельковича, Федора Бельського, Івана Гольшанського проти Казимира IV, короля Польщі і Литви

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
- А.** Скільки століть минуло між заснуванням перших університетів та винайденням книгодрукування в Європі? Чому між цими подіями такий значний часовий проміжок? **Б.** Назвіть університетські центри Середньовіччя та покажіть їх на мапі. Установіть їх належність до країн. **В.** Яким ви уявляєте повсякденне життя середньовічного учня/студента?
- Укладіть кросворд із десяти слів на тему «Досягнення наук і техніки в добу Середньовіччя».
- Вивчаючи історію Давнього Китаю, ви дізнаєтеся про винайдення китайцями пороху, компаса та книгодрукування. Чому європейцям довелося придумувати все заново? Що спільного та відмінного між давньокитайськими і середньовічними європейськими винаходами?
- Оцініть: **а)** вплив церкви на освіту в Середньовіччі; **б)** наслідки виникнення університетів у Європі; **в)** значення наукових праць П'єра Абеляра та Роджера Бекона; **г)** значення книгодрукування для розвитку європейської культури. Виберіть одне з питань та обговоріть його з однокласниками.
- Намалюйте винайдені предмети або пристрої, що, на вашу думку, входять до п'ятірки найкорисніших. Для достовірності малюнків використовуйте зображення, поміщені в параграфі, та з пошукового сервісу «Гугл». Улаштуйте виставку своїх робіт у класі.

§ 19. Архітектура і мистецтво Середньовіччя. Гуманізм. Раннє Відродження

Чи знаєте Ви, що...

... в Україні однією з найвідоміших пам'яток архітектури романського стилю є церква святого Пантелеймона, споруджена в 1194 р. у селі Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області;

... децю пізно, в другій половині XVI ст., Відродження проникло в українські простори, де в Галичині, зокрема в місті Львів, створили найбільш виразні пам'ятки архітектури, від чого й поширилася назва — «галицький Ренесанс»?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Вітраж — від латинського слова «вітрум» — «скло»; малюнок на склі або візерунок із кольорового скла.

Готичний стиль — від італійського слова «готіко» — «готичний»; період у мистецтві (здебільшого в архітектурі), що тривав у Західній Європі впродовж середини XII–XVI ст. і вирізнявся новизною, «легкістю», витонченістю, ошатністю пам'яток; поняття ввели в обіг діячі Відродження, зневажливо ставлячись до всього, що вважали «варварським».

Гуманізм — від латинських слів «гуманітас», «гуманус», «гомо», що означають відповідно «людяність», «людяний», «людина»; людяність; ставлення, турбота про благополуччя людини, повага до її гідності; у добу Відродження прогресивні думки, спрямовані на утвердження прав людини на земне щастя, радість, вільний вияв бажань і прагнень.

Раннє Відродження — від італійського словосполучення «іль прімо Рінасіменто»; період (впродовж XV ст.) розвитку, насамперед, італійського мистецтва, що опиралося на ідеали гуманізму та орієнтувалося на античні традиції.

Романський стиль — від латинського слова «романус» — «римський»; період у мистецтві (здебільшого в архітектурі), що тривав головню у Західній Європі впродовж X–XII ст. (подекуди до XIII ст.) і вирізнявся наслідуванням давньоримських традицій; поняття ввели в обіг французькі археологи, історики, мистецтвознавці Шарль де Жервіль та Арсіс де Комон у 1820 р.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/GKAbhO>

QR 19.1. Що таке «Оттонівське відродження»?

19.1. Як розвивалася середньовічна архітектура? Чим особливі «романський» та «готичний» стилі?

Упродовж Середньовіччя європейська культура перебувала під всеохопним впливом християнської церкви. Крім того, пам'ятки середньовічного мистецтва вдало поєднували в собі надбання античного та

§ 19. Архітектура і мистецтво Середньовіччя. Гуманізм. Раннє Відродження

варварського світів. Упродовж XI–XII ст. у Західній Європі зародився й набув популярності **романський стиль**, що найвиразніше проявився в архітектурі. Зовнішнім виглядом (масивними стінами, заокругленими арками) романські будівлі уподібнювалися до тих, що їх проєктували в Стародавньому Римі. Численні собори чи церкви закладали вздовж шляхів паломників, які ходили молитися до святих місць. Так, між 1080–1120 рр. постав **собор Сен Сернен** у місті Тулуза (Франція). Ця велетенська базиліка (споруда у вигляді витягнутого прямокутника, всередині поділеного двома поздовжніми рядами колон), якщо дивитися на неї з висоти, скидалася на латинський хрест. Її тодішнє призначення — не лише слугувати молитовним домом для прочан, а й надавати їм надійний притулок і відпочинок. Кам'яні склепіння храмів забезпечували вогнестійкість, однак усередині вони повнилися напівтемрявою, яка спонукала відвідувачів розмірковувати над життям. Щоправда, до наших днів дійшли й дещо «веселіші» зразки романського будівництва. Прикладом є відома **дзвіниця Пізанського собору** в Італії. Її фундамент виявився заслабким, і вона нахилилася, унаслідок чого зажила світової слави як *«та, що падає»*. Своїми масивними формами Пізанська вежа наче повертає нас у велич античних часів.

*«Вежа, що падає», місто Піза,
сучасна світлина*

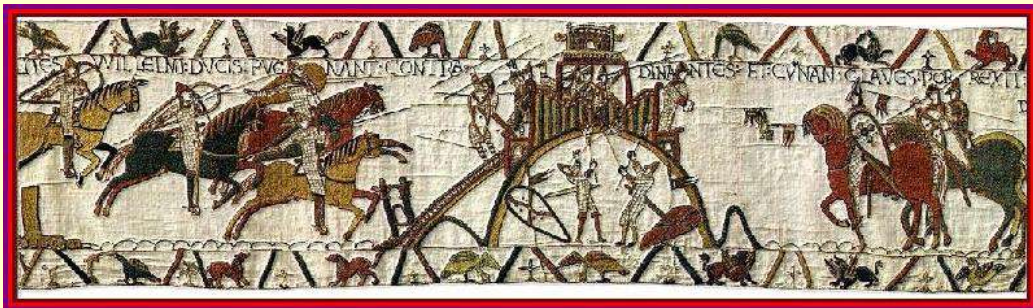
*Базиліка Сен-Сернен, місто
Тулуза, сучасна світлина*

Неперевіреним шедевром романського стилю в живописі вважають гобелен (килим), що його виготовили для собору міста Байо (Франція). На лляному полотні завширшки 0,5 м та завдовжки 68,38 м вовняними нитками червоного, чорного, зеленого, синього кольорів та їх відтінків вишили

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

626 зображень людей, 731 тварин, 376 човнів, 70 споруд і дерев! Килим «розповідає» про норманське завоювання Англії, зокрема, про перемогу Вільгельма Завойовника поблизу міста Гастінгс у 1066 р. Майстрині блискуче відтворили обладунки, зброю, одяг, епізоди битви. Сьогодні «гобелен із Байо» — це чи не найголовніше зображувальне джерело для вивчення історії Великої Британії середини XI ст.

Килим із міста Байо, фрагмент, XI ст.

Вітраж, собор, місто Шартр, XII–XIII ст.

Упродовж XII–XVI ст. у Європі виник і поширився **готичний стиль**. Італійські мислителі пов'язували його з племенами готів, вважаючи «варварським». Однак, як згодом з'ясувалося, їхня думка виявилася хибною. Найяскравіше нові мистецькі риси втілилися в архітектурі. Готичним будівлям притаманні стрілочасті арки, пишнота оздоблення (скульптури, ліплення, різьблення). Вдалі технічні рішення давали змогу створювати «легкі», ніби повітряні, споруди та «впускати» в них світло. У мережані склепіння вдало вплітали **вітражі** (візерунки з кольорового скла), якими заповнювали величезні вікна. Величні готичні храми звели в містах Париж (Франція), Мілан (Італія), Кельн (Німеччина). У Центрально-Східній Європі таким є **собор Святого Віта**, що в місті Прага (Чехія). Деякі з них проектували настільки велетенськими, що будівельні роботи тривали століттями. Німецькі колоністи «доправили» готику на терени України. Чудовим її взірцем слугує *Латинський кафедральний собор* у місті Львів. Його будівництво розпочато в XIV ст., проте основний етап зведення припав на XV ст. Архітекторами були будівничі із міста Вроцлав (Бреслау).

§ 19. Архітектура і мистецтво Середньовіччя. Гуманізм. Раннє Відродження

Серед інших пам'яток готичної архітектури, що збереглися на території України, але також частково втратили первинні форми, варто згадати споруджені в XV ст. латинські собори Дрогобича, Кам'янця-Подільського тощо.

Собор Різдва Святої Діви Марії, місто Мілан, сучасна світлина

Внутрішній вигляд собору Святого Віта, місто Прага, сучасна світлина

Думаємо і діємо!

1. Чому готичний стиль з'явився після романського? 2. Покажіть на мапі місця розташування найвідоміших романських та готичних пам'яток культури. 3. Чи є у вашому місті/селі будівлі Середньовіччя? Якщо є, то в якому стилі — романському чи готичному — їх споруджено? Поясніть, за якими архітектурними елементами це можливо визначити.

19.2. Чи було гуманним середньовічне суспільство?

Упродовж XIV–XV ст., як уже йшлося, зростання міст та поживлення міського побуту призвело до змін у свідомості італійців. Духівництво помалу втрачало контроль над тим, що відбувалося в культурі. Провідні ролі переймали світські інтелектуали (у перекладі з латини — письменні). Вони все частіше зверталися до давньогрецьких і давньоримських надбань, передусім, у ставленні до людини. Так зародився **гуманізм** («людиношанування»). Його прихильники сприймали людське життя як найвищу

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

цінність, розглядали людину як краще створіння Боже, тому й поважали право кожного на свободу, самостійні рішення, щастя. З другого боку, кожен мусів відповідати за свої вчинки. Найшанованішими серед гуманістів були вчені і митці — «універсальні люди».

Один із перших — флорентієць **Данте Аліґ'єрі (1265–1321)**, якого називають «батьком італійської літератури». Він — автор справжньої перлини світової літератури, поеми «Божественна комедія». Коли Данте минуло тридцять п'ять років, він змушено покинув рідне місто. А тому ворогів, які занастили його долю, розмістив у пеклі, яке стало однойменням першої частини поеми. Другу назвав «Чистилице», третю — «Рай». Зазвичай писав староіталійською, піднімаючи престиж народної мови. Вважають, що поштовхом до літературної творчості Данте Аліґ'єрі було нерозділене юнацьке кохання до Беатріче Портінарі. Поетичні традиції митця продовжив **Франческо Петрарка (1304–**

Франческо Петрарка і Лаура, мініатюра, XV ст.

1374), уродженець міста Ареццо, якого називають «батьком гуманізму». Попри те, що вірив у Бога, він осуджував неосвіченість духівництва, насміхався над розпусними порядками папського Риму. Цікаво, що у «Книзі пісень» поет теж славив красу й чесноти Лаури, яку без взаємності кохав упродовж сорока років. Ще один з італійської «трійці» — **Джованні Боккаччо (1313–1375)**, друг Франческо Петрарки, автор «Декамерону». У цій збірці, що складалася зі 100 новел, він

розвінчував проступки священнослужителів. Натомість поважав простолюднів, їх мужність, порядність і чесність. Загалом показав справжню сутність представників усіх станів, розповів про їхні пригоди: кумедні, трагічні, зворушливі.

Думаємо і діємо!

1. Чому ідеї гуманізму зародилися в італійському суспільстві? Обговоріть у групах. **2.** Чому питання параграфа про гуманізм розпочинається з розповідей про італійських поетів? **3.** Що спільного між рядками з поеми Данте Аліґ'єрі: «Людина вільна б доти обирала / між двох однаково звабливих страв, / аж поки б, зголоднівши, не сконала» та крилатим висловом «буриданів віслик»?

19.3. Що таке Відродження і чому один із його періодів назвали «раннім»?

Гуманізм мав визначальний вплив на духовність середньовічного суспільства. Упродовж XIII–XVI ст. в провідних країнах Європи тривав період піднесення наук і мистецтв, що його пізніше назвали **Відродженням**, або **Ренесансом** (франц. Renaissance). Словосполучення «**раннє Відродження**», або «**ранній Ренесанс**», історики запровадили лише в XIX ст., протиставляючи його уявному «занепаду», притаманному ранньому Середньовіччю.

Собор Санта Марія дель Фьоре, місто Флоренція, сучасна світлина

Нині так називають період (в основному XV ст.) розквіту насамперед італійської культури, яка відновлювала досягнення античності та опиралася на гуманістичні погляди.

До творення чи не першої пам'ятки архітектури раннього Відродження долучився флорентієць *Філіппо Брунеллескі (1377–1446)*. Він спроектував купол собору Санта Марія дель Фьоре, вирішивши проблему потрапляння світла всередину храму. Умілець не

тільки додумався увінчати споруду гостроверхою конструкцією з віконними отворами, а й порадив виготовити спеціальні пристрої, які дозволяли працювати на великій висоті, що раніше здавалося неможливим. Витвір майстра сягав 42 м угору! А винахід увійшов у практику, і його широко застосовували європейці Нової доби.

Як уже мовилося, тодішні митці зверталися до традицій та творів античних попередників. До прикладу, скульптор Донато ді Нікколо ді Бетто Барді — звично — **Донателло (1386–1466)** вилив із бронзи статую Давида. Також він «уперше з античних часів» виготовив кінний пам'ятник Гаттамелаті, кондотьєру Венеційської республіки. «Вершника» встановили на площі міста Падуя, і надалі він слугував європейським скульпторам зразком для наслідування.

Давид, скульптор Донателло

Розділ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

*Народження Венери,
художник Сандро Боттічеллі*

В історію живопису, як талановитий портретист, увійшов **Сандро Боттічеллі (1445–1510)**. Його найвідоміші картини — «Народження Венери», «Вигнанка», «Весна», де використавши сюжети давньогрецьких і давньоримських міфів, художник змалював внутрішній світ людини, її смуток, біль, сподівання, надію тощо.

Його інтерес до людини вкотре продемонстрував гуманістичне підґрунтя раннього Відродження.

Думаємо і діємо!

1. Як ви гадаєте, чому раннє Відродження не збігається з періодом раннього Середньовіччя? Обговоріть у групах. **2.** Чому саме місто Флоренція стало центром діяльності й творчості поетів, художників та скульпторів раннього Відродження? Обміркуйте в парах. **3.** Згадайте, які з біблійних розповідей і сюжетів із давньоримських міфів утілили Донателло й Сандро Боттічеллі в своїх роботах?

У той час, коли...

в Європі

XI–XII ст. — поширення романського стилю в європейському мистецтві

XII–XVI ст. — поширення готичного стилю в європейському мистецтві

XIV–XV ст. — поширення гуманізму в Європі

XV ст. — поширення мистецтва раннього Відродження в Європі

Тоді...

на теренах України

Друга половина XI – середина XIII ст. — період роздробленості Русі-України

Середина XIV–XVI ст. — перебування українських земель у складі довкільних держав

§ 19. Архітектура і мистецтво Середньовіччя. Гуманізм. Раннє Відродження

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** Доберіть по кілька слів чи словосполучень, які ви використали б для розповіді про романський та готичний стилі в архітектурі. **Б.** Що відбулося швидше: поширення культури раннього Відродження чи романського стилю в архітектурі; поширення ідей гуманізму чи готичного стилю в архітектурі? **В.** Покажіть на мапі центри виникнення і поширення гуманізму та раннього Відродження, місця створення чи розташування найвідоміших пам'яток мистецтва.
3. Намалуйте схематичні моделі храмів романського та готичного стилів.
4. **А.** Чому мова, історія, філософія, теологія, правознавство належать до гуманітарних наук? **Б.** Які із семи «вільних мистецтв», що їх вивчали в середньовічних вищих школах, можна вважати гуманітарними? **В.** Які з ваших шкільних предметів є гуманітарними? Обґрунтуйте свою думку.
5. **А.** Яке значення творчості Франческо Петрарки, Данте Аліг'єрі, Донателло, Сандро Боттічеллі для розвитку європейської культури? **Б.** Як церква впливала на поширення ідей гуманізму та розвиток культури раннього Відродження в Європі? **В.** Назвіть причини й наслідки поширення ідей гуманізму та культури раннього Відродження в Європі.
6. Об'єднайтеся в три групи. Виберіть для кожної зображення історично-культурної пам'ятки, описаної в параграфі. Скопіюйте зображення в двох примірниках. Перший — розріжте на частини (домовтеся в групах, щоб їх кількість була однаковою). Другий — не змінюйте: він слугуватиме основою. Після сигналу вчителя «відновіть» цілісність пам'ятки, наклеюючи розрізані частини на основу. Переможницею стане група, яка впорається швидше та повніше розповість про «своє» зображення однокласникам.

Узагальнення за розділом

«Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»

поділ християнства	індульгенція	Тома Аквінський	Данте
Клюнійська реформа	целібат	Томас Торквемада	Аліг'єрі
Альбігойські війни	еретики	П'єр Абеляр	Франческо
Авіньйонський полон пап	інквізиція	Роджер Бекон	Петрарка
Велика схизма	університети	Йоганн Гутенберг	Джованні
романський стиль	гуманізм	Філіппо	Боккаччо
		Брунеллескі	
готичний стиль	Відродження	Сандро Боттічеллі	Донателло
сім «вільних мистецтв»			

Країни Центральної та Східної Європи X–XV ст.

Розділ 5

1. Облога Константинополя, мініатюра, XV ст.
2. Монети Тевтонського ордену, XV ст.
3. Нашестя монголів на Русь, мініатюра, XVI ст.
4. Одруження новгородського князя з боярською донькою, мініатюра, XV ст.
5. Король Іштван I бере в полон супротивника, мініатюра, XIV ст.
6. Весілля князя Ягайла і королеви Ядвіги, мініатюра, XVI ст.

§ 20. Чернечі рицарські ордени та християнізація Східної Європи

§ 20. Чернечі рицарські ордени та християнізація Східної Європи

Чи знаєте ви, що...

... у 1203–1204 рр. у місті Ерфурт (Німеччина) відбулася зустріч князя Романа Мстиславовича з майбутнім великим магістром Германом фон Зальцом. Ймовірно, вони уклали перший договір між Галицько-

Волинською державою і Тевтонським орденом, після чого руський правитель подарував на потреби рицарів 30 марок, що дорівнювало майже 7 кг срібла;

... у Грюнвальдській битві в складі польсько-литовського війська брали участь вихідці з Волині, Галичини, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини;

... за подвиги в Грюнвальдській битві Іванка Сушика із села Романів теперішньої Львівської області король Владислав II Ягайло нагородив трьома селами в Галичині, а незалежна Україна вшанувала зображенням на поштової марці?

Поняття, яке варто знати й розуміти:

Християнізація — процес прийняття християнства особисто чи колективно, у деяких випадках примусово.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/B1dOAC> QR 20.1. Тевтонський орден і Русь.

20.1. Як Тевтонський орден утворив власну державу?

Як уже йшлося, у 1196 р. німецькі рицарі, які прибули в Палестину, заснували **Тевтонський орден**. Однак із поступовою втратою хрестоносцями Святої землі він перебрався в Європу. Стараннями великого магістра *Германа фон Зальци (1209–1239)* тевтонці почали служити угорським королям, за що отримали території на межі з Трансильванією. Вони заповзялися насильно християнізувати жителів дністровсько-дунайських низовин, що належали Галицько-Волинському князівству. Завдання виявилось надзвичайно складним, а тому в 1226 р. великий магістр разом із вірними воїнами вирішили переселитися в Прибалтику для протистояння язичницьким племенам пруссів. Того ж року від німецького імператора Фрідріха II Тевтонський орден отримав грамоту, згідно з якою йому передавалися всі майбутні землі, відвойовані в поган.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Герб Германа фон Зальці, мініатюра, XVI ст.

Уже до кінця XIII ст. тевтонці розбудували сильну державу зі столицею в місті *Марієнбург*. У 1311 р. вони відмовилися сплачувати данину Папі Римському. Польські королі, сподіваючись на підтримку церкви, оголосили їм війну, але зазнали нищівної поразки та втратили Східне Помор'я. Таким чином, у середині XIV ст. орден зайняв простори між річками Вісла й Нарва. Особливо активно тевтонці боролися проти балтських і слов'янських племен, які ще сповідували язичництво. Численні війни закінчилися розширенням кордонів та хрещенням ятвягів і жемайтів, але схилити шальки терезів на свій бік нападникам не вдавалося. Їх збройний тиск на Литву спонукав тамтешніх князів зближуватися з Польським королівством.

§ 20. Чернечі рицарські ордени та християнізація Східної Європи

Під час великої воєнної кампанії, що розгорнулася на початку XV ст., об'єднана польсько-литовська армія (куди входили й руські ратники) вирішила дати рішучу відсіч Тевтонському ордену. У **1410 р.** він зазнав дошкульної поразки в битві поблизу міста **Грюнвальд**. Хоча за умовами почесного миру переможені зобов'язувалися лише повернути Жемайтію, їх невдача виявилася роковою. Відчувалося зовнішнє ослаблення. Після програної війни 1454–1466 рр. тевтонці визнали себе васалами Польщі. Межі їхньої території зменшилися майже вдвічі. Проте вони залишалися корисними союзниками проти Великого князівства Московського чи степовиків. Саме тому тевтонців не поспішали знищити. Аж у XVII ст. орден припинив існування та ввійшов до складу маркграфства Бранденбург.

Думаємо і діємо!

1. Через скільки років після заснування Тевтонського ордену відбулася битва поблизу міста Грюнвальд? Скільки століть проіснував Тевтонський орден? Запишіть обчислення в зошит. **2.** Покажіть на мапі місце створення Тевтонського ордену, територіальні володіння держави тевтонців. Із якими країнами вона сусідила? **3.** Розгляньте герб Германа фон Зальци та печатку великих магістрів Тевтонського ордену. Як їх символіка свідчить про діяльність ордену і його підлеглість католицькій церкві?

20.2. Як розвивалася й занепадала держава Тевтонського ордену?

Тевтонський орден виглядав своєрідною середньовічною державою. Її привілейованими «громадянами» вважалися «брати-рицарі» (нащадки знатних родин) та «брати-священники» (від яких підтвердження родовитості не вимагали). Щорічно «брати-рицарі» збиралися на *Генеральний капітул*, де ухвалювали рішення щодо нагальних проблем. Найвищою правлячою особою був *великий магістр*. Дрібнішими справами опікувалися *ландмейстери* — керівники провінцій. Чимало угідь належало єпископам. Спершу тевтонці не мали великого війська. У 1239 р. в ньому налічувалося заледве 600 рицарів. Пізніше до служби взяли наймати

Рицар-тевтонець,
мініатюра, XIV ст.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

сержантів і кнехтів (німецьких колоністів, які селилися на завойованих територіях, відпрацьовуючи повинності). Із такими «добровольцями» розраховувалися платнею або феодами.

Тевтонці виживали завдяки комерції. У ній провідні ролі відігравали міста Торн, Кульм, Данціг (сучасні польські Торунь, Хелмно і Гданськ), що входили в Ганзу і контролювали торгівлю в Східній Прибалтиці. Продавали здебільшого полотно і бурштин, від яких одержували великі прибутки. Наплив срібла давав змогу карбувати монети, що ними розплачувалися в Польщі, Чехії, на давньоукраїнських землях.

У тевтонських володіннях пліч-о-пліч проживали різні (корінні та прийшли) народи, що заважало їх єдності. Адже місцеві городяни, пруські шляхтичі прохолодно ставилися до прибульців: їх сприймали як нахабних чужаків. Із другого боку, привілеї, зокрема польської шляхти, приваблювали багатьох із цієї, прибулої, еліти, унаслідок чого вона віддалялася від одноплемінників та схилялася до союзу з королівством. Такі суперечності підточували державу і стали внутрішніми причинами її падіння.

Думаємо і діємо!

1. Намалуйте схему правління в тевтонській державі. Зіставте та порівняйте її з тими, що ілюструють особливості розподілу влади в інших країнах Європи. Обговоріть у парах. **2.** Що робили тевтонці для християнізації Східної Європи? **3.** Які внутрішні суперечності спричинили падіння держави тевтонців?

20.3. Як постали і діяли рицарські ордени Мечоносців, Лівонський та Добжинський?

Тевтонський орден возвеличився як провідна рицарська держава, але в Прибалтиці він виявився не єдиним. Ще до його появи прусси та балти переймали християнство від жителів міста Рига. Саме там у **1202 р.** постав **орден Мечоносців**, який узявся охороняти купців і захоплювати терени язичників. Його рицарі, здебільшого німецького походження, носили білі плащі з гербами, що зображували червоні хрест і меч, від якого й усталилася назва. Однак зібрати чисельне військо великим магістрам *Віну фон Рорбаху* та *Волквіну фон Вінтеритаттену* не вдалося. До того ж, вони наштотувалися на опір руських і литовських князів. Спочатку поразки їм завдали новгородці, а в 1236 р. — остаточно розгромили жемайти і земгали неподалік міста Шауляй, що на півночі теперішньої Литви.

§ 20. Чернечі рицарські ордени та християнізація Східної Європи

У 1237 р., після низки програних воєн, мечоносці влилися в тевтонську державу і стали йменуватися Лівонським орденом, зберігаючи певну незалежність в управлінні. Депутати Генерального капітулу обирали великих магістрів, які призначали ландмейстерів Лівонського ордену, а ті — управителів менших провінцій та замків. Щоправда, зайшли німецькі рицарі в

Лівонії (сучасних Латвії та Естонії) поводитися вільно, тоді як місцевий люд залежав від феодалів та виконував зобов'язання на їх користь.

У частих війнах лівонці вдавалися до різноманітних хитрощів. Із-поміж них — бойові походи углиб території супротивників. У такий спосіб на межі 1227–1228 рр. у польській Мазовії півтора десятка мечоносців відокремилися в *Добжинський орден*, що отримав назву від осідку в місті Добжин. У 1237 р., як стверджують деякі дослідники, вісім важкоозброєних рицарів та кільканадцять легкоозброєних кнехтів ордену захопили волинське місто *Дорогичин* і спробували контролювати його околиці. Край тій спробі поклав Данило Романович — князь-король Русі. У короткотривалій сутичці з його дружиною один «добжинець» загинув, решта з «командиром» потрапили в полон і згодом були передані тевтонцям, які покарали зрадників-свавільців.

Думаємо і діємо!

1. Через скільки років після заснування ордену мечоносці ввійшли до складу тевтонської держави? Обчислення запишіть у зошит.
2. Покажіть на мапі місця започаткування орденів: Мечоносців і Добжинського, напрямки походів їх рицарів.
3. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», дізнайтеся докладніше про створення та діяльність Добжинського ордену, інші версії розгортання Дорогичинської сутички.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

1196 р. — заснування Тевтонського ордену

1202 р. — заснування ордену Мечоносців

1237 р. — входження мечоносців до складу Тевтонського ордену

1410 р. — розгортання битви неподалік міста Грюнвальд між польсько-литовським військом та рицарями Тевтонського ордену

на теренах України

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави, пізнішого королівства Руського

1202 р. — утвердження князя Романа Мстиславовича в місті Київ

1238 р. — утвердження Данила Романовича на княжому престолі в місті Галич

1434 р. — утворення із земель Сяноччини, Перемишльщини, Холмщини, Галичини Руського воєводства в складі корони Польської

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. Як ви розумієте значення слова «християнізація»? Згадайте, як поширювалося християнство в західноєвропейських країнах. Яку роль відігравали рицарські ордени (Тевтонський, Мечоносців, Лівонський) у християнізації Східної Європи?
3. **А.** Обчисліть, коли відзначалося 500-ліття, 600-ліття Грюнвальдської битви. Коли відзначатимуть її 700-ліття? Обчислення запишіть у зошити. **Б.** Покажіть на мапі: місця заснування рицарських орденів (Тевтонського, Мечоносців, Лівонського), території, які вони заселяли, приєднували чи втрачали; місце битви поблизу міста Грюнвальд, установіть його теперішню державну належність. **В.** Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», дізнайтеся про участь русинів-українців у Грюнвальдській битві.
4. Зіставте і порівняйте прояви діяльності орденів госпітальєрів, тамплієрів із Тевтонським, Мечоносців, Лівонським. Обговоріть у групах. Запишіть кілька спільних і відмінних ознак.
5. Оцініть значення Грюнвальдської битви для народів Східної Європи.
6. Об'єднайтеся в групи. Використовуючи текст, ілюстрації параграфа, Інтернет, додаткову літературу, за допомогою комп'ютерних програм Microsoft Office PowerPoint або Microsoft Office Publisher створіть презентацію чи буклет про заснування та діяльність орденів Тевтонського, Мечоносців, Лівонського (на вибір). Продемонструйте свій витвір однокласникам.

§ 21-22. Гуситські війни в Чехії. Угорське королівство за Іштвана I. Польське королівство за Казимира III. Велике князівство Литовське

Чи знаєте ви, що...

... у Грюнвальдській битві в складі польського війська бився невеликий чеський загін, де перебував і відзначився Ян Жижка, майбутній головнокомандувач таборитів у гуситських війнах;

... спосіб оборони — рухомий табір — українські козаки запровадили й удосконалили, наслідуючи традиції військового мистецтва русинів, половців та чехів, які брали участь у гуситських війнах.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Гусити — прихильники протикатолицьких та національно-визвольних ідей у Чехії в першій половині XV ст., послідовники вчення Яна Гуса.

Гуситські війни — боротьба чеського народу проти католицької церкви та німецького панування, що тривала впродовж 1419–1437 рр., ініційована гуситами.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/TMsxyb>

QR 21-22.1. Кунігунда Ростиславівна — королева Чехії.

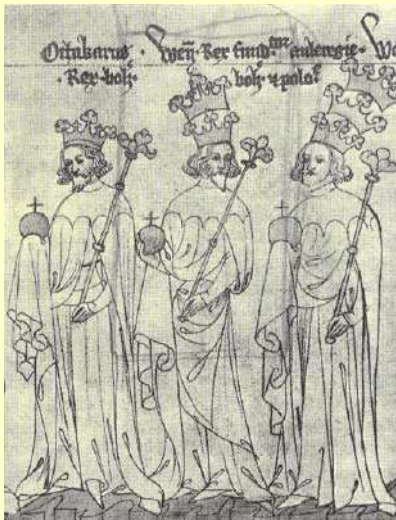

21–22.1. Як утворилося Чеське королівство? Чому відбувалися та чим закінчилися гуситські війни?

Перші держави на території сучасної Чехії постали ще в ранньому Середньовіччі. У VII ст. там з'явилася країна **Само**. Її назва походила від імені напівлегендарного полководця Самона, який у кількох битвах розбив аварів. Однак після нього розпочалися усобиці, що й погубили те перше слов'янське утворення. У VIII – на початку X ст. на його теренах виникло **князівство Велика Моравія**, яке тривалий час протистояло наступу Східного Франкського королівства, відокремленого в результаті поділу імперії Карла Великого. Великоморавські князі запросили з Візантії проповідників, серед яких були брати Мефодій і Кирило. Упродовж 863–867 рр. вони створили слов'янську абетку, започаткували писемність, проводили богослужіння, але під тиском німецького духовництва згорнули діяльність. Пізніше й князівство впало під ударами угрів, поступившись місцем Чехії, Угорщині і частково Польщі.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Король Оттокар II та його наступники — останні з Пржемысловичів, мініатюра, XIV ст.

Чехія від XII ст. входила до складу Священної Римської імперії. Із-поміж її місцевої знаті піднісся княжий рід *Пржемысловичів*, представники якого в XIII ст. домоглися корони від Папи Римського. У той період королівство Богемія (назва історичного осердя Чехії) розпросторилося в Центральній і Східній Європі, а *Оттокар II (1253–1278)* навіть хотів стати імператором, але німецькі курфюрсти його не підтримали. Чеська знать розсварилася між собою, і в XIV ст. владний престол опинився в руках правителів Священної Римської імперії. З одного боку, пильна увага до Богемії перетворила її столицю (*місто Прага*) в перлину Середньовіччя з величними соборами та знаним Празьким університетом. Водночас

Спалення Яна Гуса, мініатюра, XVI ст.

чужинці онімечували країну. Великими земельними угіддями володіла католицька церква, верхівка якої також походила з німців. На початку XV ст. проти таких утисків виступив **Ян Гус**, ректор Празького університету, вчений, мислитель. Він засуджував майнову нерівність між людьми, критикував торгівлю індульгенціями, несправедливі податки за таїнства та духовні посади, вимагав, щоби богослужіння здійснювалися чеською мовою, а не латиною. Загалом уважав, що церква зобов'язана удосконалюватися, ставати ближчою до простих людей, а ті не повинні сліпо коритися священнослужителям. За свої погляди та вчинки вільнодумець розплатився життям. На церковному соборі, що відбувся в місті Констанц, його звинуватили в ересі й засудили до спалення. Вирок виконали 6 липня 1415 р.

Після прилюдної страти прихильники проповідника, які йменувалися **гуситами**, повстали. Прикро, але ще від початку між ними стався розкол. Стримані *чашники* прагнули, головню, оновлення обрядів, як-от причастя не лишень хлібом, а й «чашею» — вином. Рішучі *таборити* (від гори Табор, що на півдні Чехії) хотіли збудувати на землі «Царство Боже», де зникнуть бідні та багаті, а житимуть тільки за приписами Біблії. Попри суперечності, обидві групи повстанців розпочали протицерковні й, певною мірою, національно-визвольні **гуситські війни**, що тривали впродовж **1419–1434 рр.** Римські папи п'ять разів оголошували хрестові походи проти відступників, однак ті постійно перемагали. Вони створили дисципліноване й боєздатне військо, вдосконалили озброєння, повсюдно використовували гармати, а в перепочинках і в боях огороджувалися возами, які скріплювали ланцюгами, облаштували в такий спосіб оборонні табори. Тривалий час гуситів очолював нездоланий *Ян Жижка*, але й після його смерті (від чуми) вони не знали поразок, завойовуючи німецькі, австрійські, угорські землі. Лише коли римські духівники пішли на поступки (дозволили богослужіння чеською мовою, причащатися вином усім віруючим), від непокірних відкололися чашники. Таборити не змогли самостійно протистояти ворожим силам, які переважали, і в 1434 р. у битві поблизу села Липани здалися. Закінчення гуситських воєн, однак, не принесло Чехії незалежності. Уже від XVI ст. вона на 300 років стала провінцією Австрії.

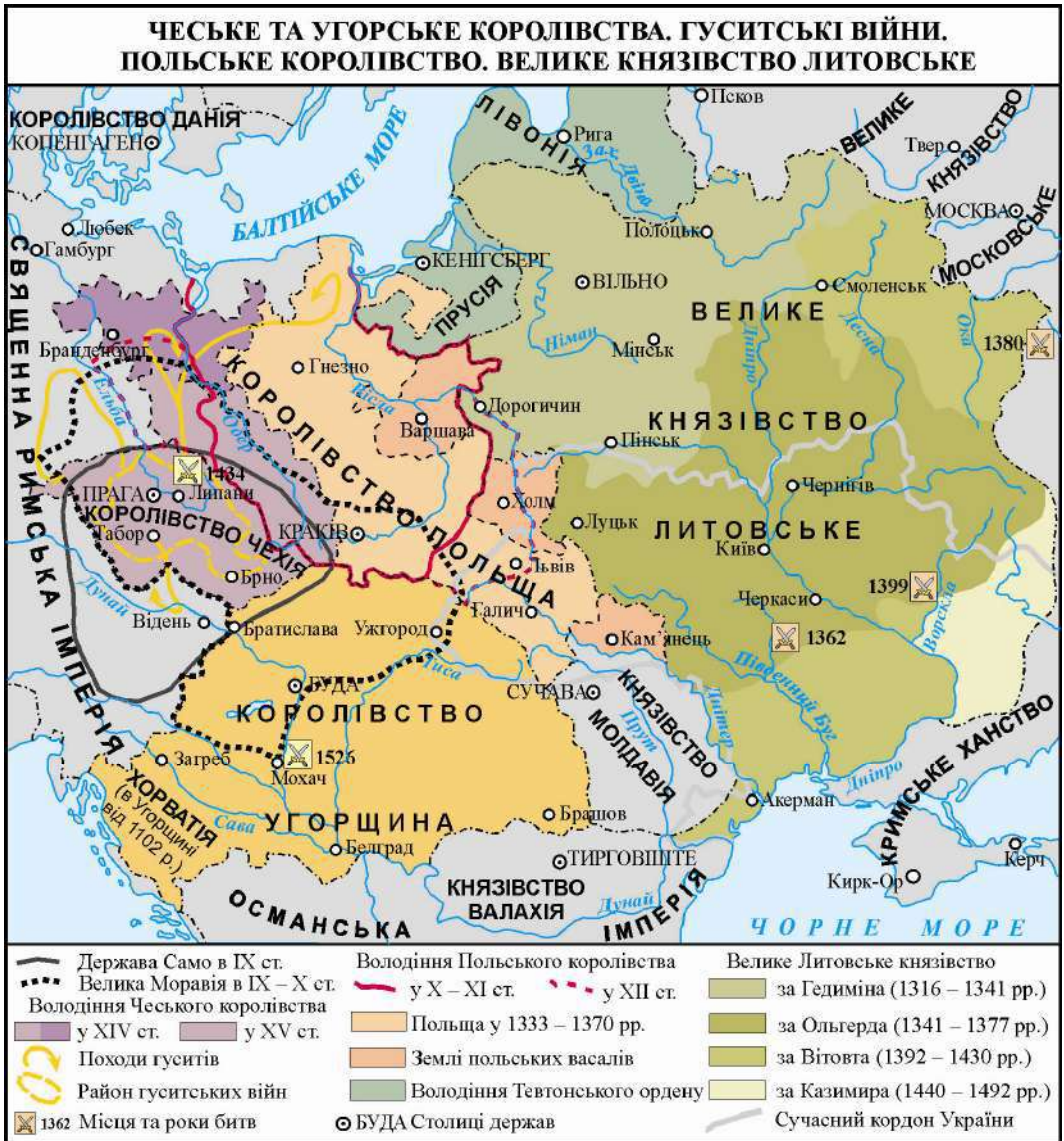

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте мініатюру «Король Оттокар II та його наступники...». Як ви гадаєте, чому деяких правителів зображено з двома (трьома) коронами на головах? Поясніть свої міркування. 2. Покажіть на мапі території: держави Само, князівства Велика Моравія, Чехії в різні періоди їх існування; поширення гуситського руху та гуситських воєн, місця битв. 3. Скільки років тривали гуситські війни в Чехії? Скільки століть минуло від проповідання братів Кирила і Мефодія у Великій Моравії до виступів Яна Гуса проти церкви в Чехії? Обчислення запишіть у зошит. Після страти Яна Гуса з'явився крилатий вислів «свята простота». З'ясуйте його походження та значення. *Попрацюйте в групах.*

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

21–22.2. Як виникло та розвивалося Угорське королівство? Чому канонізували короля Іштвана I?

У IX ст. племена угрів, які до того проживали між Уральськими горами та річкою Волга, вирушили через Північне Причорномор'я й гори Карпати до колишньої давньоримської провінції Паннонія. Підкоривши місцевих слов'ян, вони перемогли великоморавських князів і загрожували іншим християнським народам. Завойовницькі війни велися під командуванням

Корона, «яблуко» («держава») та скіпетр Іштвана I, сучасне фото

Арнада — напівміфічного засновника панівної династії *Арнадів*. Її представники воювали з німцями, візантійцями, слов'янами, аж доки в 955 р. не зазнали поразки від Оттона I. Слава Угорщини відродилася за правління **Іштвана I (1001–1038)**, який близько 1001 р. отримав з рук Папи Римського королівську корону. Натомість новокоронований монарх охрестився та охрестив підданих. За цей учинок наприкінці XI ст. його проголосили святим (канонізували). Він підтримував церкву, надаючи їй привілеї, землі й маєтності. Також здійснив територіальні перетворення: розподілив країну на комітати, керівниками яких поставив ішпанів. При дворі утворив дорадчу раду, що її очолював палатин — верховний суддя, друга за значенням особа в королівстві. За наказом Іштвана I скасували рабство, населення змусили дотримуватися законів, розпочали карбувати монети.

Після смерті впливового можно-владця потомки ворогували між собою, але то не завадило їм значно розширити володіння. Упродовж XI – першої половини XIII ст. Угорське королівство простягалося в межах сучасних Хорватії, Трансильванії, Словаччини та Закарпаття. Щоби правити такими обширами, володарям доводилося домовлятися зі знаттю. У 1222 р. король *Андраш II (1205–1235)* видав «Золоту буллу» — документ, що звільняв від податків титулованих осіб і закріплював за ними набуті власності. На початку 1240-х рр. монгольська навала спустошила країну: кількість її населення зменшилася вдвічі (докладніше про це в наступному параграфі). Для відновлення господарства всіляко залучали іноземців. Валлонці, італійці, німці закладали поселення вздовж річки Дунай, освоювали віддалені пустки. До Угорщини, тікаючи від монголів, перебралися половці, які в другій половині XIII – на початку XIV ст. відіграли руйнівну роль у внутрішніх конфліктах.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Король Карл Роберт
Анжуйський, мініатюра,
XIV ст.

У 1301 р. померли останні з Арпадів. Після складних перипетій до влади прийшли їхні неаполітанські родичі — Карл Роберт Анжуйський (1308–1342), а потім — його син Людовик I Великий (1342–1382). Молодший став панувати також на польському престолі, захопив Далмацію, вигнавши звідти венеційців, намагався зібрати велику державу від Італії до Литви, але зазнав невдачі. Він помер без спадкоємця, тому за угорську корону відчайдушно змагалися найближчі сусіди. Криза виникла тоді, коли на Балканський півострів вторглися османи. Їх натиск виявився згубним, адже, незважаючи на короткотривале відродження в другій половині XV ст., пік впливовості угорців минув. У 1526 р.

в битві поблизу міста Мохач спільне угорсько-хорватсько-чеське військо зазнало нищівного розгрому від турецької армії. Одну з частин Угорщини захопила Османська імперія, іншу — Австрія.

Думаємо і діємо!

1. Позначте основні дати, що стосуються історії Угорщини, на лінії/стрічці/шкалі часу. Складіть та розв'яжіть 2–3 хронологічні задачі. Обміняйтеся ними з однокласниками. 2. Покажіть на мапі території Угорщини в різні періоди її існування. Із якими країнами вона межувала? Чи мала спільні кордони з українськими теренами? 3. Складіть і запишіть у зошити 3 речення про найважливіші внутрішні та зовнішні заходи короля Іштвана I.

21–22.3. Як утворилося Польське королівство? Чим уславився король Казимир III?

Першим достовірним польським правителем вважають *Мешка I* (960–992), який належав до династії *П'ястів*. У 966 р. він охрестив країну. Опісля розширював її межі на захід і схід, приєднуючи землі на узбережжі Балтійського моря, в Сілезії та Малополющі (зі столицею в місті Краків). Його наступники втяглися в протистояння зі Священною Римською імперією, Чехією, Руссю. Рід П'ястів швидко розростався, тому сварки за престол спалахували чи не щоденно. Упорядкувати успадкування влади

намагався *Болеслав II*, який у 1138 р. заповів розподілити повноваження між синами. Так утворилися *Краківське* (чільне), *Сілезьке*, *Мазовецьке*, *Великопольське* та *Сандомирське* князівства.

Однак спадкоємці теж перегризлися, і Польща поринула у вир феодальних воєн. Як не дивно, але на початку 1240-х рр. деякий лад внесло монгольське вторгнення (докладніше про це в наступному параграфі). Після нього польські князі, як і угорські королі, запрошували переселенців із Заходу, переважно німців, які принесли свої

традиції господарювання, що позитивно впливало на внутрішнє життя.

Об'єднав Польщу *Владислав I Локеток* (1320–1333), який у 1320 р. отримав королівську корону. Незважаючи на невисокий зріст (звідки й прізвисько — висотою «по лікоть»), він енергійно долав опір конкурентів — П'ястів та німецьких колоністів. Роздаючи привілеї містам і знаті, отримав надійних союзників для протистояння з Тевтонським орденом.

Монета Казимира III,
XIV ст.

Його сина **Казимира III**, освіченого юнака, коронували в **1333 р.** Він одразу заручився підтримкою вищого католицького духовництва, налагодив добросусідські взаємини з Угорщиною, підібрав надійних союзників у Західній Європі. Проте розв'язання зовнішніх питань коштувало дорого. Щоб помиритися з чехами, він поступився Сілезією, а заради згоди з Тевтонським орденом пожертвував Помор'ям, що на узбережжі Балтійського моря. Водночас цей мир дав змогу повести війну за галицько-волинську спадщину. У 1349 р. після низки успішних

походів Казимир III захопив місто Львів та значні території Галицького князівства. Він дбав про розвиток власної країни: упорядкував управління, захищав селян від свавілля феодалів, карбував монети, надавав пільги містам, заснував Краківський університет. Після його смерті в **1370 р.** династія П'ястів припинила існування.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Мовою історичного джерела:

Уривок про захоплення Казимиром III Галицької землі (хроніст Янко з містечка Чарнков, XIV ст.): «(Король) змурував місто, котре на честь свого імені назвав Казимиром, а також змурував багато інших міст, насамперед: в землі Руській місто Ламбург, інакше Львів, і два замки, замок Перемишль, замок і місто Сянок, місто Коросно, замки Любачев, Теревовлю, Галич, Тустань. Всі ці міста й замки дуже міцними мурами, домами й високими вежами, надзвичайно глибокими ровами й іншими оборонними речами оточив задля оздоби народу, задля оборони й опіки Польського королівства. За часів цього короля в лісах, гаях та дібровах було засновано стільки сіл та міст, що стільки ніколи не виникало в Польському королівстві...».

Думаємо і діємо!

1. Назвіть 3–4 події з історії Русі-України, що відбувалися синхронно з польськими впродовж X – середини XIV ст. Виконайте завдання в парах. **2.** Покажіть на мапі територіальні зміни в польських князівствах, королівстві. Із якими тогочасними українськими землями межувала Польща? **3.** Використовуючи текст параграфа та уривок із хроніки, складіть план розповіді про внутрішні та зовнішні заходи короля Казимира III. Чому його прозвали Великим? Виконайте завдання в групах.

21–22.4. Як утворилося Велике князівство Литовське?

Литовські племена чи не найдовше в Європі залишалися язичниками. У XIII ст., щоби протистояти нападам Польщі, Тевтонського ордену й Русі, вони почали об'єднуватися в князівство. У 1253 р. князь Міндовг отримав корону від Папи Римського Інокентія IV. Того ж року коронували галицько-волинського князя Данила Романовича. Такий обопільний крок — це реакція на монгольське вторгнення (докладніше про це в наступному параграфі). Адже Литва й королівство Руське мали би стати міцним бар'єром між монголами та європейцями. Однак Міндовг скоро повернувся до язичництва, а після його смерті в країні вчинилася внутрішня колотнеча.

У XIV ст. найуспішніше правили *Гедимін (1316–1341)*, **Ольгерд (1345–1377)** та *Ягайло (1377–1434)*. Гедимін згуртував під своїм правлінням численні уділи, на рівних воював із Тевтонським орденом. Щоб почуватися впевненіше, він одружив доньку Анну з майбутнім польським королем Казимиром III. Під орудою Гедиміна литовці взяли потроху приєднувати руські землі. Його сини продовжили експансію на південь. Князь Ольгерд приєднав Смоленщину, від 1349 р. вів боротьбу за території Галицько-Волинської держави (або Королівства Руського), опісля прилучив місто Київ,

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

966 р. — хрещення князем Мешком I Польщі

1001–1038 рр. — правління короля Іштвана I в Угорщині

1222 р. — видання угорським королем Андрашем II «Золотої булли»

1333–1370 рр. — правління короля Казимира III Великого в Польщі

1385 р. — укладення литовсько-польської Кревської унії

1419–1434 рр. — розгортання гуситських воєн у Чехії

на теренах України

988 р. — хрещення князем Володимиром Святославовичем Русі

1019–1054 рр. — правління князя Ярослава Мудрого в Русі

1223 р. — розгортання поблизу річки Калка битви між русько-половецькими та монгольськими військами

1340–1349 рр. — правління боярина Дмитра Дедька в Королівстві Руському

1356 р. — надання Магдебурзького права місту Львів

1434 р. — утворення Руського воєводства в складі корони Польської

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. Як ви розумієте значення понять «гусити», «гуситський рух», «гуситські війни». Доберіть десять слів чи словосполучень для розповіді про діяльність Яна Гуса. Складіть із кількома речення та запишіть їх у зошити.
3. **А.** Укладіть синхроністичну таблицю основних подій, що відбувалися в Польському, Угорському, Чеському королівствах, Великому князівстві Литовському впродовж середини IX–XV ст. Виконайте завдання в групах. **Б.** Як відомо, в 959 р. руська княгиня Ольга відрядила посольство до німецького короля (згодом імператора) Оттона I. Використовуючи мапу, прокладіть найкоротший шлях із Русі в Східне Франкське королівство. Якими слов'янськими країнами мандрували послы? У яких найбільших містах могли побувати? **В.** Розкажіть про внутрішні та зовнішні заходи королів Іштвана I, Казимира III Великого, короля і князя Владислава II Ягайла.
4. Об'єднайтеся в групи. Обґрунтуйте думку про взаємодію й зіткнення на теренах Центральної, Східної Європи західноєвропейської (католицької) і візантійської та руської (православних) культурних традицій.
5. Оцініть наслідки монгольського вторгнення для суспільств Центральної і Східної Європи.
6. Об'єднайтеся у групи. Використовуючи текст, ілюстрації параграфа, мережу Інтернет, додаткову літературу, виготовте «газету», де висвітліть проповідницьку і просвітницьку діяльність братів Кирила і Мефодія або здобутки культури Польського, Угорського, Чеського королівств, Великому князівства Литовського впродовж середини IX–XV ст.

§ 23. Монгольське панування. Новгородська боярська республіка. Велике князівство Московське в XIV– на початку XVI століть

Чи знаєте ви, що...

... від VI ст. території поблизу озера Ільмень, що в теперішній Росії, заселили словени, які поглинули довкільні фінно-угорські та частково балтські племена. Їхнє найбільше місто Новгород стало другим (після

Києва) державним центром Русі;

... Великі князі Київські Володимир Святославович (Великий) і Ярослав Володимирович (Мудрий) та Галицько-Волинський — Роман Мстиславович — починали свій шлях правителів у місті Новгород, де вони ладили з місцевими свободолюбними боярами;

... столиця теперішньої Росії, місто Москва, вперше згадана в літописі в 1147 р. і заснована за ініціативи Юрія Довгорукого, сина Великого князя Київського Володимира Всеволодовича (Мономаха)?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Боярська республіка — від поєднання слів «бояри» і «республіка»; князівство, керівна верхівка якого — бояри — зосереджували в своїх руках усю владу, опираючись при цьому на правила демократії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/MO6i04> QR 23.1. Як виникла назва «Золота Орда»?

23.1. Як утворилася Золота Орда та якими були її взаємини із сусідами?

Із давніх часів степами Центральної Азії кочували різні племена й народи. Поступово їх згуртували або підкорили наймогутніші — монголи. Вони займалися скотарством, а також невпинно воювали. Тому й зрозуміло, що їх правителі — хани — опиралися на військових. На межі XII–XIII ст. вони взялися розбудовувати власну державу. У 1206 р. її очолив здібний та енергійний Темучжин, якого поголосили *Чингіз-ханом* (великим правителем). Він намірився перетворити невелику Монголію в найбільше світове володіння, що простягалася б зі сходу на захід «до останнього моря». Наступного року, укомплектувавши численну кінну армію, талановитий, але жорстокий полководець розпочав загарбницькі походи. Дуже швидко нестримні степовики захопили території Північного Китаю, Центральної Азії та північно-східної Персії. Уже на час смерті Чингіз-хана монгольські *орди* (об'єднання племен, війська) панували від Китайського до Каспійського морів. Його наступники рушили на Захід. Під їх натиском не встояли країни

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

на Кавказі, здалися половці, зазнали поразки русичі в битві поблизу річки Калка в 1223 р. Тоді нападники відступили, але впродовж 1237–1242 рр. все-таки спустошили Русь, пронеслися державами Східної і Центральної Європи. Водночас проводили воєнні дії на Далекому Сході (здолали Китай) і Півдні (тиснули на арабські країни). Таким чином, у результаті завоювань розпросторилася величезна Монгольська імперія. У період найбільшого розквіту її площа становила 24 млн км², де проживало понад 100 млн людей.

Мовою історичного джерела

Уривки опису виступу «архієпископа Руського» Петра Акеровича на Ліонському соборі 1245 р. (Паризький Матвій, «Хроніка», XIII ст.): «...Коли Петра запитали про віру татар, він відповів, що вони вірять в єдиного владика світу, а коли висилали посольство до Русі, веліли передати такі слова: “Бог та син його — на небесах, а Чингіз-хан — на землі”.

Про їхній спосіб життя казав: “Із м’яса споживають конину, собачатину та всяку іншу гидотину, а в крайньому разі їдять навіть людське м’ясо... П’ють кров, воду і молоко. Суворо карають за злочини, а розпуста, злодійство, брехня та людиновбивство караються смертю... Вони міцніші, жвавіші й витриваліші за нас, а їхні коні і стада кращі за наші. Їхні жінки — першокласні воїни, здебільшого лучниці. Обладунки у них шкіряні і їх важко проколоти. Зброю мають залізну й потруєну...”.

Одним із великих улусів (регіонів) Монгольської імперії вважалася **Золота Орда**. Її кордони зі столицею в місті *Сарай* пролягали від річки Дунай на заході до річки Іртиш (у Сибіру) на сході. Ці неозорі простори Чингіз-хан заповів своєму синові — Джучі, після якого до 1360 р. правили його нащадки — *Джучіди*. Із-поміж усіх вирізнявся Батий, другий син Джучі. Саме під його командуванням спопелляли міста й села Русі. Витоптані землі по-різному залежали від Золотої Орди: північно-східні (сучасні російські) — більше, південно-західні (нинішні українські) — менше. Підлеглі мусіли за потреби воювати на боці панівних, віддавати десятину продуктами, майном, навіть людьми. За її нарахуванням та збиранням стежили *баскаки* (урядовці). Вони ж повелівали військами, які розміщувалися в укріплених поселеннях. Окрім того, золотоординці постійно втручалися у внутрішні справи підневільних народів, підбурювали місцеву знать до усобиць, карали непокірних.

Водночас Золоту Орду не варто сприймати лишень як сукупність упокорених відсталих народів. Вона була розвиненою тогочасною державою. Хани, як носії влади, дбали про розвиток ремесел і торгівлі. Окрім місцевих, при правлячому дворі творили найкращі майстри з Італії, Персії, слов'янських країн. Про їх уміння свідчать ювелірні вироби, добротна зброя, якісна кераміка тощо. Купці, отримавши охоронні грамоти, могли вільно вояжувати і не боятися за власні товари. Будь-який розбійник, наважившись на них напасти, швидко зазнав би покарання. Зверхники Золотої

*Двір Чингіз-хана,
мініатюра, XV ст.*

Орди укладали угоди з італійськими містами-республіками, підтримували відносини із Сирією, Єгиптом, куди постачали *мамлюків* (воїнів-рабів). Талановиті письменники та священнослужителі теж відчували підтримку. У XIV ст. за хана *Узбека (1313–1341)* Золота Орда стала мусульманською. Але непоправних утрат їй завдала «чорна смерть». Окрім того, постійні війни щоденно забирали життя кращих військовиків. Суперники ж (Польське королівство, Велике князівство Литовське, Велике князівство Московське) ставали сильнішими. У XV ст. золотоординський улус зменшився до розміру кількох міст у Криму та уздовж річки Волга, а потім розпався на Кримське ханство (потрапило в залежність від Османської імперії) та низку інших (Астраханське, Казанське), захоплених і підкорених московитами в XVI ст.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію власне Монголії на початку XIII ст., напрямки завойовницьких походів монголів, межі Золотої Орди. 2. Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу дати утворення Монголії, монгольської навали на Східну Європу, утворення та розпаду Золотої Орди. Складіть із позначеними датами 2–3 хронологічні задачі. 3. Використовуючи ілюстрації параграфа, текст «Хроніки», відомості з історії України, розкажіть про утворення Монголії, здійснені нею завойовання, особливості взаємин Золотої Орди із князівствами/державами північно-східної та південно-західної Русі.

23.2. Чим особлива Новгородська боярська республіка?

Другим після Києва потужним ремісничим, торговим і культурним осередком Русі був Новгород, розташований на березі річки Волхов, неподалік від озера Ільмень. Упродовж X–XII ст. Великі князі Київські намагалися контролювати це давнє місто, відправляючи туди синів, зазвичай, непокірних. Але через свою віддаленість воно часто випадало з поля зору столичних монархів. Із другого боку, усобиці, які ті затіяли в період роздробленості, ще більше «відчужували» новгородців. Вони почали налагоджувати зв'язки, насамперед торговельні, зі Швецією, Німеччиною, Англією. Туди продавали мед, віск, рибу, хутро, коштовне каміння (очевидно, бурштин). Натомість купляли ремісничі дивовижі, срібло, вино, пиво тощо. У XIV–XV ст. новгородські купці активно співпрацювали з Ганзою, що забезпечувало їм сталі прибутки, а владі міста, як наслідок, розширення впливу на довкільні землі. Межі зовнішнього впливу Новгорода могли сягати Білого моря.

Головні суспільні ролі в місті відігравали *бояри* — представники панівної військової верхівки. Вони володіли неозорими *вотчинами* (спадковими земельними наділами), завдяки чому їхня значущість зростала. Проблеми повсякдення, питання оголошення війни і миру обговорювало *віче* — зібрання повноправних громадян. Саме на вічах запрошували або виганяли князів, яким суттєво обмежували можливості. По суті, вони тільки командували військом, тоді як бояри і «народ» призначали посадовців та судили за провини. Отже, місто Новгород можна називати **боярською республікою**.

Монгольська навала майже не зачепила містян. Болота з трясовинами захистили їх — ворожі кіннотники просто не змогли туди потрапити і показати свої бойові вміння. Деякі сучасні історики доводять іншу версію уникнення розгрому. Мовляв, тодішній новгородський князь Олександр Невський у

§ 23. Монгольське панування. Новгородська боярська республіка. Велике князівство Московське в XIV – на початку XVI століть

дитячому віці виховувався при дворі хана *Батия*, а тому монголи й проявили милість. Водночас спроби Литви, Твері та, особливо, Москви підкорити Новгород були успішними. Погіршувалася внутрішня ситуація. У XIV–XV ст. бояри повністю «розпоряджалися» вічем, яке підтримувало (галасом) або заперечувало (гулом) заздалегідь погоджені рішення. Боярство також помилилося з вибором союзників, заграючи, як виявилось, зі смертельним ворогом. Після серії невдач у **1478 р. у місто Новгород вдерлися московити**. Багатьох бояр вирізали, а тих, які вціліли, примусово переселили до закутків Московії. Республіканськими традиціями новгородців та їхніми освітніми здобутками новоспечені «господарі» вирішили знехтувати.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Новгородської боярської республіки в різні періоди її минулого. **2.** Обчисліть, скільки: а) століть тривала історія Новгородської боярської республіки; б) років від початку монгольської навали на Русь проіснувало місто Новгород. **3.** Що спільного, а що відмінного в управлінні італійських міст-республік та Новгородської боярської республіки? Обговоріть у групах.

23.3. Як розвивалося Московське князівство у XIII–XV ст.?

У XII ст., в період дроблення Русі, на її окраїнних теренах виникали нові поселення. Зазвичай то були глухі, віддалені, загублені в лісах і болотах укріплення, які не збуджували владних апетитів удільних князів. До таких належало містечко *Москва* (багниста, сльотава, мокра, в'язка), що постало на березі однойменної річки на «відстані» 700 років і 860 км від столиці теперішньої України. Як уже йшлося, після нашестя монголів північно-східні руські уділи майже добровільно підкорилися ханам Золотої Орди. У XIV ст. під її зверхністю значно посилилися позиції Тверського та Московського князівств, які, проте, протистояли одне одному, плетучи хитромудрі придворні інтриги. Московське князівство впродовж правління *Івана I Калити* виконувало всі забаганки ординців і тим самим заслужило особливий привілеї. Їхня суть полягала в тому, що тільки московські князі збирали данину із сусідніх земель та везли її в місто Сарай. Частина зібраного залишали собі, що дозволяло їм упевнено почуватися.

Коли Золота Орда занепала, її влада над підлеглими народами ослабла. Московський князь Дмитро Донський у 1380 р. здобув перемогу над

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

монгольськими військами в битві на Куликовому полі (Тверська область Росії), яку тривалий час вважали вирішальною у позбавленні від півторастолітньої залежності. Однак насправді у цій битві поразки зазнав другорядний монгольський воевода. Натомість престол посів *Тохтамыш*, нащадок Чингіз-хана, який через два роки до краю поширив територію Московії. Ситуація повернула на початок: князі збирали для ханів кошти та виконували їхні забаганки.

Ще з 1363 р. з'явилася назва Велике князівство Московське. Користаючи з «післякуликовського» затишшя, його державці почали «збирати», а насправді топити в крові руські землі. Активну участь у цьому взяв **Іван III (1462–1505)**. Насамперед бояри переконали його одружитися із *Софією Палеолог* — небогою останнього візантійського імператора. Такий шлюб надавав символічне право претендувати на спадок Візантії, герб (двоголовий орел) якої став візитним знаком Московського князівства, а потім — Росії. Далі Іван III захопив Новгородську боярську республіку.

У 1480 р. його війська зустрілися з монгольськими поблизу річки Угра (Смоленська і Калузька області Росії). Битва не відбулася, бо обидві сторони поводитися нерішуче. Натомість, коли вдарили морози, у виграшній ситуації опинилися московити, які немовбито перемогли й скинули чужоземне ярмо. Пізніше вони захопили Чернігівщину та Новгород-Сіверщину. Межі володінь Івана III

розширювалися, а його становище зміцнювалося. Він, хоча і вважав себе *самодержцем* (монархом), радився з боярами, які збиралися в *боярській думі*. При дворі запровадив пишний церемоніал. Особливо підтримував духівництво, сприяв Московській православній церкві. За його відома укладено «Судебник» — перший збірник законів. Таким чином, заходи, втілені Іваном III, сприяли пізнішому перетворенню Великого князівства Московського в Московське царство, опісля — в Російську імперію, про що ви дізнаєтеся в наступному класі.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, як створювалося Велике князівство Московське та як розширювалися його території. 2. Обчисліть, через скільки років після заснування столиці України з'явилася перша писемна згадка про місто Москва. Потрібну дату дізнайтеся у вчителя. 3. Доберіть десять слів чи словосполучень для розповіді про князя Івана III. Складіть із ними речення і запишіть їх у зошит.

§ 23. Монгольське панування. Новгородська боярська республіка.
Велике князівство Московське в XIV – на початку XVI століть

У той час, коли...

Тоді...

в Азії та в Північно-Східній Русі

1206 р. — проголошення Темучжином Чингіз-ханом, утворення Монгольської імперії

Близько 1240–1502 рр. — існування Золотої Орди

XII–XV ст. — існування Новгородської боярської республіки

1363–1547 рр. — існування Великого князівства Московського та перетворення його в Московське царство

1478 р. — захоплення Великим князівством Московським міста Новгород

на теренах України

1205 р. — загибель галицько-волинського князя Романа Мстиславовича в бою поблизу містечка Завихвост

1241–1508 рр. — потрапляння українських теренів у залежність від Золотої Орди, їх входження до складу королівств Угорщина, Польща, князівства Молдавія, Великого князівства Литовського, Великого князівства Московського

1475 р. — підпорядкування Кримського ханства Османській імперії

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** Як ви розумієте значення словосполучення «боярська республіка»? Чому таке правління сформувалося саме в місті Новгород? **Б.** Чи можна вважати парламентом боярську думу Великого князівства Московського? **В.** Якими були наслідки панування монголів (Золотої Орди) для суспільств Східної Європи? Обговоріть у групах.
3. Розташуйте в хронологічній послідовності відомості про утворення Новгородської боярської республіки, Великого князівства Московського, правління князя Івана III.
4. **А.** Чим відрізнялася підлеглість Золотій Орді північно-східних та південно-західних князівств Русі? Обговоріть у групах. **Б.** Як ви гадаєте, чому припинила існування Монгольська імперія? **В.** Чому Велике князівство Московське стало самодостатньою державою тільки після захоплення і впокорення міста Новгород? Обміркуйте в парах.
5. У 1448 р. в місті Москва єпископи без благословення Константинопольського Патріарха самопроголосили створення Московської православної церкви. Яке значення цієї події для сучасних України та Росії?
6. Розв'яжіть історичну задачу. Відповідь обговоріть у парах, хід розв'язання запишіть у зошит: «Дев'ятого року після закінчення Столітньої війни англійський рицар Джон Крейзі вирушив у мандрівку країнами Євразії. Повернувшись додому, він уклав опис своєї подорожі: «Я помолився в найвеличнішому православному храмі Святої Софії у Константинополі, слухав останні проповіді чеха Яна Гуса, відбивав атаки тевтонців у битві біля Грюнвальда та вітав князя Івана III з нагоди початку його правління у місті Москва». Учасником якого з епізодів міг бути Джон Крейзі?».

§ 24. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II. Культура Османської імперії

Чи знаєте ви, що...

... в українській мові є чимало запозичених слів із турецької: гарбуз, гердан, лелека, майдан, отаман, тютюн, шапка тощо;

... назва «козак» походить від однойменного кримськотатарського або тюркського слова й означає «вільна людина», «шукач пригод», «бурлака»?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Султан — від однойменного арабського слова, що означає «влада»; титул правителя в ісламських державах.

Яничар — від турецького слова «енічері» — «нове військо»; солдат турецької піхоти, яка комплектувалася від XIV ст. із полонених, а також із хлопчиків-християн, навернених у мусульманство.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/U1zwq2>

QR 24.1. Міста і міське життя в Османській імперії.

24.1. Коли і як утворилася Османська імперія?

Як вам відомо, в 1204 р. хрестоносці захопили й пограбували місто Константинополь. Унаслідок його послаблення в східні країни Візантії проникли *турки-сельджуки* — кочові племена, які прийшли із Середньої Азії. Проте постійні внутрішні негаразди, війни та монгольська навала похитнули їх міць. Скориставшись ситуацією, що склалася, у XIII ст. вони з'явилися в Західній Анатолії. Протистоячи монголам і візантійцям, турки гуртувалися в своєрідні релігійні братства. Там «братчики» дотримувалися правил ісламу, вчиняли містичні обряди, підбурювали до гази — священної війни проти християн, беззастережно корилися провідникам. У другій половині XIII ст. братства здобули вплив у кількох *бейликах* (князівствах). Згодом вийшло в лідери князівство зі столицею в місті Сьогют, що його приблизно з 1300 р. очолив бей (вождь) *Осман* (1300–1326), який найактивніше опирався

Осман I,
мініатюра,
XVI ст.

§ 24. Утворення Османської імперії.

Правління Мехмеда II. Культура Османської імперії

візантійцям. Його володіння стало першим «надбанням» **Османської імперії** — однієї з наймогутніших держав Середньовіччя та Нового часу.

Османське князівство постало на «узбіччі» Візантійської імперії та одразу ж заходилося воювати проти неї. Адже його керманич вдало використав «нетерпимість» між мусульманами й християнами. На початку XIV ст. він просунувся до узбережжя Чорного і Мармурового морів, а наступники захопили міста Нікея та Нікомедія. Візантійці, роз'єднані внутрішніми чварами, не змогли впоратися з османською навалюю.

До розширення меж долучився *Мурад I (1359–1389)*. У 1361 р. він захопив друге за важливістю візантійське місто — Адріанополь. У 1389 р., продовжуючи натиск на Захід, здолав об'єднане сербсько-боснійське військо в битві на *Косовому полі* поблизу міста Приштина (частково визнана Республіка Косово). Хоча хоробрий сербський воїн Мілош Обилич (це вартувало йому життя!) прокрався в султанський намет та заколов Мурада I, його місце одразу посів син *Баязид I*. За наказом нового султана усіх його родичів-претендентів на престол було знищено ще під час битви. Невдовзі після перемоги турки-османи утвердилися на Балканському півострові.

Думаємо і діємо!

1. Скільки років минуло від захоплення хрестоносцями міста Константинополь до утворення Османської імперії? Обчислення запишіть у зошит. 2. Покажіть на мапі та розкажіть про територіальні надбання Османської імперії від її заснування до кінця XIV ст. 3. У XIX ст. у Сербії зародився «Косовський міф», відповідно до якого серби в

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

битві, що відбулася в 1389 р., нібито свідомо пожертвували своїми земними життями, щоб здобути Царство Небесне. Таким чином, воєнна поразка перетворювалася в моральну перемогу. Чи знаєте ви схожі легенди в історії України? Для чого їх створюють?

24.2. Як управляли «Вічною державою»? Коли османи захопили Константинополь?

Очоловав Османську імперію *султан*. Його рішення мали силу законів, із його волі призначали намісників (часто — синів) провінцій. Свого часу Осман наближав до себе знать сельджуцьких племен. Однак Мурад I відмовився від такої традиції й опирався на професійних чиновників. При султанові діяв *диван* — зібрання найближчих радників. Головний із них — *візир*, його особисто обирав верховний правитель. Військовим, насамперед найманцям, надавали *тимари* — своєрідні «феоди», земельні наділи. За рахунок прибутків від тимарів їх власник мав змогу брати участь у війнах. Також Мурад I сформував загони *яничарів* — полонених юнаків-християн, яких змушували приймати іслам та навчали бойових умінь. Лише після довголітнього вишколу вони потрапляли до привілейованої піхоти. Окрім армійської служби, яничари збирали податки із завойованих територій.

Оновлені збройні сили діяли блискавично й жорстоко. У 1396 р. у битві поблизу міста Нікопол (Болгарія) вони завдали поразки об'єднаній армії європейців-християн під командуванням угорського короля Сигізмунда, в результаті чого територія Болгарії на пів тисячоліття опинилася в складі імперії. На

сході турки-османи завоювали князівство Караман, порушивши звичай не зачіпати єдиновірців. На деякий період їхні плани призупинив хан Тимур, який у 1402 р. наніс потужного удару по Малій Азії. Однак уже через кілька десяти років вони відновили збройну експансію.

«Зоряний» період Османської імперії настав за правління **Мехмеда II (1444–1446, 1451–1481)**. Саме він у **1453 р.** після п'ятдесяти чотирьох днів облоги захопив «серце» Візантії, місто Константинополь. Християнські країни не допомогли їй. Цікавий факт: для руйнування мурів нападники застосували небаченого розміру гармати, які виготовили в німецьких землях. Впокорене місто перейменували в Стамбул, що був столицею аж до 1923 р. У другій половині XV ст. турки-османи захопили Сербію, Боснію й Албанію. У 1478 р. васалом султана став кримський хан. За наказом Мехмед II

§ 24. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II. Культура Османської імперії

у Стамбулі уклали збірку законів. Він також звелів написати трактат, де було б узагальнено засади християнської віри, приймав при дворі гуманістів та грецьких вчених, запросив із міста Венеція художника *Джентіле Белліні* прикрасити фресками власний палац, жертвував кошти на потреби митців. Правитель титулувався як «Володар двох земель, двох морів».

Думаємо і діємо!

1. Чому гаслом-синонімом назви Османської імперії стало словосполучення «Вічна держава»? Обговоріть у парах. Покажіть на мапі, як розширювалися турецькі території. 2. Скільки років місто Стамбул було столицею? Обчислення запишіть у зошит. 3. Чому руського князя Святослава Ігорьовича, англійського короля Вільгельма I, турецького султана Мехмеда II називали Завойовниками? Чому Мехмед II титулувався «Володарем двох земель, двох морів»?

24.3. Які культурні досягнення Османської імперії ввійшли у світову скарбницю?

Османська імперія — одна з найвеличніших середньовічних держав. Вона більшою мірою впливала на розвиток інших народів, зокрема європейських, аніж вбирала їхні здобутки. Турки отримували надвисокі прибутки від торгівлі між Європою та Азією. Щоправда, те не сприяло перетворенню їхніх міст у культурні центри, як це відбулося в Італії. По-перше, величезні кошти витрачались на утримання дворів султанів та їх гаремів. По-друге, через глибоку набожність османи відкидали чужоземні, насамперед християнські надбання. Наприклад, проповідники ісламу тривалий період не дозволяли друкувати книжки. Навіть арабськомовні примірники, які в XVI–XVII ст.

Лікар міряє пульс молодій дівчині, мініатюра, XV ст.

публікували на Заході, були під заборонаю. Водночас у країні шанували освіту. Є відомості, що ще в 1331 р. заснували першу *медресе* (школу). Згодом із-поміж багатьох виокремилися два типи таких закладів. У «зовнішніх» вивчали «підвалини життя» — арабську мову й точні науки. У «внутрішніх» — «вище знання» — релігію. Учні належало опанувати всі предмети, оскільки вони доповнювали один одного, наближали до божественної істини. Після завоювання міста Константинополь султан Мехмед II перетворив вісім церков у навчальні заклади й призначив туди досвідчених педагогів, які виховували *улемів* (богословів, правознавців).

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Турецькі вчені досягли певних успіхів у пізнанні навколишнього світу. Історію, скажімо, досліджував *Ашик Паша-заде*. У 1437 р. він здійснив паломництво в місто Мекка, за правління Мурада II й Мехмеда II брав участь у воєнних походах на Балканський півострів. Усе, що бачив або чув, записував. Поєднавши свої нотатки з творами попередників, він уклав «Хроніку династії Османів», яку представив у вигляді оповіді, що її полюбили читати вголос. Показовою виявилася доля одного з енциклопедистів *Люфті Такаді*. Він уславився як математик, астроном, теолог, причому опирався на праці візантійських авторів. У 1494 р. його стратили за симпатію до «невірних». Приблизно тоді ж у місті Стамбул при соборі Святої Софії, який перетворили в мечеть, астроном і математик *Алі Кушчі* відкрив школу, де готували майбутніх науковців. А його «Трактат про арифметику», «Трактат про астрономію» стали головними книжками для навчання цих предметів у близькосхідному регіоні.

Турецькі астрономи,
мініатюра, XVI ст.

В Османській імперії «державною» мовою була арабська. Нею послуговувалися богослови, науковці, судді. Митці слова писали перською, прикладом чого є поема «Масневі» *Джалаледдіна Румі*, який творив у другій половині XIII ст. Турецькою мовою віршували народні поети. Одним з найвідоміших — мандрівного співця *Юнуса Емре* вважають засновником місцевої літератури. Торгівля і релігія впливали на становлення архітектури. Уздовж шляхів будували караван-сараї, через річки перекидали мости. У містах споруджували елегантні медресе, мечеті, мавзолеї. Їх, а також палаци та будинки прикрашали цитатами з Корану, демонструючи високий рівень каліграфії. Умільці славилися неймовірно гарними виробами із золота, срібла, слонової кістки. Інколи художники порушували заборону зображувати людей і малювали їх у вишуканих книжкових мініатюрах.

Думаємо і діємо!

1. Чому арабську мову й точні науки, що їх вивчали в турецьких медресе, називали «підвалинами життя», а релігію — «вищим знанням»? 2. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», дізнайтеся, що відбулося із собором святої Софії після захоплення турками міста Константинополь? 3. Розгляньте ілюстрації, поміщені в параграфі. Які науки та мистецтва, окрім згаданих у тексті, розвивалися в Османській імперії? Обміняйтеся думками в парах.

§ 24. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II. Культура Османської імперії

У той час, коли...

Тоді...

в Османській імперії

на теренах України

Початок XIV ст. — заснування Османської імперії

1389 р. — розгортання битви між сербськими та османськими військами на Косовому полі

1396 р. — здобуття османською армією перемоги над об'єднаним військом християнських народів у битві, що відбулася поблизу міста Нікопол

1453 р. — захоплення османським військом під командуванням султана Мехмеда II міста Константинополь

1303 р. — утворення Галицької митрополії Української православної церкви

1387 р. — приєднання Галичини до складу королівства Польща

1392 р. — укладення Острівської угоди між городенським князем Вітовтом та королем польським і Великим князем Литовським Владиславом II Ягайлом

1458 р. — відокремлення Московської митрополії від Руської митрополії

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання однокласникам.

2. **А.** Зважаючи на географічне розташування Османської імперії, розкажіть про основні заняття турків. Як їх господарювання впливало на розвій життя в країні та за її межами? **Б.** Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», дізнайтеся про створення та ключові події історії Сельджуцького султанату. **В.** Чому в українській мові слово «яничар» набуло негативного відтінку?

3. **А.** Розташуйте в хронологічній послідовності основні події історії Османської імперії від часу її заснування до захоплення турками міста Константинополь. Позначте дати на лінії/стрічці/шкалі часу. **Б.** Покажіть на мапі напрямки завойовницьких походів турків, території Османської імперії в різні періоди її становлення. Коли і як вона межувала з українськими теренами? **В.** На початку параграфа ви дізналися, які слова українська мова «запозичила» з турецької. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», укладіть свій перелік запозичень із десяти слів.

4. Чим структура влади в Османській імперії уподібнювалася або відрізнялася від тих, що склалися в країнах Європи? Обміркуйте в групах.

5. Якими досягненнями «обмінювалися» народи Сходу й Заходу? Розкажіть про це, використовуючи приклади з історії культури Османської імперії та однієї з країн Європи (на вибір).

6. Візьміть будь-який кубик довжиною ребра не менше 5 см. Доберіть, роздрукуйте, виріжте і наклейте на його грані ілюстрації, що стосуються історії Османської імперії (події, постаті, історично-культурні пам'ятки тощо). Об'єднайтеся в три групи. По черзі кидайте кубик і розповідайте однокласникам про зображення, що випадатиме на верхній грані. Можете заздалегідь домовитися й укласти план розповіді або отримати його у вчителя. Виграє та група, яка повідомлятиме докладніші та цікавіші відповіді.

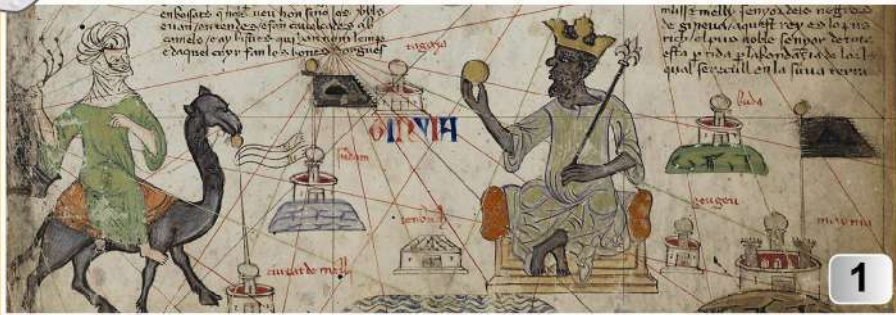

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Розділ 5. ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

Узагальнення за розділом «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.»				
Ордени	Чехія	Угорщина	Польща	Литва
Золота Орда		Османська імперія		Московія
VII	— країна Само		<h1>ЖИРИЦЯ</h1>	
VIII	— князівство Велика Моравія			
IX	— угри вирушили до Паннонії			
— проповідницька діяльність братів Кирила і Мефодія (863–867 рр.)				
X	— Мешко I (960–992 рр.) з династії П'ястів охрестив Польщу (966 р.)			
XI	Іштван I (1001–1038 рр.)			<p>Гра «Хто звідки?»</p>
XII	— початок Новгородської боярської республіки			
	— перша писемна згадка про місто Москва (1147 р.)			
XIII	— започатковано Тевтонський орден (1196 р.)			
	— започатковано орден Мечоносців (1202 р.)			
	— Темужин → Чингіз-хан (1206 р.)			
	— король Андраш II видав «Золоту буллу» (1222 р.)			
	— орден Мечоносців → тевтонська держава (1237 р.)			
XIV	— існування Золотої Орди (1240–1502 рр.)			
	— князь Міндовг прийняв католицизм (1253 р.)			
	Оттокар II (1253–1278 рр.)			
	Осман (1300–1326 рр.)			
	— Владислав I Локеток → король Польщі (1320–1333 рр.)			
XV	Мурад I (1359–1389 рр.)			
	Казимир III Великий (1333–1370 рр.)			
	— назва «Велике князівство Московське» (1363 р.)			
	— битва на Куликовому полі (1380 р.)			
	— литовський князь Ягайло уклав Кревську унію з Польщею (1385 р.)			
XVI	— битва на Косовому полі (1389 р.)			
	— битва поблизу міста Нікопол (1396 р.)			
	— битва поблизу міста Грюнвальд (1410 р.)			
	— гуситські війни (1419–1434 рр.)			
	Мехмед II (1444–1446 рр., 1451–1481 рр.)			
XVII	— захоплення турками міста Константинополь → місто Стамбул (1453 р.)			
	Іван III (1462–1505 рр.)			
— московити вдерлися в місто Новгород (1478 р.), перестала існувати Новгородська боярська республіка				
XVIII	— битва поблизу міста Мохач (1526 р.)			

Середньовічний Схід

Розділ 6

1. Східні володарі в уяві європейців, карта, XIV ст.
2. Індуїстський храм Кандар'я Махадева, XI ст.
3. Китайський імператор, мініатюра, XVI ст.
4. Обладунок японського самурая.

§ 25–26. Середньовічні Китай, Індія, Японія. Досягнення культури

Чи знаєте ви, що...

... японський нунчаку нагадує український цiп; японське кімоно має такий самий крій, як козух; самураї, як і козаки, носили шаровари та стилізовані пера на шоломах, тоді як гетьмани — справжні пера на шапках; самурайський чуб нагадує козацький;

... деякі вчені наполягають на спільному походженні мови санскрит та української, а сучасні українці вживають кілька тисяч «санскритських» слів, зокрема, брат, війна, куля, ніс, ніч, панна, пошана, рай, річ, рута, тайна, уста, честь тощо?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Індуїзм — від перського слова «хінду», що є санскритським варіантом назви річки Сіндх (Інд); від санскритського словосполучення «санатана-дхарма», що в перекладі означає «вічна релігія», «вічний шлях» або «вічний закон»; одна з найдавніших релігій, що виникла в Індії.

Каста — від португальського однойменного слова, що означає «чиста порода», «рід», «походження»; від латинського слова «кастус» — «чистий»; замкнена суспільна група людей, які пов'язані походженням і заняттям.

«Піднебесна» імперія — від китайського словосполучення «тянь ся» — «під Небом»; китайський простір, де панують спільні цінності й порядок; імперія, якою керує глава китайської правлячої династії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/Jzddym> QR 25–26.1. Як жилося населенню середньовічного Китаю?

25–26.1. Як розвивався Китай у Середньовіччі?

Найвища влада в Китаї належала «Сину Неба» — імператорові. Території, на які розповсюджувалися його повноваження, називали «Піднебесною» імперією. Розпорядження імператора мали силу законів. Він карав і милував на свій розсуд. Китайські правителі опиралися на численних чиновників. Добробут мандаринів (так їх іменували європейці) залежав від посад. Марнотратство придворних та їх інтриги довкола імператорів не знали меж. Доходило до того, що чесні урядовці, аби вижити, працювали як селяни, тоді як злодії купалися в розкошах. У країні процвітало хабарництво. Невдоволення народу придушувала потужна армія.

§ 25–26. Середньовічні Китай, Індія, Японія. Досягнення культури

Вільних селян і ремісників звали «добрими людьми». А «підлими» — особисто залежних і рабів. Однак «добрі» жили далеко не безтурботно. Брак родючих ґрунтів, повені, зростання населення, війни спричиняли голодування та інші, часто смертельні, негаразди, подолання яких лягало на плечі простолюду. До того ж, чиновники полюбили вказувати землеробам, коли, що, де сіяти, який планувати урожай, скільки сплатити податків. Покидати власні наділи не дозволяли. Жінкам належало додатково виробляти певну кількість полотна, а чоловікам — служити у війську. Постійну небезпеку становили кочівники, неодноразові вторгнення яких завдавали непоправних утрат.

Отож не дивно, що історія середньовічної «Піднебесної» уподібнювалася до «американських гірок». Піку могутності імперія досягла за правління династії Тан (VII–IX ст.). Держава контролювала чималий відтинок «Великого шовкового шляху», вдале землеробство тішило врожайми до 900 кг зерна на людину в рік, ремісники навчилися виготовляти порцеляну, що уславила країну.

Після запеклих міжусобних воєн при владі утвердилася родина Сун (X–XIII ст.). Вона забезпечила довгоочікуваний мир, що зумовив чергове піднесення, завдяки чому світ отримав у «подарунок» папір і порох. Військо використовувало облогові та металеві машини. Однак це не врятувало від монголів, які впродовж XIII–XIV ст. почувалися повноправними господарями в Китаї. Лише внаслідок народних повстань вдалося вигнати завойовників. За династії Мін (середина XIV–XVII ст.) столицю перенесли в місто Пекін, де спеціально для імператорів збудували палацовий комплекс — «заборонене місто», у якому вони повністю відгородилися від підданих.

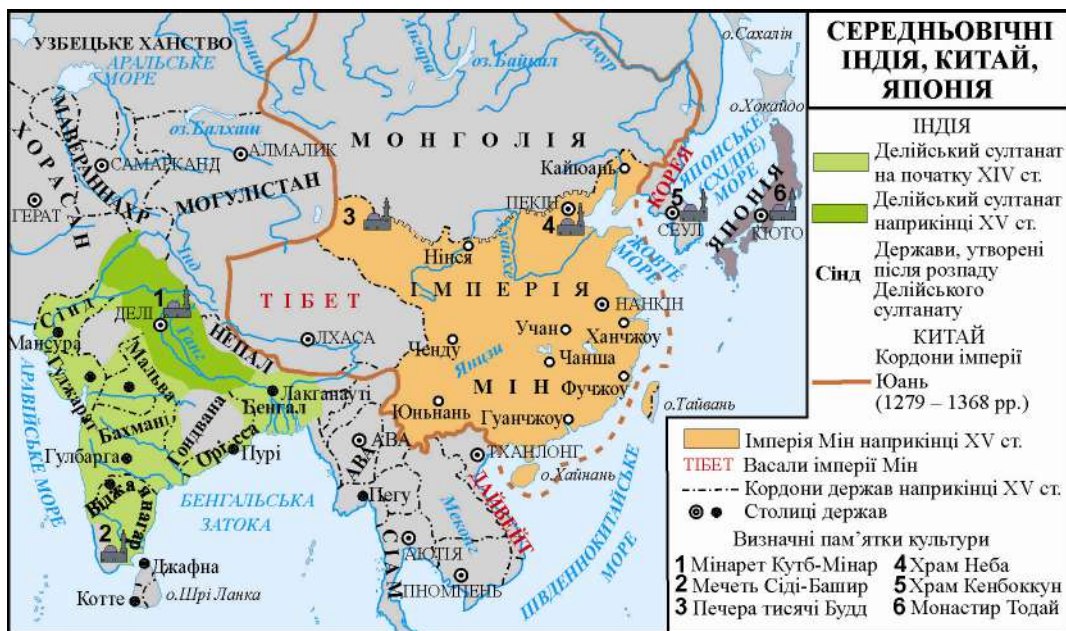

Розділ 6. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

Думаємо і діємо!

1. Назвіть 3–4 події, що відбулися в країнах Європи тоді, коли правили династії Тан, Сун і Мін у Китаї. 2. Покажіть на мапі територіальні зміни в Китаї за правління різних середньовічних династій. 3. Які винаходи середньовічних китайців увійшли в скарбницю світових досягнень? Обговоріть у парах.

25–26.2. Як розвивалася Японія в середні віки?

日本

«Nippon», написано японською мовою

Історія Японії в середні віки — це історія замкненої країни, яка підтримувала контакти з Кореєю та Китаєм. Уважають, що тоді вона пережила два періоди: «Кодай» (давнину — IV–XII ст.) і «Тюсей» (середньовіччя — XII–XVI ст.). У IV ст. виникла перша держава **Ямато**, що пізніше називалася **Ніппон** («Корінь Сонця», звідки — англійське «Jарап», тобто Японія). Її очолював *тенно* («Небесний монарх») — імператор. У легендах його описували як живого бога, вищого від людей. Однак родова знать, яка не поступалася багатствами та впливами, обмежувала його можливості. Тривалі усобиці вивели на чільні місця військових діячів, які поступово перебрали владу в свої руки.

§ 25–26. Середньовічні Китай, Індія, Японія. Досягнення культури

Від XII ст. в країні основу війська становили *самураї*. Вони мали свій кодекс честі «*Бусідо*», згідно з яким дотримувалися правил щоденної поведінки, були ошадливими, чесними, вірними аж до самопожертви. На перший погляд, ці правила уподібнювали їх до європейських рицарів. Проте насправді між військовими традиціями Заходу і Сходу існували відмінності (наприклад, рицар не атакував противників із засідки, тоді як самурай не вбачав у цьому жодних моральних пересторог). Японський воїн служив своєму *даймю* (господарю) і виконував будь-який його наказ. За це винагороджувався необхідним утриманням (зокрема, оплатою рисом) або за наявності — земельним наділом. Після смерті чи страти даймю самурай набував статусу *роніна* (вільного воїна). Це не робило йому честі, адже таких підозрювали в зраді, боягузтві та інших «гріхах».

Самураї в традиційному одязі, мініатюра, XIII ст.

Буденне життя тодішніх японців було невибагливим. Вони харчувалися рисом з овочами чи фруктами. М'яса майже не споживали, натомість полюбили морепродукти, запивали їх водою, соками, пивом та *sake* (рисовою горілкою). Звичне *кімоно* (своєрідний костюм) різнилося залежно від належності його носія до стану. Прості чоловіки і жінки ходили у вузьких штаних, широких куртках вільного крою, у сандалях на плоскій підшві та в солом'яних капелюхах. Самураї носили таке саме взуття, але халати і штани-спідниці — з «крилатками», що накидалися поверх. Знатні особи, бажаючи виділитися, вбирали по кілька кімоно. Знатні японки могли хвалитися вдяганками яскравіших кольорів, куртками з довгими рукавами та широкими поясами. У відокремленій Японії традиційний національний одяг та звички збереглися аж до новітнього періоду.

Думаємо і діємо!

1. Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу хронологічні межі періодів середньовічної Японії. Назвіть кілька європейських держав, що постали впродовж IV–XII ст.
2. Покажіть на мапі території Японії в середні віки. Чому вона розвивалася як відокремлена держава?
3. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», дізнайтеся про японське мистецтво ікебани та символіку й перебіг чайної церемонії. Виконайте завдання в групах.

25–26.3. Коли утворився Делійський султанат? Що таке кастовий устрій?

На початку VIII ст. араби впритул наблизилися до річки Інд. Однак аж до IX ст. поширення ісламу припинилося. Величезні багатства Індії приваблювали загарбників, але сил для опанування територій, схованих у джунглях, не вистачало. Лише в 1206 р. тюрки розбили місцевих князів, утворивши **Делійський султанат (1206–1526)**. У ньому правила військова знать, яка обирала султана. Також діяв дорадчий орган — спілка «Сóрок» (за кількістю засновників). Офіційною релігією проголосили іслам. Влада заохочувала переселення персів і таджиків, які радо погоджувалися обіймати керівні посади. У XIII ст. справжнім жахом стало нашествя монголів. Щоправда, в 1306 р. полководець Ала ад-дін Мухаммед-шах завдав їм нищівної поразки, залучивши до свого війська понад 450 тис. вершників! Такі кількості, а ще розкішне життя можновладців потребували колосальних витрат, що покривалися за рахунок грабінницьких походів. Проте внутрішні незгоди послабили султанат. Коли наприкінці XIV ст. в Індію вторгся монгольський хан Тимур, йому змогли протиставити тільки 10 тис. воїнів. Нещадне руйнування столиці — міста Делі — спричинило розпад країни. Як наслідок, у 1526 р. *Бабур*, онук Тимура, остаточно знищив владу султана та заснував **імперію Великих Моголів**.

Індійське суспільство поділялося на чотири *варни* (стани, верстви): *брахманів* (жерців), *кшатрїїв* (правителів, воїнів), *вайшїїв* (торговців, ремісників, землеробів) та *шудр* (ремісників, слуг). Тих, які не входили до жодної, називали «недоторканими» і ставилися до них гірше, ніж до звірів. У добу Середньовіччя варни подробилися на *касти* — замкнені спільноти, фактично об'єднані одною

§ 25–26. Середньовічні Китай, Індія, Японія. Досягнення культури

професією, що успадковувалася. Змінювати касту заборонялося, хлопець з однієї касты не міг взяти собі дружину з іншої. Частково успіхи мусульманського завоювання пояснювалися таким устроєм. Жоден індус, якщо він не належав до кшатріїв, ніколи не йшов воювати. А селянам було байдуже, яким володарям (індуїстським чи ісламським) підкоряться й сплачувати данину.

Буддизм заперечував кастовий устрій, тому в країні дедалі частіше схилялися до **індуїзму**. Індуїсти обожнювали все: від річок (Ганг) і гір (Меру) — до дерев (бодхі) й тварин (корови, мавпи). Їхній світ населяли мільйони богів, серед яких найповажніші *Брахма*, *Шива* і *Вішну*. Крім того, індуїсти вірили в переселення душ, у *карму* — співвідношення добрих і злих думок та вчинків, від чого те переселення залежало. Співжиття представників різних релігій вирізнялося крайньою напруженістю.

Думаємо і діємо!

1. Скільки років і скільки десятиліть проіснував Делійський султанат? Запишіть у зошит дві події (по одній з історії України і всесвітньої), які відбулися попереднього або того ж року, коли тюрки утвердилися в місті Делі.
2. Покажіть на мапі територіальні та державні зміни в середньовічній Індії. Прокоментуйте їх у парах.
3. Як релігії впливали на повсякденне життя індійців? Доведіть свою думку реченнями з параграфа.

26.4. Які культурні досягнення середньовічного Сходу поповнили світову скарбницю?

Культурні здобутки середньовічного Сходу вражають людську уяву. Китайські міста виглядали справжніми архітектурними та суспільними «шедеврами». Будівельники, плануючи вулиці, дотримувалися досконалої симетрії. Кількість городян дивувала. Тодішні «мегаполіси» Учан, Гуанчжоу та інші налічували понад 1 млн жителів. Європейським ремісничо-торговельним центрам до таких показників було дуже далеко! «Піднебесна», крім усього, рясніла буддійськими святилищами та храмами, де містилися унікальні витвори. Зокрема, знамениту «Печеру тисячі Будд» прикрашали фрески загальною довжиною понад 25 км. Японські умільці вдало наслідували китайські зразки. Чи не найбільшу дерев'яну будівлю в світі — монастир Тодай — споруджено за заморськими «кресленнями». Проникнення ісламу вплинуло на індійських митців. Скульптура й живопис зазнали змін, адже, як відомо, мусульманам заборонено зображувати людей і тварин. Їх мальовані образи заступили рослинні та геометричні орнаменти, мозаїки. Світські і духовні пам'ятки в Індії почали проєктуватися з арками, куполами, склепіннями, у монтуванні яких використовували вапняковий розчин. Як приклад — делійський мінарет Кутб-Мінар (XIII ст.).

*Монастир Тодай, Японія,
сучасне фото*

*Мінарет Кутб-Мінар, Індія,
сучасне фото*

Відзначилися східні країни в математиці, астрономії, інших природничих науках. Арабські цифри, якими ми користуємося, насправді придумали індійці. Китайці, щоб передбачати землетруси, винайшли *сейсмограф* — прилад для визначення коливань земної кори. Японці першими з докільних народів споглядали за Полярною зіркою, як за орієнтиром,

§ 25–26. Середньовічні Китай, Індія, Японія. Досягнення культури

у мореплавстві. Лікування із застосуванням цілющих рослин було притаманне всім трьом середньовічним країнам.

Китайські паперові гроші,
XII ст.

У IX ст. китайські алхіміки, «шукаючи» еліксир безсмертя, винайшли *порох*. Спочатку його запалювали для феєрверків, а згодом пристосували для військових справ. У XI ст. *Бі Шен* друкував *книжки*, тобто приблизно за 500 років до того, як це зробив Йоганн Гутенберг! І вже в період правління династії Сун у Китаї з'явилося понад 2000 історичних творів! В Індії набувала популярності література мовою санскрит. Поет *Чанда Бардаї* (XII ст.) описав подвиги свого господаря в борні з мусульманами. Він закликав до опору, але до його голосу не дослухалися. У 712 р. укладена японськомовна хроніка «Кодзікі» («Записи про справи давнини»). Пізніше з'явилася «Ман'юсю» («Збірка міриад листів») — перша ластівка японської поезії.

Думаємо і діємо!

1. Які здобутки народів Сходу запозичили європейці? Якими східними винаходами ми користуємося сьогодні? 2. Покажіть на мапі місця розташування найвідоміших історико-культурних пам'яток Китаю, Японії, Індії. 3. Укладіть рейтинг найвідоміших винаходів чи мистецьких витворів народів Сходу. Проголосуйте в класі. Спільно визначте чільні п'ятірки.

У той час, коли...

Тоді...

на Сході

1206 р. — утворення Делійського султанату

1526 р. — падіння Делійського султанату; заснування імперії Великих Моголів

на теренах України

1202 р. — утвердження князя Романа Мстиславовича в місті Київ, проголошення його «самодержцем усієї Русі»

1529 р. — видання першого Литовського статуту, поширення його на підлеглих українських теренах

Розділ 6. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання однокласникам.
2. **А.** Як ви розумієте значення слів і словосполучення «індуїзм», «каста», «Піднебесна» імперія»? Складіть із ними речення та запишіть їх у зошити.
Б. Розкажіть про середньовічні пам'ятки культури в Китаї, Японії та Індії.
3. **А.** Укладіть синхроністичну таблицю основних подій, що відбувалися в Китаї, Японії та Індії впродовж середини IV–XV ст. **Б.** Покажіть на мапі території середньовічних Китаю, Японії та Індії. **В.** Прочитайте текст параграфа, уривки з історичних джерел, розгляньте ілюстрації. На їх основі укладіть письмовий перелік ремесел і мистецтв, що набули найбільшого поширення в середньовічних Китаї, Японії та Індії.
4. Зіставте і порівняйте управління в середньовічних Китаї, Японії та Індії. Виокремте спільне та відмінне. Обговоріть у групах.
5. Оцініть значення культурних досягнень середньовічних Китаю, Японії та Індії для формування європейського культурного простору.
6. **А.** Проведіть уявну екскурсію до пам'яток культури середньовічних Китаю, Японії та Індії. **Б.** Об'єднайтеся в групи. Підготуйте проект у вигляді вікторини чи гри про здобутки середньовічного Сходу, що мали непроминальний вплив на формування європейської культури.

Узагальнення за розділом «Середньовічний Схід»

«Піднебесна» імперія	Ніппон – «Япан»	Делійський султанат
династія Тан (VII–IX ст.)	«Корінь Сонця»	(1206–1526)
династія Сун (X–XIII ст.)	«Тюсей»	імперія Великих Моголів
династія Мін (середина XIV–XVII ст.)	тенно	
мандарини	самураї	Бабур
Пекін	даймьо	варни
«мегаполіси»	ронін	касти
книгодрукування	бусідо	індуїзм
порох	кімоно	карма
сейсмограф	«Манійосю»	Чанда Бардаї
	«Кодзікі»	санскрит

Цікаві ігри ви знайдете тут

Параграф	Назва гри. Гіперпосилання
1	Гра «Хто є хто?» (Знайди пару) https://is.gd/2ftU1h
2	Гра «Франки» (Віднайди поняття) https://is.gd/H87ffM
3	Гра «Візантійська імперія» (Що це? Хто це?) https://is.gd/p3A5BL
4	Гра «Арабський халіфат» (Кросворд) https://is.gd/hlhxpM
Узагальнення. Гра «Перші середньовічні держави» (Послідовність) https://is.gd/dCpoxP	
Узагальнення. Гра «Перші середньовічні держави» (Цікаві слова) https://is.gd/7BkiJF	
Узагальнення. Гра «Перші середньовічні держави» (Що звідки?) https://is.gd/MrJG9J	
5	Гра «Міграції» (Послідовність) https://is.gd/56eRuH
6	Гра «Середньовічний світ» (Знайди пару) https://is.gd/51WtQr
7-8	Гра «Повсякденне життя середньовічної Європи» (Кросворд) https://is.gd/qlQ6WF
9	Гра «Християнська церква в V–XI ст» (Добери терміни) https://is.gd/Bdr7P5
10	Гра «Середньовічні держави» (Приховані пари) https://is.gd/sK9vfM
11	Гра «Скандинавія» (Пошук слів) https://is.gd/QuHHKB
12	Гра «Хрестоносці» (Кросворд) https://is.gd/K59KPW
13	Гра «Реконкіста. Іспанія» (Цікаві пари) https://is.gd/LCIZT7
14	Гра «Столітня війна. Франція» (Приховані пари) https://is.gd/aBc235
15	Гра «Англія в XI—XV ст.» (Числова пряма) https://is.gd/8dZzRm
16	Гра «Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки» (Хто? Що? Де? Коли?) https://is.gd/gJVlvT
Узагальнення. Гра «Європа у X–XV ст.» (Пазли) https://is.gd/4vq2TG	
17	Гра «Католицька церква в XI—XV століттях» (Що? Хто? Коли?) https://is.gd/JBCuJe
18	Гра «Освіта, наука, книгодрукування» (Пошук слів) https://is.gd/IO53yF
19	Гра «Архітектура і мистецтво Середньовіччя. Гуманізм. Раннє Відродження» (Приховані пари) https://is.gd/OG2Eft
20	Гра «Чорнечі рицарські ордени» (Класифікація) https://is.gd/vJ9nmf
21-22	Гра «Угорщина, Польща, Литва, Чехія у X–XV ст.» (Класифікація) https://is.gd/m9jYv0
23	Гра «Монголи. Новгород. Москва» (Знайди пару) https://is.gd/LshgzQ
24	Гра «Османська імперія» (Знайди слова) https://is.gd/TGZmkD
Узагальнення. Гра «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст. Хто звідки?» (Пазли) https://is.gd/M07OJ6	
25-26	Гра «Китай, Індія, Японія. Середньовіччя» (Класифікація) https://is.gd/4F5DSZ

Література

1. Браччоліні П. Вибрані дотепи / пер. з лат. Р. Паранько та ін. — Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. — 175 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. редактор В. Т. Бусел. — Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
3. Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І та ін. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. — Львів : Видавництво «Апріорі», 2011. — 880 с.
4. Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium Aevum*: середні віки : підручник. — Львів : «Тріада плюс», 2010. — 502 с.
5. Дейвіс Н. Європа: історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. — 1464 с.
6. Зайбт Ф. Близк і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / пер. Х. Назаркевич, О. Конкевич та ін. — Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2009. — 512 с.
7. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / пер. з англ. О. Галенко. — Київ : Критика. 1998. — 286 с.
8. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посібн. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слісаренко та ін. — Київ : Вища школа, 2002. — 430 с.
9. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани / за ред. Умберто Еко; пер. з італ. О. В. Сминтини, С. А. Кулініча та ін. — Харків : «Фоліо», 2018. — 698 с.
10. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Замки. Торговці. Поети / за ред. Умберто Еко; пер. з італ. С. А. Кулініч, О. А. Юдина та ін. — Харків : «Фоліо», 2018. — 763 с.
11. Латигіна Н. Іслам: шлях крізь століття : монографія. — Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2016. — 360 с.
12. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — Київ : «Академія», 2001. — 148 с.
13. Рубанова Г. Арабо-мусульманська культура у контексті іспанського Середньовіччя // *Вісник Львівського університету*. (Серія «Іноземні мови»). — 2012. — Вип. 20. — Ч. 2. — С. 88–92.
14. Рубель В. Історія середньовічного Сходу : підручник. — Київ : «Либідь», 2002. — 736 с.
15. Рубель В. Історія середньовічного Сходу : тематична хрестоматія. — Київ : «Либідь», 2002. — 623 с.
16. Рудь М. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія. — Київ : «Либідь», 2006. — 656 с.
17. Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів : «Світ», 1991. — 93 с.
18. Терлецький М. Нарис історії Середньовіччя. — [Б. м.] : «Вернигора», 1947. — 120 с.
19. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. 2-ге вид., доп. — Київ : ПВП Всеуито, 2001; Львів : ЛДКФ Атлас, 2001. — 1575 с.
20. Хрестоматія з історії Середніх віків / упор. Г. І. Підлуцький. — Київ : Видавництво «Радянська школа», 1972. — 143 с.

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
ОСТРОВСЬКИЙ Валерій Васильович
ПАРШИН Ілля Леонтійович
БУКАВИН Іван Ярославович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Підписано до друку 26. 06. 2020 р. Формат 70x100 1/16.
Умовно-друк. арк. 14,256. Облік.-видавн. арк. 11,90. Наклад 53204 прим.

ТЗОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com